

MINERVA

ÖLLŐS LÁSZLÓ

Emberi jogok – nemzeti jogok

Mivel az emberi jogoknak egyik alapvető vonása az egyetemesség, máris módosítanunk kell a címben jelzett kérdést. Az eredeti kérdésre – a nemzeti kisebbségek jogai emberi jogok-e? – adandó válasz akkor feleltethető meg az egyetemesség követelményének, ha nem maradunk a kérdés szabta keretek közt. Ha ugyanis csak a nemzeti kisebbségek nemzeti vonatkozású jogainak emberi jogi természetét próbáljuk igazolni, akkor óhatatlanul elszakítjuk azokat mások hasonló természetű jogaitól, akik csak annyiban különböznek a nemzeti kisebbségekhez tartozó egyénektől, hogy nem élnek kisebbségben.

Így vizsgálatunk középpontjába ezen a ponton nemcsak a nemzeti kisebbségek nemzeti vonatkozású jogai kerülnek, jóllehet azok képezik a jogok legkritikusabb területeit, minthogy azokat sértik meg a leggyakrabban, hanem a nemzeti jogok általában. Fel kell tehát vetni a kérdést, hogy emberi jogok-e a nemzeti többséghez tartozók nemzeti jogai. És ebből következően emberi jogok-e a nemzeti jogok, tartozzanak a velük élni kívánó személyek akár nemzeti kisebbséghez, akár nemzeti többséghez?

Először vizsgáljuk meg a nemleges válasz politikai következményeit! Ha tehát nem emberi jogi természetűek a nemzeti jogok, azaz teljes egészükben kívül esnek az emberi jogok körén, akkor a liberális demokráciákban természetesen a mindenkori többség hatáskörébe sorolhatók. Ám ez ebben az esetben nem jelenti pontosan azt, hogy a mindenkori nemzeti többség dönthet a nemzeti jogokról, hanem – amint az már John Stuart Mill óta ismeretes – a mindenkori politikai többség hatalmába kerül a döntés, amely nem feltétlenül azonos a nemzeti többséggel. Ha pedig a mindenkori politikai többség dönthet a nemzeti jogokról, akkor azt nemcsak a nemzeti kisebbségek tagjainak vonatkozásában teheti, hanem a nemzeti többség tagjainak vonatkozásában is. Következésképpen az egyének nemzeti jogait a mindenkori politikai többség szabhatja meg. Akarata szerint természetesen különbséget is tehet az

egy-egyének nemzeti mivolta között, eltérő értékcsoportokba sorolva az egyes egyéneket, sőt akár egész társadalmi rétegeket, csoportokat is. Dönthet az egyének nemzeti és kevésbé nemzeti besorolásáról, de teljesen ki is rekesztheti őket az adott nemzet köréből. Döntését ebben az esetben jogosnak kell elfogadni, még ha azt az adott egyén helyteleníti is. Csak egy módon lehet felépíteni ellene: politikai eszközökkel meg kell kísérelni a többségi hatalom megszerzését, és annak részeként a nemzeti mivolt meghatározásának jogát. E hatalom birtokában pedig meg lehet változtatni a többségi hatalom korábbi birtokosának döntéseit, másként határozva meg a nemzeti jogok jellegét. Ebben persze akár az a lehetőség is belefér, hogy akiket korábban nemzetileg magasabb szintű kategóriába soroltak, most alacsonyabba kerülnek, sőt akár ki is rekeszthetők a nemzet tagjai közül. Ez természetesen megtörténhet magukkal a besorolókkal, tehát a többségi hatalom gyakorlóival is, ha elveszítik a többség támogatását, majd ennek eredményeképpen a döntéshozatalban elfoglalt többségi pozíciójukat. Mivel tehát a nacionalizmus elemeinek listája nem véglegesíthető, ezért a többségi döntéshozatal önkényessége sem zárható ki pusztán a döntéshozatal többségi jellege által.

A másik lehetőség annak a hipotézisnek a megvizsgálása, hogy a nemzeti jogok teljes egészükben emberi jogok. Ebben az esetben azonban a nemzeti elnyomás kívánalmának jogát is az emberi jogok közé kényszerülnénk sorolni, ami nyilvánvalóan képtelenség, még ha a nemzet jogainak ilyen értelmezése létező jelenség is.

A harmadik lehetőség az, hogy a nemzeti jogok nem esnek teljesen kívül az emberi jogok körén, egy részük megfelel az emberi jogok feltételrendszerének. E lehetőség kapcsán mindenekelőtt az kell megvizsgálunk, hogy a nemzeti jogok morális alapjai közt találunk-e olyan elemeket, amelyek kapcsán indokolt lehet e jogok legalább egy részének emberi jogi minősítése. Ehhez azonban meg kell vizsgálnunk az egyén nemzeti jogainak morális alapjait.

Nyilvánvalóan felvethető a kérdés, hogy az emberi jogok eddigi koncepciója tovább bővíthető-e egy újabb vitatott területtel. Ugyanakkor az emberi jogok elmélete a modern társadalom értékrendjének egyik legdinamikusabban fejlődő területe. A jog nem statikus elemek összege, hanem rendelkezik a növekedés és fejlődés képességével.¹ Éppen ezért a jog olyan koncepciója, amely nem számol e dinamikával, nem tekinthető kielégítőnek. Ha pedig az ember nemzeti méltóságának tisztelete morális joga, akkor indokolt felvetni

¹ Ld. Lawrence W. Sumner: *The Moral Foundation of Rights*. Oxford – New York, Clarendon Press – Oxford UP, 1987. 15-16.

a kérdés emberi jogi besorolását.² De indokolt annak okán is, hogy a nacionalizmus az elmúlt századok és jelenünk egyik legjelentősebb politika és társadalomformáló eszméje.³ Éppen ezért az emberi egyenlőség és szabadság kereteinek megadása és biztosítása nélkül, ezen eszmeáramlat által létrehozott renden belül aligha beszélhetünk szabad világról, ahhoz hasonlóképpen, mint például a vallás szabadságának kivívása idején.

Az ember nemzeti jogainak általunk eddig megadott morális alapjai továbbá azokat a kritériumokat is teljesítik, amelyeket Kis János az emberi jogok etikai elméletének előzetes feltételeiként szab meg. E szerint tartalmaznia kell olyan jogokat, melyek nemcsak megengednek valamit alanyuknak, és nem csupán kötelességeket rónak más személyekre, hanem számon kérhető és kikényszerítendőek. Továbbá, nem csupán instrumentális érvekkel igazol jogokat; a belőle származó jogok egy része korlátozó, azaz morális jog. Harmadszor: e morális jogok egy része a jogalany ember voltán alapszik, tehát minden embert egyformán megillet, akire a morális vita, hatósugarán belül, értelmezhető. Negyedszer: egy morális előírás hatósugara olyan emberi lényekre terjed ki, akik között normatív vita tárgyává tehető társadalmi viszony van.⁴ A nemzeti sajátosságok védelme nyilvánvalóan teljesíti az első feltételt. A második feltétel kapcsán a nemzet általános fogalma és a konkrét megjelenési formáinak ismerete, valamint ezek összevetése az emberi jogok és a liberális demokrácia alapelveivel nyilvánvalóan teret nyit e jogok korlátozó jellege előtt. A harmadik feltételt az egyenlőségelv alapján teljesítik az egyén nemzeti jogai, hiszen annak konkrét tartalma a morális vita kapcsán születik meg, azok közt, akik a morális vita hatósugarába esnek. Ami a negyedik feltételt illeti, a nemzetállam modern feltételei közt élő egyének közt lehetséges olyan társadalmi viszony, amely normatív vita tárgyává tehető.

Kis János szerint: „Egy jog attól emberi jog, hogy igazolása során alanyainak ember voltára hivatkoznak. Minden alanyát azon az alapon illeti meg, hogy az illető – ember. De ez nem okvetlenül feltételezi, hogy (a jelzett sokaságon belül) minden ember a kérdéses jog alanya lehet. Előfordulhat, hogy egy emberi jog csak valamilyen szűkebb osztályra értelmezhető.”⁵

² „Egy morális jog akkor emberi jog, ha a tiszteletet kívánó tulajdonság azzal függ össze, hogy a jogalany emberi lény.” Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* (Magyar Füzetek könyvei 11.) Paris, Dialogues Européens, 1987. 66.

³ Ld. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Válogatott tanulmányok*. II. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 187.

⁴ Azaz Jürgen Habermas feltétele, a társadalmi vita szabadsága, mindenképpen kiegészítő a fenti követelményekkel.

⁵ Kis János: i. m. 67.

A nemzeti jogokkal tehát nem kell szükségszerűen élnie minden emberi lénynek, és akkor is igényelhet jogvédelmet, azaz a nemzet előtti társadalmi szerkezetben élők a már tárgyalt feltételek mellett akkor is jogosultak sajátosságaik védelmére, ha nem teljesítik az emberi jogok követelményrendszerét. De persze nem kell vele élniük akkor sem, ha nem igénylik e jogok valamelyikét, tehát nem kötelességük élniük velük.

A liberális nacionalizmus jellegének okán találkozhatunk olyan állásponttal, amely az emberi jogokat a modern állam központi értékének tartja, a nemzeti kisebbségek jogait emberi jogi szempontból mégis problematikus területnek tekinti. Az egyik álláspont szerint a nemzeti kisebbségek jogai egyáltalán nem sorolhatók az emberi jogok közé, és csak olyan jogokkal bírhatnak, amelyek még nem korlátozzák a többség jogait.

A másik álláspont szerint pedig a kisebbségben élők nemzeti jogai részben emberi jogi természetűnek tekinthetők, de a nemzeti mivoltuknak csak olyan elemeit szabad az emberi jogok közé sorolni a nemzeti kisebbségek esetében, amelyek még nem veszélyeztetik a többség nemzeti hegemoniáját. A korlátozás tehát egyoldalú, a többség korlátozhatja a kisebbség jogait azzal az érveléssel, hogy az ne korlátozhassa a többségét. Mind a két állásponttól elmondható, hogy egyben az egyén nemzeti jogait kirekeszti az emberi jogok köréből, hiszen azok nem vonatkozhatnak minden érintett személyre, azaz univerzális érvennyel nem bírnak.

Az első állásponttal kapcsolatban látható, hogy az egyén nemzeti jogai morálisan megalapozhatók oly módon, hogy az megfeleljen az emberi jogok morális alapjainak. Ugyanakkor a kérdés pozitív megválaszolhatósága feltételezi a kérdés negatív felvetésének megválaszolhatóságát is. A kérdés negatív felvetésének jeleznie kell a kérdés pozitív felvetésének megalapozottságát. Nevezetesen azt, hogy ha nem emberi jogok a nemzeti kisebbségek jogai, akkor miféle jogok. És ebből következően: ha ellentétbe kerülnek az emberi jogokkal, milyenek legyen a köztük lévő viszony? S ennek eredményeképpen mi következik abból az állításból, hogy nem emberi jogok a nemzeti kisebbségek jogai?

Egyszóval a kérdésre, hogy emberi jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai, s ha igen, milyen mértékben, többféle válasz is lehetséges. Először is röviden összefoglaljuk az eltérő válaszok főbb elemeit.

Az első ismert válaszlehetőség, hogy jogai alapvetően a nemzeteknek vannak. A nemzetek jogai éppen ezért minden egyéb jog fölött állnak. Ugyanakkor a nemzetek joga az adott állam keretein belül a nemzeti többség jogával azonosítható abban az esetben, ha az adott nemzet jogát mindenképp fölött álló-

nak tekintjük. A nemzet az adott állam keretein belül kisebbségben élők jogai fölött áll, következésképpen a kisebbségben élők sajátos jogai jogokként nem is létezhetnek. Tehát a nemzetet kell a kormányzat képeire formálni.⁶ Ebben az esetben a nemzeti többség nyilvánvalóan jogosult rákényszeríteni akaratát a kisebbségre.

A következő válaszlehetőség, hogy a liberális állam nemzeti semlegessége abban rejlik, hogy a nemzeti különbözőségek kérdésében nem foglal állást, a nemzeti egyenlőséget az állampolgári egyenlőséggel azonosítja. Ugyanakkor láthatuk, hogy ez a modell nem teremti meg polgárai nemzeti egyenlőségét.

A harmadik álláspont, hogy a nemzeti kisebbségek jogai mellérendelő viszonyba kerülnek az emberi jogokkal, minthogy azok nem foglalkoznak a kérdéssel. Persze meg kell vizsgálni, miként működhet a rendszer, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a nemzetiségi jogok a jogok sajátos csoportját képezik, s mintegy kiegészítik az emberi jogok körét. Ebben az esetben természetesen felmerül a kérdés, miként viszonyuljanak egymáshoz a formálisan eltérő besorolású jogok a köztük kialakuló esetleges konfliktus esetén.

A negyedik megoldás tehát az az állítás, hogy az egyén nemzeti jogai az emberi jogok közé tartoznak. Ebben az esetben tisztázni kell, hogy miként sorolhatók ezek a jogok az emberi jogok közé. Összeegyeztethető-e a nemzetiségi jogok alapelvei az emberi jogok alapprincípiumaival, következnek-e belőlük? Ha feltételezzük, hogy igen, akkor milyen mértékben? Továbbá meg kell válaszolni azt a kérdést, hogy a nemzeti kisebbségek jogai természetükből következően nem veszélyeztetik-e az emberi jogokat, s azt is, hogy milyen következményekkel jár az emberi jogokra az olyan állapot, amelyben a nemzetiségi jogok kívül rekednek az emberi jogok rendszerén.

Mindehhez természetesen meg kell vizsgálni a nemzeti kérdéskör jellegét, azokat a felfogásokat, melyekből a különféle válaszok következnek, továbbá azt, hogyan lehetnek emberi jogok a nemzeti kisebbségek jogai. Azt a kérdést tehát, hogy a nemzeti kisebbségek jogai redukálhatók-e központi nemzetiségi jogra, valamint azt, hogy ha ezt tesszük, milyen viszonyba kerülhet ez a jog az emberi jogokkal. Ha pedig nem redukáljuk a nemzeti kisebbségi jogokat egyetlen központi jogra, akkor az így maradt számos jog hogyan feltehető meg az emberi jogokkal. Hasonló kérdések vetődhetnek fel, ha

⁶ „Az eddigi bölcstörvényhozók a reálisan létező nemzetek számára keresték a lehető legjobb kormányformát; a törvényhozó Rousseau célja olyan alkotmányozó tevékenység, mely tökéletesen átalakítja a nemzet karakterét – a népet teszi tökéletessé, tökéletesen alkalmassá a tökéletes államforma befogadására.” Ludassy Mária: Népi tánc és harci ének. In: *Téveszméink eredete*. Budapest, Atlantisz, 1991. 49.

a problémát a másik oldalról közelítjük meg: vajon az emberi jogok valamelyike hordozza-e azokat, avagy az emberi jogok valamely adott csoportjának együttese adja az egyes nemzetiségi jogok, ill. a központi nemzetiségi jog emberi jogi dimenzióját.

Ha a nemzetet tagjai összességének tekintjük, akkor az adott nemzet jogának ki kell terjednie annak minden tagjára. Ha e jogok közé soroljuk az államalapítás jogát, és ezzel azt a jogot, hogy az adott nemzet tagjai által létrehozott politikai közösség szuverenitással bírjon egy adott terület felett, akkor e jog szerint minden olyan személy lakóhelyének a nemzeti területhez kellene tartozni, aki az adott nemzet tagja, és nem költözött el önként lakóhelyéről valamely más, távoli nemzet tagjai által lakott vidékre. Nyilvánvaló, hogy ez az elv a nemzeti szempontból vegyes lakosságú területen nem érvényesíthető az „egy nemzet – egy állam” elvének megfelelően, hiszen a terület egyszerre nem tartozhat egynél több államhoz. Az „egy nemzet – egy állam” egyenlőségelve ezért szükségszerűen magában foglalja a más nemzetiségű egyének nemzeti egyenlőségének megsértését. A nemzetek államalapítási joga így éppen a nemzeti egyenlőség miatt korrekcióra szorul.

Többféleképpen korrigálható az érvényesíthetetlen eredeti elv. Az egyik lehetséges korrekció, ha megsértjük a lakóhely önkéntes elhagyásának elvét, azaz a nemzetileg homogén államot kitelepítéssel, illetve betelepítéssel való sítjuk meg, tehát a Közép-Európában jól ismert megoldás rendje szerint, azaz az adott nemzethez nem tartozó egyéneknek el kell hagyniuk az állam területét, illetve az állam a rendelkezésére álló eszközökkel általa helyesnek tartott nemzeti identitással rendelkezőket telepít a pacifikálandó területre. Lényegében ilyen célt követ az a megoldás is, mely szerint a más államokban élők automatikusan rendelkezhetnek az adott ország állampolgárságával, ha az adott nemzet tagjainak ismeri el őket az állam. A másik lehetséges korrekció az, hogy az adott egyén nem választhatja meg szabadon nemzeti hovatartozását, hanem az adott állam által preferált nemzethez köteles tartozni. Vagyis az állam asszimilációra törekszik keményebb, ill. puhább módszerekkel.

Mindkét korrekció sérti azt az elvet, hogy az adott nemzethez tartozó egyének saját elhatározásuk alapján alkossanak politikai közösséget, amely szuverenitással bír lakóhelyük fölött. Ezért pontosítani kell két kérdést. Az egyik, hogy ki dönt a nemzeti hovatartozás felől. A nemzetek jogának elfogadása esetén nyilvánvalóan az állam hatalmi eszközeivel befolyásolja az egyén választását. A másik pedig, hogy ki dönt az adott terület hovatartozásának kérdéséről. Az adott terület hovatartozásának problémája nyilvánvalóan a hovatartozás jogi igazolása, azaz hogy jogszerűen kihez tartozik az adott te-

rület. Ahhoz, aki éppen uralja, vagy ahhoz, amelyik nemzet tagjai az adott időszakban többségben vannak az adott területen, esetleg ahhoz, amelyik nemzet elődei korábban jelentek meg az adott területen, és csak erőszak révén vesztették el szuverenitásukat fölötté, illetve megszállásuk következtében kerültek számbeli kisebbségbe? Mi tehát a mérce az adott terület hovatartozását illetően a nemzetek jogából kiindulva?

A probléma nyilvánvaló, minthogy a fenti érvek mindegyike lehet megalapozott érv, és ezen érvek számos esetben egymással szemben állnak, azaz az egyik fél az egyikkel érvel, a másik pedig a másikkal, ezért állíthatjuk, hogy számos esetben nincs egyértelmű válasz, ha a nemzetek jogából indulunk ki.

A fenti válaszok közt ugyanis nemcsak egyértelmű hierarchiát nem lehet teremteni a nemzetek joga alapján, hanem ezt a problémát fel is használják az érvek hangoztatói.⁷ Sőt maguk is gyakran felváltva használják az egyes érveket annak függvényében, hogy melyik érv támasztja alá igényeiket, és a helyzet változása nyomán érveiket is váltogatják. Ezen érvek sajátosságai alkalmassá teszik őket arra, hogy a nemzetek jogának köntösébe öltöztessék az olyan hatalmi erőszakra épülő megoldásokat, amely az érintetteket megkérdésük nélkül sorolta az adott államhoz, illetve ezt kívánta tenni, sőt ezt kívánja tenni ma is. Az „akié a hatalom, azé a vallás” elvének modernizált változatából következik az „akié a hatalom, azé a nemzet” jogszerűsége. Maga a nemzetfelfogás természetesen teremt eltéréseket. Nem szükségszerű a többség törekvése a nemzetileg tiszta államra, de lehetséges, azaz nem zárható ki, minthogy ezen jogfelfogás szerint nem állítható róla egyértelműen, hogy jogellenes. Ugyanakkor maga a jog minden nemzet vonatkozásában a jogegyenlőség elve alapján érvényesíthetetlen.⁸

Az következik ugyanis belőle, hogy lesznek kedvezőbb és kedvezőtlenebb helyzetben lévő nemzetek, illetve az egyes nemzeteknek lehetnek nemzetileg kedvezőbb és kedvezőtlenebb helyzetben lévő részei. Az a nemzet ugyanis, amelynek nem lehet saját állama, illetve ha van is, a nemzet számottevő része nem élhet benne, nyilvánvalóan kedvezőtlenebb helyzetben van, mint az a nemzet, amelyiknek van saját állama, a nemzet egésze benne élhet, sőt benne kell élniük más nemzetekhez tartozóknak is.

⁷ Szűcs Jenő kiválóan mutatja be, miként használta ezt a módszert a magyar politika. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984. 31.

⁸ Amint azt már Lord Acton felismerte, a nacionalizmus céljai belső ellentmondásai okán lényegében véve megvalósíthatatlanok. „Az az állapot, amelyet célul tűz maga elé, elérhetetlen.” Ezért állíthatja, hogy „A nemzeti jogok legnagyobb ellensége a nacionalizmus modern elmélete.” Lord Acton: Nacionalizmus. In: Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. Budapest, Atlantisz, 1991. 150-151.

A nemzetek joga tehát nem érvényesülhet egyenlő módon sem az egyes nemzetek vonatkozásában, sem pedig az egyes egyének vonatkozásában. Ezen a ponton mutatkozik meg a legvilágosabban az az ellentmondás, amelyre Immanuel Kant kapcsán mutathatunk rá, hogy tudniillik az eszme nem illeszthető sem az egyénhez, sem pedig az egyetemes emberhez. Ám a nemzetállamok határai ennek az ellentmondásnak a jegyében alakultak ki, az erő igazolásához egyszerre helyet adva és nem adva helyet a legkülönbözőbb nemzeti érveknek, annak függvényében, hogy éppen ki és milyen helyzetben használja az adott érvet. Ám így a nemzetek joga egyes nemzetek jogává és mások jogtalanságává válik, illetve egyes nemzetek egyes tagjainak jogává és más tagjainak jogtalanságává.

A nemzetek jogának felfogása ugyanakkor nem egységes minden elemében; léteznek erősebb és gyengébb változatai. Erős változata szerint jogai alapvetően a nemzeteknek vannak. Ennek is a legkeményebb felfogása szerint jogai mindenekelőtt egy nemzetnek vannak, a saját nemzetemnek. Saját nemzetemhez képest minden más nemzet, illetve egyén e nemzet jogigényeinek viszonylatában rendelkezhet jogokkal. Ebben a felfogásban nemcsak a nemzeti kisebbségek jogai, hanem minden más nemzet jogai is kétségbe vonhatók.

Ugyanakkor a puhább felfogás elismeri a nemzetet oly módon, hogy az adott nemzeti többség nem is kötelezhető az államban élő nemzeti kisebbség létének elismerésére, és állíthatja, hogy az adott nemzeti kisebbség nem létezik, illetve nem létezhet, azaz nincs joga a létezéshez. Az állam azonosítása a nemzettel ebben az esetben a mindenkori többség jogává válik, illetve a képviseleti demokráciától eltérő centralizált rendszerekben az adott nacionalista diktatúra hatalmi elitjének joga.

Az erősebb változat első esetéből nyilvánvalóan következik, hogy a nemzeti jogok, úgymond, „univerzálisabbak” az emberi jogoknál, azaz ezeket kell alapjogoknak tekintenünk, s nekik kell megfelelniük az egyéb, értelemszerűen alacsonyabb rendű jogi normáknak. Az erősebb változatnak ez az esete lényegét tekintve nyilvánvalóan ellentmond az emberi jogi felfogásnak, kétségbe vonva azt. Ugyanakkor a második változat esetében a kérdésre adott válasz összetett. Csak akkor tekintik ezt a gyakorlatot az emberi jogok nyilvánvaló megsértésének, ha egy diktatórikus állam cselekszik ily módon, a bevett alapjogokat is megsértve. Ha azonban egy alkotmányos képviseleti demokráciában többségi döntések alapján születik meg ez az alkotmányos értékrend, s annak részei az egyetemes emberi jogok is, abban az esetben felvetődik a kérdés, vajon nem a többségi demokráciából következő jogi állapot-e ez, és mint ilyen, megfelel-e az emberi jogok kritériumrendszerének. A nemzeti kisebb-

ségek jogaival kapcsolatban ugyanakkor indokolt a locke-i kivétel megététele, hiszen azok veszélyeztetik az állam szuverenitását, azaz a nemzeti hegemonia alkotmányos demokráciában elfogadható.⁹

A nemzeti hegemonia felfogásának ugyanakkor van egy mérsékeltbb változata is. E változat szerint is alapvetően az adott nemzeté az állam. Emellett azonban elismerhető az adott nemzeti kisebbség létezése az adott állam keretein belül. És ezzel összefüggésben a nemzeti kisebbségek tagjainak nemcsak a többségi nemzethez tartozó polgárokat megillető emberi jogai ismerhetők el, hanem valamiféle sajátos jogaik is – ám ez utóbbiak csak a nemzet jogainak függvényében. Az állam tehát elismeri az emberi jogok érvényességét a magukat az adott nemzeti kisebbséghez sorolóokra vonatkozóan, sőt adott esetben a nemzeti kisebbségek sajátos nemzetiségi jogait is, ám ez utóbbiakat csak olyan mértékben, amilyen mértékben azok megfelelnek a nemzeti többség állama által megadott kritériumoknak. Ellenkező esetben a nemzet jogai szűkíthetik a nemzeti kisebbség jogait minden olyan területen, ahol szerintük azok a nemzeti többség dominanciáját hatékonyan korlátozzák, illetve veszélyeztetik más nemzetiségű kisebbségeik fölött az adott államalakulaton belül. A nemzeti kisebbségek jogait tehát elismeri ugyan az állam, ám csak a nemzeti többség jogai elsődlegességének függvényében.¹⁰ Esetenként jogi dokumentumokban is megfogalmazódik ez a tétel, leggyakrabban oly módon, hogy a nemzeti kisebbség jogainak érvényesítése nem korlátozhatja a többség jogainak érvényesítését, illetve a nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítése nem veszélyeztetheti az adott ország szuverenitását, területi egységét. A nemzeti kisebbségek jogai tehát korlátozhatók a nemzeti többség által uralt állam hatalma által, ha az államhatalom úgy ítéli meg gyakorlásukat, hogy azzal korlátozzák a nemzeti többség jogait, illetve veszélyeztetik az állam szuverenitását. A kisebbség jogainak megítélése tehát a többség, illetve az általa uralt állam joga. Az ilyen állam pedig mindenkor, akár esetről esetre döntést hozhat, hogy mely kisebbségi jogok miféle gyakorlását tekinti saját jogai korlátozásának, illetve saját maga veszélyeztetésének. A nemzeti kisebbség jogainak érvényességi területe és jellege ezen a ponton politikai kérdés

⁹ Ez a felfogás – Franciaország példáján – megjelenik Rogers Brubaker kitűnő munkájában: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Massachusetts, Harvard UP, 1992.

¹⁰ Ennek ellentmondásai a rendszerváltás vonatkozásában előtűnnek a weimari Németország és a posztkommunista Oroszország összevetése kapcsán. Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed*. Cambridge – New York, Cambridge UP, 1996. 13–147.

válik, a legfőbb jogértelmezővé a többség lép elő bármelyik kisebbségvédelmi jogszabállyal kapcsolatban.

Tehát csak a kisebbségek nemzeti indulatai azok a tényezők, amelyekről féltetni kell az állam területi egységét; az elszakadásnak következőképpen nincsen jogszerű és igazságos változata, azt csak az erő megfelelő nagysága idézheti elő. Ezt az indulati érvet alig tudják megrendíteni az olyan tapasztalati ellenérvek több európai állam történelméből, melyek példáján látható, hogy a nemzetiségi jogok lehető legszélesebb biztosítása számos esetben nem okozza az adott ország kettéválását, hanem elégedett kisebbséget eredményez. Elég ugyanis magának a lehetőségnek a felmutatása ahhoz, hogy az érv potenciális fenyegetésként érvényes maradjon, főként olyan helyzetben, amikor az adott nemzeti kisebbség hódítás útján került az adott állam kötelékébe.¹¹

A kérdésfeltevés azonban hibás. Az alapkérdés ugyanis nem úgy hangzik, hogy a nemzetiségi ellentétek jogcímet adnak-e a nemzetiségi különbségek felszámolásához, hanem úgy, hogy a valamikori hódítás jogcímet teremt-e arra, hogy a hódítók utódai erővel, a parlamenti demokrácia intézményrendszerét felhasználva akár többségi akarattal akadályozzák az egykor meghódítottak utódainak szabad fejlődését. Hódítás révén joguk keletkezik-e arra, hogy korlátozzák ezen egyének egyes emberi jogainak azon dimenzióit, amelyek esetükben nemzeti identitásuk elemeit alkotják? És vajon a hódítóknak, illetve utódaiknak jogukban áll-e felszámolni azokat, megakadályozni fejlesztésüket, illetve legalább lassítani fejlődésük ütemét?

Ennek alátámasztására aligha fogadható el az az érv, hogy a hódítók félnek a meghódítottaktól, ami lényegében véve azt jelenti, hogy maguk nem vállalkoznak olyan társadalmi és politikai magatartásra, amely számos más esetben sikeresen tartott egyben különféle nyelveket beszélő, más vallású, illetve a nemzeti attribútumok egyéb elemeiben eltérő embereket egy politikai közösségben akkor is, ha egykor hódítás eredményeképpen született meg közös államuk. Magának az elszakadásnak is létezik olyan elmélete, amely az elszakadás jogosságát nem pusztán az adott kisebbség akaratától teszi függővé, hanem az adott állam nemzeteinek, nemzeti kisebbségeinek egymáshoz fűződő kölcsönös viszonyától.¹²

¹¹ Bibó István szerint a határváltoztatás kockázatát is vállalnia kell az adott államnak, ha ezzel az adott térség problémáinak megoldását – és nem okozását – szolgálja. Bibó: i. m. 261.

¹² Ld. például Allen Buchanan több írását: *The Morality of Secession*. In: Will Kymlicka (szerk.): *The Rights of Minority Cultures*. Oxford – New York, Oxford UP, 1995. 350–375.; *Uő: Self-Determination, Secession, and the Rule of Law*. In: Robert McKim – Jeff McMahan (szerk.): *The Morality of Nationalism*. New York, Oxford UP, 1997. 301–323.

De mivel a fenti álláspontból az következik, hogy a kisebbség potenciális veszélyforrás, így a fenyegető erő növekedését meg kell gátolni. Következésképpen az állam egységének nevében eleve jogos az adott nemzeti kisebbség fejlődésének akadályozása az állam hatalmi eszközeivel, hiszen fejlődése elszakadási erejét növeli. Ezért nem tartalmaznak fordított irányú megkötéseket az úgymond kisebbségvédelmi dokumentumok. A többség jogait a kisebbség jogainak sérelme esetén nem lehet hasonló jogcímen korlátozni. Fel sem merülhet jogkorlátozó szempontként, hogy a többségnek a kisebbség jogait korlátozó döntései is jelenthetnek veszélyt az állam szuverenitására, és ennek okán ugyanolyan megítélés alá essenek, mint a kisebbség.

Az állam ebben az esetben is kívánatosnak tartja saját maga nemzeti homogenitását, ám ezt nem teljes jogfosztással kívánja elérni, hanem egyfajta hátrányos helyzet fenntartásával, amely számos hátránnyal jár, s amelyet ezért úgymond vállalni kell, s amelyet éppen ezért számosan adnak fel. Az államnak ugyanis jogában áll, hogy késleltesse a más nemzetiségűek nemzeti sajátosságainak fejlesztését a többségével szemben. Ebben az esetben a késleltetett fejlődés elvének alkalmazása mellett lehet az asszimiláció „önkéntességére” hivatkozni, hiszen az állampolgár formálisan maga választja meg, hova sorolja önmagát, s milyen jövőt szán gyermekeinek.

Ezt a helyzetet fejezi ki a nemzeti tekintetben másodrendű állampolgár fogalma. A nemzeti kisebbség tagjai ugyanis identitásuk megtartása esetén bizonyos jogok és lehetőségek tekintetében hátrányosabb helyzetben vannak, mint a többséghez tartozók, s helyzetük megváltoztatását az állam nem teszi lehetővé. Azaz a mérce a hátrányos helyzet fenntartása. És ebbe a rendbe adott esetben akár az adott nemzeti kisebbség jogainak és lehetőségeinek bővítése is belefér, ha annak üteme fenntartja az adott kisebbség hátrányos helyzetét. Ennek a lehetőségnek kiemelt jelentősége van a mai nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer megszületése során. Az ugyanis elsősorban az előre lépést, a fejlődést értékeli. Abból azonban elsősorban azt a feltételezést veszi figyelembe, hogy a jogok és lehetőségek szűkítése feszültségek kialakulását eredményezheti. Az állam által a kisebbséggel szembeni, tudatosan lassúbbra szabott fejlődés pozitív bánásmódként szerepel.

Ám tisztázni kell a probléma egy további lényeges elemét, nevezetesen azt, hogy ha jogai a nemzeteknek mint egészeknek vannak, akkor hogyan lehetnek jogai többségi nemzetrészeknek, s hozzájuk képest miért lehetnek szűkebb jogai a kisebbségben élő nemzetrészeknek, akár egyazon nemzet esetében is. Tiszta nemzetállamok ugyanis az emberi jogok súlyos sérelme nélkül nem hozhatók létre. E feszültség a kérdés univerzalitásának belső feszült-

sége. Alighanem elsősorban ez bomlasztja fel a herderi felfogás belső logikáját is, hiszen csak úgy lehetnek teljesek minden nemzet jogai, ha lényegében véve mindegyik nemzet minden tagja egy államban él, és egyik államban sem élnek más nemzethez tartozók. Ám ha az egyes államoknak más nemzethez tartozók is őslakosai, sőt polgárai, akkor megmarad a feszültség, s az végül az egyik csoportnak a másikkal szembeni szélesebb jogainak felfogásához vezet.

Vagyis ebben a rendben az egyik kollektívának a másikkal szemben szélesebb jogokkal kell bírnia. Ezt pedig igazolni kell. Az ilyen igazolások nyilvánvalóan problematikusak, ha az emberi jogok elvrendszerét tekintjük alapjuknak. És problematikusak maradnak a nemzeti hegemoniának a liberális demokráciával összeillesztett változata esetén is, hiszen, mint ahogy az már kiderült, az egy államban élő egyazon nemzet esetében sem képes maradéktalanul garantálni azon egyének nemzeti jogait, akik a hegemon nemzetet alkotják. Lehetővé teszi ugyanis domináns csoportok uralmát,¹³ és ebben az esetben teret enged akár a nemzeti elnyomásnak is a nemzet egésze nevében.

Nyilvánvalóan a többségi döntéshozatal az, amelyik legalább a liberális demokrácia utilitárius változatának morális követelményrendszerét teljesíti, és a liberális nacionalizmus elterjedt változata e morális alapokat elégségesnek tartja. Nevezetesen a nemzetileg homogén állam céljának John Stuart Mill-i elvét, valamint Sigdwick felfogását a nemzetállamok meghatározó jellegének feszültségeikkel együtt történő tudomásulvételéről.

Ugyanakkor megjelenhetnek különféle elítélőpontú igazolások is, akár rendi, akár más érvrendszerrel, és a határ köztük és az utilitárius érvek közt elmosódhat a világos emberi jogi kritériumrendszer híján. Ebben az esetben pedig a belső elnyomás szükségessége összekapcsolható a külső nemzeti fenyegetettség és szükséges harc rémképével, mint arra számos kísérlet volt a múltban, és van ma is.

Magának az igazolásnak persze lehetnek keményebb és puhább válfajai. A keményebb, ha az adott nemzetet eleve a többi fölé emeljük, és akár kulturális, akár faji alapon állítjuk, hogy a többivel szemben minden jog megilleti, illetve legalábbis több jog illeti meg.¹⁴

Puhább változatában az adott nemzet többségi részének abban az államban, amelyben többséget alkot, vannak kiterjedtebb jogai, mint az adott állam keretein belül élő kisebb nemzeteknek, illetve más nemzetek ezen államba került és itt kisebbségben lévő részeinek. Az adott állam tehát lehet akár az

¹³ Jeff Spinner: *The Boundaries of Citizenship, Race, Ethnicity, and Nationality in the Liberal State*. Baltimore, The Johns Hopkins UP, 1996. 11.

¹⁴ A gyarmatosítás korában Európa liberális demokráciáiban is elterjedt ez az álláspont.

emberi jogokat elismerő alkotmányos rendszer is, ám az adott nemzeti kisebbség sajátos nemzeti jogainak a többségénél szűkebbre szabását, sőt, esetleg magának az adott kisebbség létének az el nem ismerését, ebben az esetben az emberi jogok területén kívül álló kérdésnek kell tekinteni.

Ám a nemzetek jogának az egyén joga fölé emelése és egyben az egyetemes emberitől történő elszakítása azzal a következménnyel jár, hogy adott esetben a többségi nemzetek tagjainak jelentős része sem számíthat jogegyenlőségre nemzeti jogai tekintetében. Javarást azért, amiért a sajátjától eltérő nemzeti többség által dominált állam hatalma alá került. De az a lehetőség sem zárható ki, hogy a saját nemzete által dominált államban került politikai kisebbségbe, és ennek révén nemzetileg is diszkriminálják. Ez az ellentmondás nyilvánvalóan csak akkor oldható fel, ha a nemzetit kötjük mind az egyénhez, mind pedig az egyetemes emberhez azokon a pontokon, ahol ez lehetséges.

Ha az egyén nemzeti jogait nem eredeztetjük kizárólagosan a nemzet jogából, és nem pusztán annak fényében értelmezzük, hanem úgymond meghatározatlanul hagyjuk, és pusztán az állampolgár jogairól beszélünk az adott államban, abban az esetben az ilyen állapot ugyancsak nem jelenti az egyén nemzeti jogainak garantálását. Yael Tamir álláspontja szerint például az ENSZ a polgári jogok terminusaival fogalmazza meg a nemzetiségi jogokat. Ez a módszer az asszimiláció elméletének hatása alatt keletkezett.¹⁵ Tamir szerint a nemzeti önrendelkezés kérdésének kevés köze van a polgári jogokhoz; az sokkal közelebb áll az értelmes élet iránti vágyhoz. Az emberek mindenekelőtt saját kulturális közegükben akarnak érvényesülni, és ebbéli szándékukat – a szélesen elterjedt liberális felfogástól eltérően – nem redukálhatjuk más emberi jogokra. Nevezetesen a politikai életben való részvétel jogára, a szólás- és sajtószabadságra, valamint a gyülekezési és egyesülési szabadságra. Ám Tamir egyben kifogásolja azt az elvet, hogy minden önmagát nemzetnek minősítő embercsoport rendelkezzen az önrendelkezés jogával. Ez ugyanis szerinte instabilitáshoz és fragmentációhoz vezetne.

Tamir utóbbi álláspontja akkor védhető, ha elfogadjuk a nacionalizmusnak azt a gellneri definícióját, hogy egy nemzet egy államot akar alkotni minden esetben. Ám ha lehetségesnek tartjuk, hogy egy állam, illetve az állam egyszerre több nemzet, illetve nemzeti kisebbség politikai kereteit is adhatja, azaz többféle nemzetiségű egyének egy politikai közösséget alkothatnak, és az általuk alkotott állam egyszerre segítheti egymástól eltérő sajátosságaik fej-

¹⁵ Yael Tamir: *Liberal Nationalism*. Princeton, Princeton UP, 1993. 25–34, 144.

lesztését és közös céljaik képviselését, akkor Tamir állításának általános érvénye nem tartható.¹⁶ Az állam semlegessége pusztán az állampolgári jogok egyenlőségére építve nem jár együtt effektív nemzeti semlegességgel, mégpedig azért, mert az állam számos nemzeti kérdésben nem lehet semleges.¹⁷ Például az államban léteznie kell hivatalos nyelvnek, esetleg nyelveknek, lenniük kell állami ünnepeknek, szimbólumoknak, állami kulturális intézményeknek és kultúrpolitikának, a kultúrát is érintő oktatáspolitikának stb. Kai Nilsen például világosan bizonyítja, hogy a nacionalizmus mindegyik felfogása kulturális nacionalizmus. Nem létezhet a nacionalizmus pusztán politikai koncepciója, beleértve a liberális nacionalizmust is.¹⁸ Ezek pedig a modern állam sajátosságainak okán nem válhatnak külön a fejlődés nemzeti szintjétől. Ezért az állam és nemzet egymástól való olyan elválasztása, ami az állam és az egyház esetében történt, az emberi civilizáció mai szintjén nem lehetséges. Ahogy az állam és egyház egymástól való elválasztása elképzelhetetlen lett volna a rendi államszerkezetben, hiszen azzal a rendi állam több alapvető funkcióját képtelen lett volna ellátni, úgy a modern állam sem válhat el a fejlődés nemzeti szintjének számos elemétől.

Ebben az esetben azonban számolni kell azzal a következménnyel, hogy az állampolgári jogok egyenlősége a liberális demokráciákban sem szab gátat a többségi döntéshozatalnak nemzeti kérdésekben, még akkor sem, ha az állam nem deklarálja nemzetállamnak magát, és úgymond semlegességre törekszik e kérdésben, sőt egyenesen tiltja az egyén nemzeti diszkriminációját, előírva az egyenlő bánásmód elvét. Egy helyen az állam ugyanis nem képes érvényesíteni a diszkrimináció tilalmát és az egyenlő bánásmód elvét, nevezetesen saját nemzeti vonatkozásainak terén. Ezekben a területeken döntenie kell, és a döntéshozatal többségi elve elé az állampolgári jogegyenlőség hagyományos elve alapján semmilyen gátat nem állít. A többségi elv érvényesülése pedig azzal a következménnyel jár, hogy a kisebbségbe szoruló nemzeti sajátosságok az állam intézményrendszerén kívülre kerülnek. A magánélet, valamint a közélet nem állami területein ugyan nem tiltja őket az állam, ám a hivatalos kommunikációból és az állami politika támogatási köréből törté-

¹⁶ A nemzet mint polgári területi egység hasonló következménnyel jár David Miller kritikája szerint: *On Nationality*. Oxford, Clarendon Press, 1999. 188–189.

¹⁷ Ez a megállapítás a kérdés több liberális elméletének egyik kiindulási elve, például Will Kymlicka vagy Kis János is ezért tartja szükségesnek az állampolgárság kérdésének felvetését. De szintén ezt fejti ki Bernard Yack: *The myth of the civic nation*. *Critical Review*, Vol. 10. No. 2. Spring, 1996. 193–211.

¹⁸ Kai Nilsen: *Cultural Nationalism, Neither Ethnic Nor Civic*. *The Philosophical Forum*, Vol. XXVIII, No. 1–2. (Fall-Winter) 1996–1997. 42–52.

nő kiszorulásuk a civilizáció mai fokán olyan hátrányt jelent számukra, amely ellensúlyozhatatlan. Az állampolgári jogok egyenlősége a nemzeti többség hatalmát, ennek eredményeképpen intézményesen is megjelenő többletjogait jelenti. Az állam ugyanakkor felkínálja a jogegyenlőség lehetőségét a más nemzetiségű polgárai számára, ami azonban azt jelenti, hogy az állam befolyása alatt álló területeken azonosulhatnak a többségi kultúrával, azaz asszimilálódhatnak, ami fölöslegessé teszi számukra a sajátos kisebbségi jogokat és intézményeket. Ez a megoldás, mint mondják, megfelel az emberi jogok alapelveinek, hiszen lehetőséget ad az embernek arra, hogy az egyenlőség állapotába jusson, még hozzá saját döntése alapján. Ugyanakkor ez a sajátjának nevezett döntés az államhatalom által egyenlőtlené tett körülmények közt történik.

Ebben az esetben tehát az állampolgári jogok egyenlősége, ennek részeként a magukat nem a többségi nemzethez sorolók diszkriminációjának tiltása, még nem jelenti tényleges esélyegyenlőséget.

Az egyenlőség értéke ugyanis nem az egyenlőségben mint olyanban rejlik, hanem abban a kondícióban, hogy más nem egyenlő, eltérő képességeinket gyakorolhassuk, vagyis az esélyegyenlőségben. Az egyéntől tehát nem lehet megtagadni lehetőségeit. Az egyenlő bánásmód elvének ezekből az eltérő sajátosságokból kell kiindulnia. Különböző az egyéni képességet tagadja, és feláldozza a lehetőséget, hogy az egyén önmagává váljon.¹⁹

Többek között erre a problémára kínál megoldást Will Kymlicka álláspontja, nevezetesen az, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak az emberi jogokkal mellérendelő viszonyba kerülve kellene kiegyenlíteniük azokat. Indoklásoként leszögezi, hogy a klasszikus emberi jogok úgymond nem foglalkoznak a nemzeti kisebbségek jogaival, azaz semmit sem mondanak róluk. Azok jellege pedig speciális bánásmódot igényel.²⁰

Mindenekelőtt tehát Kymlicka állításának első felét kell megvizsgálni, azaz hogy valóban semmit nem mond-e az emberi jogi felfogás a nemzeti kisebbségek jogairól, beleértve az emberi jogok első generációjának korszakát is.

A klasszikus emberi jogi felfogás akkor nem mond számunkra semmit sem a nemzetiségi jogokról, ha elfogadjuk a nacionalizmus minden elemének felvilágosodás-ellenességét. Tehát azt állítjuk, hogy felvilágosodás- és humanizmusellenes az oktatás nyelvének latinról egy olyan nyelvre való változ-

¹⁹ Az egyenlőségnek ezt a felfogását fejti ki Lloyd L. Weinreb: *Natural Law and Justice*. Cambridge, Massachusetts, Harvard UP, 1987. 180.

²⁰ Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford – New York, Clarendon Press – Oxford UP, 1995. 2–6.

tatása, amely legközelebb áll az adott országban beszélt dialektusokhoz. Ugyanez vonatkozik a hivatalokban használatos nyelvre is. Továbbá felvilágosodás-ellenes e nyelv szabályozása s alkalmassá tétele a sajtó, a szépirodalom, a nyilvános élet, az állam s a tudomány igényei számára. S felvilágosodás-ellenes, hogy ily módon mindez a korábbi latin Európa művelt közvéleményének csoportjához viszonyítva sokkal nagyobb számú emberhez juthatott és juthat el.

Továbbá Kymlicka az emberi jogok és nemzeti kisebbségek jogainak viszonyrendszerében csak az emberi jogok első generációját minősíti, az úgynevezett szabadságjogokat. Ha persze az igényjogok körét is megvizsgáljuk a nemzeti kisebbségek jogainak szemszögéből, akkor a kapcsolat nyilvánvalóan kitűnik, lévén, hogy a kulturális jogok legjelentősebb területei az igényjogok közé sorolhatók. Továbbá felvethető a kérdés, hogy vajon a szabadságjogok tekintetében érvényesülhet-e a jogegyenlőség, ha azok nem vonatkoznak az egyén nemzeti sajátosságaira is, azaz például a szólásszabadság nem vonatkozik az állam területén beszélt mindegyik nyelvre. Aligha.

Persze a szabadságjogok nemzeti vonatkozásai a fenti példánál szélesebben kapcsolódnak a jogegyenlőséghez, mivel egyes igényjogok nélkül a szabadságjogok ezen a területen sem érvényesíthetők az egyenlőség elvének megfelelően. Tehát igaz az, hogy a Kymlicka által klasszikusnak nevezett emberi jogok, azaz a szabadságjogok köre nem nyújt elegendő védelmet a többségtől eltérő nemzeti identitású egyéneknek a többségi döntéshozatal diszkriminatív hatásaival szemben. Valószínűleg ezért rendeli Kymlicka a kisebbségi jogokat az emberi jogok mellé.

Ám mint kiderült, a klasszikus emberi jogokat megvizsgálva sem szükségszerű arra a megállapításra jutnunk, hogy azoknak nincs nemzeti relevanciájuk. Ugyanakkor Kymlicka – minthogy a nemzeti kisebbségek jogainak liberális elméletét akarta megfogalmazni – az egyénből kívánta eredeztetni a nemzeti kisebbségek jogait. De ehhez az emberi jogokban közvetlenül gyökerező elmélet híján két elemre volt szüksége. Az egyik a jogok mellérendelő rendje, a másik pedig az egyén olyan kultúrahordozó társadalmi csoportba történő szükségszerű integrációja, amely éppen kulturális sajátosságai révén lehetővé teszi számára élettervei megalkotását, és alternatívái lehető legjobb megválasztását. Az ilyen csoportokat nevezi szocietális csoportoknak. A csoport ilyen jellemzése azonban több problémát eredményez. Egyrészt az ilyen csoport nyilvánvalóan tágabb, mint a nemzeti kisebbségek sajátosságainak köre, mivel magában foglalja a nemzet előtti társadalmi állapotban élőket is, ha kisebbségben élnek. Emiatt azonban nem lehet világosan megkülönböz-

tetni a kisebbségek nemzeti természetű jogait például a törzsi jogoktól. Tehát a fogalom túl tág, és ezt Kymlicka egy későbbi írásában részben be is látja.²¹

Másrészt azonban túl szűk is a fogalom. Ugyanis nem az ember nemzeti specifikumainak hordozója, ezért a kisebbségek sajátos jogait próbálja az emberi jogok mellé rendelni. Ezzel pedig elválasztja azokat a többséghez tartozók jogaitól, kiegészítő szerepet adva nekik. Ebben az esetben azonban a szocietális csoportok szerepe kapcsán indokolt jogok csak keretjogok lehetnek, a pontosítás mechanizmusai nélkül.

Harmadrészt a mellérendelés nehezíti teszi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy mi alapján dönthetünk abban az esetben, ha a kisebbség sajátos joga összetükközésbe kerül az emberi jogok valamelyikével vagy valamely csoport jogaival, főként akkor, ha a kisebbségek jogai keretjogok, és nem különíthetők el a nemzet előtti társadalmak szerkezeti formáitól.

Az elmélet ebben a formájában nem oldhatja meg a belső megszorítás és külső védelem problémáját.²² Az így megjelenő differenciált állampolgárság éppen ezért a bevett alapjogokra is hatással lehet. A csoportspecifikus jogok anélkül, hogy összeillesztenénk őket a liberális demokrácia emberi jogi alapvetésével, lehetőséget nyitnak az alapjogok egyenlőségelvének megsértésére, illetve a csoport felbomlását eredményezhetik.

Emberi és polgári jogok

Tehát az a megoldás, amely az egyén nemzeti jogait az emberi jogokon kívül álló területnek tekinti, teret nyit a kivétel locke-i elvének. Egyes változatai kétségkívül eltérő mértékben teszik ezt, némelyikük nyilvánvaló előrelépést jelent a liberális nacionalizmus államainak jelenlegi gyakorlatával szemben, minthogy céljuk éppen a nemzeti diszkrimináció megakadályozása. Ám világos emberi jogi alapok híján, megteremtik a kivétel lehetőségét, még ha csak magán a kisebbségi csoporton belül is. Szerintünk ugyanakkor létezik olyan emberi jogi hagyomány, amely akár pozitív, akár negatív értelemben kiindulási pontként szolgálhat a kérdés megválaszolásához.

Világossá vált, hogy az a speciális bánásmód, amelyet a nemzetiségi jogok igényelnek ezen felfogás szerint, morális értelemben nem zárja ki a nemzetiségi jogokat az emberi jogok köréből, mivel nem zárja ki abból az egyén embe-

²¹ Uő: *Politics in the Vernacular Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford – New York, Oxford UP, 2001. 120–132.

²² Az ezzel kapcsolatos vita kiváló összefoglalását adja Salat Levente: *Etnopolitika*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001. 220–236.

ri jogait. A kérdés tehát az, hogy abban az állapotban, amelyben bizonyos egyének, akik egy adott nemzethez sorolják magukat, kisebbségben vannak egy politikai rendszeren belül az egyének egy többségben lévő csoportjával szemben, létezhetnek-e a kisebbségi létnek olyan jogi garanciái, amelyek feloldják azt a dilemmát, amelyik a herderi felfogás kanti kritikájából következik. Nevezetesen, hogy mind a kisebbségi, mind pedig a többségi csoportok működése és egymáshoz fűződő viszonyának végső mértékei egyetemes emberi morális értékek legyenek, méghozzá olyanok, amelyeknek egyben alap-eleme az egyén.

Mindegyik emberi magatartásforma emberi jogi védelmének feltétele volt, hogy individuális legyen, azaz az egyén döntésének eredményeképpen születhessenek döntések az adott területen. Ugyanakkor a nemzet nyilvánvalóan kollektív dimenziókkal is bír, ezért a nemzetiségi magatartásformák individualizációja, illetve annak mértéke a következő probléma, amelyre választ kell adnunk, ha emberi jogi dimenziót kívánunk adni a nemzetiségi jogoknak. Arra a kérdésre, hogy fennáll-e a választás lehetősége az egyes nemzeti identitások között, az a válasz született, hogy ez lehetséges, de lemondással járó folyamat. Éppen ezért kikényszerítése nyilvánvalóan sérti az érintett egyén esélyegyenlőségét. Ám önkéntes elhatározás alapján más, nem hatalmi kényszer alatt született szempontokat mérlegelve, lehetséges.

Ugyanakkor a nemzeti döntések egy jelentős része közösségi döntés. Chandran Kukathas szerint az egyéni és politikai összekapcsolása révén összhangot kell teremteni a liberalizmus és a közösségi értékrend közt. A liberalizmusnak szerinte jó oka van rá, hogy kitüntetett jelentőséget tulajdonítson az egyéniségnek, ugyanakkor ne becsülje le a közösség érdekeit, azokat az érdekeket, amelyek nem rendelhetők alá az egyéni érdekeknek. Kukathas szerint „a liberális elmélet nem abból az előfeltevésből indul, hogy a társadalmi világ egymástól elszigetelt egyénekből épül fel”.²³ Szerinte még Hobbes sem ebből indul ki. „Az egyének mindig csoportok, társulások tagjai, ami nemcsak viselkedésüket befolyásolja, hanem kötődéseiket, és identitásérzéküket is alakítja.”²⁴ Ezt egyetlen liberális teoretikusnak sincs oka tagadni. „El kell viszont utasítania azt a javaslatot, hogy az alapvető morális követeléseket ilyen csoportokhoz kapcsoljuk, s hogy a politikai társulás feltételeit ezen partikuláris követelésekre tekintettel határozzuk meg.”²⁵

²³ Chandran Kukathas: Vannak-e kulturális jogaink? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 73.

²⁴ Uo. 74.

²⁵ Uo.

Kukathas tehát a csoport potenciális belső megszorításai kapcsán értékeli a csoport szerepét. Azt a lehetőséget, hogy a csoport maga is elfogadja a liberális értékrendet saját belső életében, nem tekinti központi jelentőségűnek, noha ebben az esetben a csoport a liberalizmus szabályaira épülő döntéshozatali mechanizmusok eredményeképpen alakítja ki álláspontjait, s fogalmazza meg igényeit, beleértve jogigényeit is.

Ugyanakkor Kukathas a csoportok változását is ellenérvnek tekinti. A legfőbb indoknak – amely miatt szerinte el kell vetni azt a gondolatot, hogy a csoportok követelései legyenek az erkölcsi és politikai megállapodások alapjai – azt tartja, hogy a csoportok nem állandó és változatlan létezői az erkölcsi és politikai univerzumnak. Csoportok állandóan képződnek és felbomlanak. A csoportok léte nem előzi meg a jogi és politikai intézményeket, illetve nem független tőlük, hanem ezek az intézmények adnak nekik formát.

Kukathas szerint „a csoportformálódás környezeti hatások következménye”, és e környezeti tényezők közt ott találjuk a politikai intézményeket. „Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kultúra nem lényeges, csak azt, hogy nem alapvető a csoportidentitás kialakítása szempontjából.”²⁶

A csoportformálódás okai nem teszik a csoportérdekeket illegitimé, ugyanakkor rávilágítanak arra, miért nem lehet a létező csoportra hivatkozva megválaszolni a kérdést, hogy tudniillik milyen politikai intézmények védhetőek. „Ezek az érdekek gyakran csak bizonyos történelmi körülmények folytán léteznek, illetve öltik fel sajátos alakjukat, vagy amiatt, hogy meghatározott politikai intézmények állanak fenn; nem pedig azért, mert részei valamilyen természetes rendnek.”²⁷ Ezek állandósága mellett tehát nem szól több érv, mint hogy betartsuk a politikai megállapodásokat. A liberális politikai elméletek viszont az „érdekek sokaságának létezését teszik meg kiindulópontjuknak, és azt kérdezik, hogyan, vagy milyen elvek alapján dönthet egy politikai rend a versengő követelések közt, vagy egyeztetheti össze őket.”²⁸ Ezért a politikai kérdéseket inkább az egyén, nem pedig a csoport szempontjából vizsgálja. Mindebből Kukathas szerint nem következik valamiféle absztrakt egyén. „Az egyének csakúgy, mint érdekeik, nem léteznek elvontan.”²⁹ A csoportoknak így nincs erkölcsi elsőbbségük. Változó történelmi képződmények – egyének társulásai –, melyeknek követelései erkölcsileg értékelhetők.

²⁶ Uo. 75.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 76.

A csoportba tartozó egyének között érdekellentétek állhatnak fenn. A kulturális közösségek sem teljesen homogének, nem osztatlan egészek, hanem egyének társulásai, akik egymástól különböző mértékben eltérő értékekkel rendelkeznek. Liberális szempontból tehát nem kell a kulturális jogok fogalmaiban gondolkodni. A liberális elmélet tehát szerinte nem ad elsőbbséget azoknak, akik igényt tartanak arra, hogy a közösség mint egész érdekében szólaljanak fel, még akkor sem, ha ők vannak többségben, mivel a kisebbség érdekeit nem lehet figyelmen kívül hagyni. A liberális elmélet szerinte a kulturális közösségeket végső soron magántársulásokhoz vagy – hogy egy kissé eltérő metaforát használjunk – a választói közösségekhez hasonlónak tekinti. Ebből következően pedig nem kell tartósnak lenniük.

Kukathas tehát nem veszi figyelembe, hogy az egyének egyéni döntései is bírhatnak jelentős állandósággal, s ez éppen nemzeti sajátosságai megőrzésének szándéka kapcsán figyelhető meg. Ezért nemzet és politika viszonya nyilvánvalóan nem magyarázható a magántársulások mintája alapján, hiszen az nem függetleníthető az államtól, amely nem magánintézmény. Ugyanakkor a liberális állam társulási elemei mégis származtathatók az egyéni akaratból, még ha környezete egyes elemeit készen is kapja az egyén. Ezért sem Kukathas kommunikatív végkövetkeztetése, sem pedig a nemzeti magántársulások laza rendje nem működhet az egyén nemzeti egyenlőségének megfelelően. Mindkét esetben ugyanis fennmarad annak a lehetősége, hogy az államot kialakító egyetértés részévé csak polgárai egyik csoportjának nemzeti sajátosságai váljanak. A másik fele választhat a magántársulás és a törzsiség közt. A kulturális jogok fogalmára éppen emiatt van szükség, azonban, s ezt a szerző jól látja, a politikai szint nélkül a kulturális jogok irreálissá válhatnak. Ezt azonban nem a kulturális jogok feloldásával, hanem a liberális állam szabályrendszerét betartva, azoknak politikai jogokkal való kiegészítésével lehet megoldani.

A közösségi döntések további számottevő része politikai vonatkozású, sőt az állam révén történik. Éppen ezért pusztán az emberi jogok általános fogalomkörén belül megoldhatatlan probléma elé állítja az érintetteket. Következésképpen meg kell vizsgálni a nemzeti jogok polgári jogi jellegét.³⁰ A kérdés tehát az, hogy az egyén az állam polgáraként, tehát az államot alkotó politikai közösség tagjaként is igényelheti-e, hogy az állam intézményrendszere révén fejleszthesse azon nemzeti sajátosságait, amelyet az állam intézményrendszere révén lehet csak fejleszteni, ami liberális demokráciában egyben

³⁰ Will Kymlicka „speciális állampolgársága” éppen ezt a problémát kívánja megoldani.

azt is jelenti, hogy a politikai közösség egészének, illetve egy részének közös döntései által tehesse ezt.

David Miller például az állampolgárság és nemzeti hovatarozás kötelezettségeit sem tartja azonosíthatónak, ugyanis állampolgári szinten vita folyhat a minimális állam, illetve az állam és nemzet megegyezésének elképzelései között. Ez utóbbi történhet akár azért, hogy az eltérő nemzetiségűeket asszimilálja, akár az állam felosztása érdekében, a nemzeti megoszlások mentén. Az állampolgárok együttműködése a kölcsönös előnyök elvén nyugszik. Míg a nemzeti kötelezettségek alapulhatnak a szigorú reciprocitás elvesztésén abban az értelemben, hogy az államba redisztributív elemek épülhetnek, melyek mögé érnek annak, amit az egyes résztvevők racionális önérdelke diktálna.³¹ Ugyanakkor, ha feltételezzük a nemzeti sajátosságok összeilleszthetőségét, akkor Millerrel ellentétben feltételezhető olyan politikai vita az állam különböző nemzetiségű polgárai közt, amely – miközben a kormányzat jellegeről folyik – nem veszélyezteti az egyes nemzeti csoportok fejlődését. Ennek hiányában nem is létezhetne politikai közösség többnemzetiségű államokban.

Ha nem, akkor nyilvánvalóan aligha beszélhetünk állampolgári egyenlőségről, hiszen az adott állam polgárai a modern társadalom egyik alapelemének, a nemzeti kultúrájának a kérdésében kerülnek hátrányos helyzetbe más embertársaikkal szemben. Ezt a hátrányt kiegyenlítő csomagot szokás gyakran a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak nevezni, arra célozva, hogy a jogok egy olyan, a többségtől eltérő együtteséről van szó, amely révén kiegyenlíthetik kisebbségi mivoltukból eredő hátrányaikat. Ugyanakkor ez az igény, nevezetesen a közösségi döntéshozatal s ennek révén egyes területek közösségi igazgatása a modern liberális demokrácia sajátja, ezen elv nélkül nem beszélhetnénk modern alkotmányosságról. Azaz az állam intézményrendszerének olyan szerkezete nélkül, amelyik a többségnek és kisebbségnek is biztosítja a döntéshozatalban való effektív részvételt, valamint annak jogát, hogy ellenőrizze a másik fél cselekedeteinek törvényességét, sőt politikai tekintetben a helyességét, az emberi jogok is érvényesíthetetlené válnának. Ennek kapcsán felvethető, hogy az állam intézményrendszerében helyet kell kapniuk azoknak az intézményeknek, melyek révén különböző nemzetiségű polgárai közösségi döntéseik révén állami késleltetés nélkül fejleszthetik azon sajátosságait, amelyek közösségi természetűek. Ugyanakkor ezen intézmények sem jellegük, sem pedig működésük módja révén nem sérthetik

³¹ Miller: i. m. 71–73.

a liberális demokrácia intézményes alapjait. Ebből nyilvánvalóan az következik, hogy a kisebbségek intézményeinek is meg kell felelniük az alkotmányosság alapelveinek, tehát elfogadhatatlan az alkotmányos demokrácia elveit sértő kisebbségi döntéshozatal saját ügyeikben is, beleértve a kisebbség kisebbsége jogainak tiszteletben tartását is. Azaz a kisebbségi közösség berkein belül is kialakulhat politikai kisebbség, amelynek a liberális demokrácia alkotmányos szabályai értelmében a többség ellenzékét megillető jogokkal és intézményes garanciákkal kell bírnia.

Persze ennél a pontnál két kérdés vetődik fel a liberális demokrácia bevett intézményrendszere kapcsán. Az egyik úgy hangozhat, hogy a liberális demokrácia általánosan alkalmazható intézményes garanciákat biztosít politikai kisebbségei számára mind egyéni, mind pedig csoportos fellépésük esetén. Például a hatalom hármasság megosztásának elve, a szubszidiaritás vagy például az egyesülési szabadságból eredő intézmények kis különbségekkel ugyan, de mégis egyetemesen érvényesíthetők az államok mindegyikében. Következésképpen fel kell tenni a kérdést: van-e ehhez hasonló, egyetemesen érvényesíthető intézményes mintája a nemzeti különbségek megjelenítésének a liberális demokrácia államszerkezetében? Létezik-e olyan modell, amely legfeljebb kis eltérésekkel alkalmazható minden állam és minden nemzeti kisebbség és többség esetében, ha azok elfogadják az állam szerkezetének liberális elveit? A válasznak ebben az esetben tagadónak kell lennie. Nincsen ilyen általános modell, még ha történtek is kísérletek ennek megfogalmazására.

Ez azért kialakíthatatlan, mert az egyes kisebbségek nem egy, hanem számos vonatkozásuk alapján különböznek egymástól. Például más jellegű intézményekre lehet szüksége egy kis létszámú és egy nagy létszámú kisebbségnek, egy területileg koncentrálnak és egy szórványkisebbségnek, vagy egy olyanak, amelyik részben területileg koncentrált, részben pedig szórványkisebbség. Ezek és más különbségek pedig akár egyazon országon belül egyszerre is megjelenhetnek. Nem jelent elegendő közös alapot még az általánosan elfogadottnak tűnő önkormányzatiság elve sem, jóllehet ezt az elvet szinte mindegyik kisebbség érvényesíteni szeretné, de egyrészt eltérő intézményes keretek közt, másrészt számos esetben az állami döntéshozatal további intézményeiben történő képviselő nélkül nem tartja elégségesnek. Például egy népes kisebbség esetében aligha elégséges a kisebbségi önkormányzat a törvényhozásban való képviselő, sőt akár a kormányban történő részvétel lehetősége nélkül. Az autonómia tehát önmagában nem minden esetben elégséges intézményes feltétele a kisebbségekben élők nemzeti fejlődésének.

Ha pedig nincsen egyetemesen alkalmazható intézményes megoldás, akkor felvetődik a kérdés: van-e egyáltalán elvi alapja a különböző nemzetiségű polgárok nemzeti egyenlőségének a nemzeti kollektivitás szintjén. Lehetnek-e egyáltalán nemzeti különbözőségükben is egyenlő polgárai a modern államnak, amely, mint kiderült, nemzetileg nem lehet semleges? Ha ugyanis ez nem lehetséges, akkor nem marad más megoldás, csak a liberális nacionalizmus fokozatos beolvadást felkínáló alternatívája s az államon belüli nemzeti homogenitás.

A polgári egyenlőségnek létezhet egy, a nemzeti különbözőséget magában foglaló tere. Ám ez a tér éppen a különbözőségek sokfélesége okán nem jelenthet ugyanolyan intézményeket és ebből fakadóan ugyanolyan lehetőségeket sem. Még egyazon kisebbséghez, illetve többséghez tartozó személyek esetében sem. Például a többség tagjai is élhetnek helyileg kisebbségben, vagy egy regionális többséget alkotó kisebbséghez tartozó személyek is élhetnek szórványban. Ám ebben az esetben felvetődhet a kérdés, hogy nevezhetjük-e szabadságnak ezt az állapotot, hiszen nyilvánvaló, hogy más lehetőségekkel bírnak a nagyobb, és mással a kisebb létszámúak, illetve más-más lehetőségekkel rendelkeznek ezek egyes tagjai és csoportjai.

Éppen ez az érv szokott megjelenni a nemzeti homogenizáció alátámasztásaként, a nemzeti kisebbségek nemzeti jogok általi úgymond gettósítását bírálva, és a nemzeti többség kultúráját a nemzeti lehetőségek feltételeként értékelve. Ám az egyének a nemzeti kollektívában megjelenő szabadságát eredeztethetjük abbéli akaratából is, hogy ilyen közösséget alkosson, sőt elsősorban ebből kell eredeztetnünk, hacsak nem a szabadság azon felfogását valljuk, hogy az állam jelöli ki, miben rejlik polgárai szabadsága. Ám ebben az esetben, mint az már másutt kiderült, a liberális demokrácia alapelveivel kerülünk összeütközésbe.

Ha az egyéni akarat a kérdés értékelésének alapja, akkor a kollektíva intézményes tere a kollektíva teljesítményének szintjével is mérhető. Azaz olyan intézmények kialakítása indokolt, amelyek arányban állnak az adott kollektíva társadalmi kapacitásaival. Az ilyen intézményeket egyébként a liberális demokrácia alapelveit magáénak tekintő közösség méltányosnak is tekinti, még ha azok nem is jelentenek azonos státust a többséggel, vagy éppen egy nagyobb, vagy más helyzetben lévő kisebbséggel. Az egyenlőség ebben az esetben a nemzeti fejlődés olyan lehetőségében rejlik, amely nem akadályozza az adott csoport tagjainak és a csoport egészének teljesítményeit. Ez a helyzet a különböző nemzeti csoportok eltérő teljesítményeit fogja eredményezni, ám ebben az esetben teljesítményük tőlük maguktól függ, az állam intézmé-

nyes lehetőségei rendelkezésükre állnak. Ám ez a helyzet az egyes államok közti különbségek tekintetében is. Például egy, a nemzetihez részben hasonló egyenlőtlenség megoldása, a vallásszabadság sem azt jelenti, hogy minden vallást s egyházat ugyanakkorává tesz az állam. Mint ahogy a sajtószabadság sem jelenti azt, hogy az állam minden egyes sajtóorgánumot ugyanolyan terjedelművé és példányszámúvá tesz. Ez éppen a fordítottját, a vallásszabadság és a sajtószabadság súlyos korlátozását jelentené, hiszen jelentősen behatárolná az egyén szabad választását.

Ugyanakkor a nemzetiségi jogok is értelmezhetők a fenti szabadságjogokhoz hasonlóan. Esetükben is megragadható az egyéni akarat az adott nemzethez való tartozásra. Intézményekre nekik is szükségük van az egyes nemzeti sajtóosságaik ápolására és fejlesztésére, ezért akaratum szükséges ezen intézmények létrehozására, fenntartására, fejlesztésére. Azaz vannak olyan emberek, akik igénylik ezeket az intézményeket, és akadnak olyanok is, akik az ilyen intézményeket létre szeretnék hozni.

Felvethető persze a kifogás, hogy a semleges állam elválik a sajtótól, illetve a vallási intézményektől, például az egyházaktól. A vallásszabadság mint emberi jog kapcsán fontos leszögezni, hogy a nyilvánvaló különbségek mellett több, számunkra is lényeges ponton hasonló problémákat old meg, mint az egyén nemzeti jogainak emberi jogi felfogása. A vallás szerkezete ugyanis számos tekintetben hasonlít a nemzetéhez. Nevezetesen az egyes vallások eltérnek egymástól, így a vallás szabadsága a köztük történő választás szabadságát is jelenti. Továbbá a legtöbben nem maguk választják „első” vallásukat, illetve az egyházon kívüliségüket, hanem gyermekként a szüleik, szélesebb társadalmi környezetük, sőt gyakran a politika dönt róla, beleértve vallásos neveltetésüket is. Továbbá az egyes vallások sokrétű nézetek együttese, amelyek minden homogenizáló szándékuk ellenére különféleképpen hatnak az egyes egyének személyiségére. A vallások sem kizárólag racionális, és szigorú, univerzális egységbe foglalható elemekből állnak, a különböző vallások számos, egyedi sajátossággal rendelkeznek. Ennek okán az egyes vallásos emberek hite is eltér a többiekétől, és a kérdés éppen ezért individualizálható. Továbbá a vallásszabadság is magában foglalja annak a tilalmát, hogy a domináns egyház elnyomja más vallások gyakorlását. A vallások is tartalmaznak indulati elemeket. Kialakulásuk történeti jellegű, azaz felfedezhető kialakulásuk módja és az emberi jogi felfogás közti feszültség. Azaz a vallások zöme sem demokratikus politikai viszonyok joguralmon alapuló viszonyrendszerében keletkezett. Sőt mi több, fennállása során számos egyház nem is támogatta az ilyen viszonyok kialakítását. Bár a vallások részben eltérő módon fonódtak össze

a politikával ahhoz képest, amit a nacionalizmus esetében látunk, de vallások is működtek állami ideológiaként, illetve egyes egyházak az állam intézményrendszerének részeként. A vallásszabadság éppen ezért vált emberi joggá. Éppen ezért jogosult az egyén arra, hogy maga dönthesse hitéről.

Ugyanakkor a vallásszabadság immár magában foglalja a politika semlegességének követelményét az egyes egyházak iránt, s ez nyilvánvalóan különbség a nacionalizmus szerepéhez képest. De a semlegesség egyik eleme mégsem mellőzhető. Nevezetesen az állam semlegessége ebben az esetben nem jelenti feltétlenül azt, hogy a politikai közösség tagjai és választott képviselői, illetve az állam hivatalnokai vallástalanok, ám azt igen, hogy sem többségi, sem pedig hivatali hatalmukat nem használhatják valamelyik egyház domináns helyzetbe hozatalára. További lényeges különbség, hogy az egyházak esetében dogmatikai jellegük miatt korlátozott vita folytatható ezek alakításáról. A nemzetek esetében ez a vita szélesebb lehet. Az egyes egyházak szabályrendszere ugyanis pontosabb, mint a nemzeteké. Ezért a taggá válásnak formalizált kritériumai vannak, míg a nemzetnél összetettebb a kérdés.

Emiatt az állam semlegességének kérdése is összetettebb nemzeti vonatkozásban. Mint azt már többen leszögezték, a modern állam nem lehet maradóktalanul semleges nemzeti tekintetben. Ez az állítás ugyanakkor pontosítható. Ugyanis nem mindig van így a semleges állam esetében sem. Itt is létezhetnek közszolgálati médiumok, amelyek semlegessége elvárható, ami pontos híradást és arányos teret jelent a társadalom és politika egyes szereplőinek, irányzatainak tevékenységéről. Azaz az állami orgánum pontosan és arányosan jelentet meg tudósításokat, valamint ad teret a különbözőségeknek. Az egyes vallások intézményeinek állami finanszírozása esetén nem az az eljárás sérti meg a vallásszabadság elvét, ha az állam mindegyik vallásra egyaránt érvényes közös kritériumok alapján finanszíroz – lényegében ugyanezt jelenti, ha a döntést adóbevételei rovására a polgáraitra bízta –, hanem az, ha maga dönti el, melyik vallás a neki tetsző, és ezért pénzelendő, és melyik nem. Mindkét esetben az állam semleges bánásmódjának alapja az állam polgárainak az a joga, hogy pontos és hiteles információkhoz jussanak a közügyek állásáról, illetve, hogy maguk dönthessenek vallásos hitükről. Az állam viselkedése így két, az emberi jogok körébe sorolt érveléssel követelhető s indokolható. Mindkettő az egyén joga. Olyan jogok, melyeknél az elsőt az állam keretein belül érvényesíti az egyén, a másikat pedig az egyházak keretein belül, vagy éppen azokon kívül maradván. Azaz mindkét jog érvényesítése másokat is feltételez, feltételezi, hogy az egyén a jogát másokkal együtt is gyakorolhassa. És en-

nek révén a jog gyakorlása intézményesülhet, azaz sajtóorgánumok, rádió- és tévécsatornák, egyházak formájában válik gyakorolhatóvá.

Ha azonban az egyén jogát eltávolítjuk ezen intézmények mögül, akkor nem marad más, mint ezen intézmények joga. Az egyén pedig részben ezen intézmények belső hierarchiájában találja magát, részben pedig a köztük lévő hierarchikus viszonyrendszerben. Az államtól sem követelheti, hogy velük szemben megvédje, hiszen ebben az esetben az állannak is joggal lehetnek saját preferenciái e hierarchiák megtartásával vagy éppen átrendezésével kapcsolatban, minthogy az állam maga is függ az ilyen rendszertől.

A modern állam ugyanakkor szerkezetét tekintve alkalmas arra, hogy az egyéni akarat megnyilvánulásának intézményes kereteit biztosítsa. Mind a képviseleti rendszer különféle formái, mind a közvetlen demokrácia lehetőségé egyes esetekben, mind pedig a sajtó, a kutatás szabadsága, a gyülekezési és egyesülési jog lehetőséget biztosít, hogy a különféle nemzeti hovatarozású polgárok, sőt, egyes csoportjaik, illetve egyes egyének kifejezhessék egyéni nemzeti preferenciáikat, illetve álláspontjukat azon nemzeti sajátosságai képviseletének általuk helyesnek tartott módjáról, amelyek közösségi jelleggel bírnak. Ez pedig elég alapot teremt ahhoz, hogy e kérdésekről morális érveket sem nélkülöző vita folyjék, és az egyén nemzeti jogait is magában foglaló alkotmányosságnak megfelelő döntés születhessen politikailag vitás esetekben is.

Az ilyen rendszer tehát nem teremt azonos pozíciókat az egyes polgárai által alkotott nemzeti csoportok számára, de az esélyegyenlőség kereteit megteremti. A klasszikus emberi jogok esetében is elsősorban az eltérések védelméről van szó, nem csak a másokkal azonos állásponthez való jogról. Például véleményszabadság esetén is maga választja meg az egyén, mit akar szólani, ám figyelembe kell vennie embertársait is. „Ugyanakkor nemcsak a kifejezés szabadsága nem abszolút, de a védendő érdekek sem élveznek feltétlen többséget a véleménynyilvánítással szemben. A korlátozás igazolhatósága minden esetben a szólás által okozott, vagy okozható sérelmekről függ.”³² Maga a mondanivaló tartalma azonban szabadon választott, alakított, illetve gondolatilag teremtett. Sőt éppen keletkezéselméleti szempontból ebben az esetben is felvethető, hogy nem minden hangoztatott álláspont támogatta és támogatja a véleményszabadságot. Éppen ezért van szükség jogi védelmére.

Nyilvánvaló, hogy hátrányos helyzetbe sodort csoportok esetén felvetődhet a pozitív diszkrimináció igényének jogossága is. Ezt maga az eddig felvált

³² Halmi Gábor: *A véleményszabadság határai*. Budapest, Atlantisz, 1994. 267.

zolt modell nem tartalmazza, ugyanis a pozitív diszkrimináció esetében hátrányok ellensúlyozásának morális kötelezettségéről van szó. E morális kötelezettség indoklásánál helyesnek tartjuk Bhikhu Parekh argumentumait, nevezetesen a hátrányba kerültek szenvedésének, valamint az őket hátrányos helyzetben tartók lealacsonyodásának, és a múlt sérelmei ellensúlyozásának morális érveit.³³ Ugyanakkor szerintünk a pozitív diszkrimináció alapja, modellünk lényege az érintettek létező képességeinek a modern állam feltételrendszerét is igénybe vevő szabad realizálása, még ha az rendkívüli esetekben önmagában nem is elégséges, vagyis pótlólagos segítségre is szüksége van. Ám az is csak e képességekre épülhet.

Ugyanakkor a fenti összefüggés azt is jelzi, hogy modellünk nem jelenti a nemzeti kisebbségek úgynevezett többletjogait. Ebben az esetben tehát nincsen szó rendkívüli jogi helyzetről, a kisebbségben élők nem többletjogokat kapnak, hanem a nemzeti esélyegyenlőség egyéni és közösségi keretei alakulnak ki számukra is. Ez így van akkor is, ha a létező, a többségi nemzet hatalmát garantáló rendszeren változtatni kell. Ehhez persze mindenekelőtt az egyén nemzeti jogainak kell az alkotmányos alapjogok közé kerülnie, még hozzá olyan szinten, amely biztosítja számára az esélyegyenlőséget nemzeti fejlődésének vonatkozásában is.

Nemzeti értelemben is érvényesülniük kell a mind negatív nemzeti jogoknak, azaz a jognak a be nem avatkozásra, mind pedig a pozitív jogoknak, azaz a jognak a segítségre, valamint adminisztrációs jogoknak. Narveson szerint ugyanis minden alapjog esetében ez utóbbihoz jutunk el. Ahhoz, hogy miképpen adminisztrálják az adott jogot. Azaz jogunk van arra, hogy jogainkat megfelelő módon és ésszerűen adminisztrálják. Pozitív jogaink esetén jogunk van mások bizonyos fajta aktivitására. Ezek az adott jog adminisztrálását is jelentik. A negatív jogok esetében pedig annak hatékony megakadályozására van jogunk, hogy kárt okozzanak nekünk.³⁴

Nyilvánvaló, hogy aligha minősíthető indulati tényezőnek például az egységes vámhatárok szükségessége szemben a feudális árumegállítási joggal, az egységes törvényes rend, az egységes hivatalos nyelv, az anyanyelvi képzés, a tudomány és a közigazgatás nyelve és kapcsolatuk az anyanyelvi képzéshez. Ugyanígy a tudomány és a gazdaság kapcsolata, vagy éppen az az elv,

³³ Bhikhu Parekh: A Case for Positive Discrimination. In: B. Hepple – E. M. Szyszczak (szerk.): *Discrimination. The Limits of Law*. London – New York, Mansell, 1992. 263–266.

³⁴ Ld. Jan Narveson: Human Rights: Which, if any, are there? In: J. R. Pennock – J. W. Chapman (szerk.): *Human Rights. NOMOS, XXIII*, New York–London, The New York UP, 1981. 188.

hogyan ezek a nyelvek beszélt nyelvek, és így folyamatosan fejlődő és gazdagodó, ne pedig holt nyelvek legyenek. Ugyanakkor ezek és más elgondolható elemek kulcsszerepet játszottak a nacionalizmus kialakulásában. Megértésük lehetősége pedig egyben morális értékelésük lehetőségét is jelenti.

A felsorolt példák mindegyikével kapcsolatban feltehetően olyan morális természetű kérdések, amelyek alapja az egyén. Azaz a felsorolt példák alapján a nacionalizmus morális alapjai nem függetlenek az egyéntől, s aligha állítható róluk, hogy az egyéni akarat irreleváns ebben a kérdésben, minthogy kollektív természetű problémáról van szó, amelyben az egyén csupán valamely kollektíva részeként, a kollektíva szabályainak alárendelve értelmezhető. Ugyanakkor számos esetben mégis ez történt. Például ezt jelzi Hobsbawm elmélete az instrumentalista nemzetalkotásról. Nemzeteket úgymond alkotni kell, központilag kell kialakítani azokat a tényezőket, amelyek a nemzettudat nélküli embereket nemzettudattal bíró emberekké változtatnak. Ezért egy központi sémába kell beilleszteni őket. S ez a nézet nyilvánvalóan jelentős hatással volt számos nemzet születésére. Ugyanakkor aligha lehet szabadon megválasztani e sémát. Mint az az instrumentalizmus kritikája kapcsán világossá vált, a nemzetek prenacionális előzményeit nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A kiválasztott nyelvjárásnak beszéltnek kellett lennie, s így a többi nyelvjáráshoz aránylag közel állónak. A kulturális hagyományvilágnak élőnek, reálisnak kellett lennie a romantika minden adaléka ellenére. A politikai tapasztalatok a meglévők voltak, s a vágyott politikai szerkezet alapjául is a létezőnek kellett szolgálnia. A gazdasági elképzelések aligha szakadhattak el a létező sajátosságoktól és reális érdekviszonyoktól.

Az ember azonban morálisan jogosult arra, hogy eljuthasson a társadalom nemzeti szintjére. Morális joga, hogy ezt saját öröksége alapján tegye, maga dönthessen az örökség egyes elemeinek súlyáról saját vonatkozásában, és vitát folytathasson ezekről a kérdésekről mások vonatkozásában. Mind a nacionalizmus primordiális, mind pedig modernista felfogása megjelenik ebben az elvben. Ugyanakkor egyik sem bír egyedül meghatározó jelentőséggel. A prenacionális örökség léte tagadhatatlan, ugyanakkor egymagában nem egyedüli forrása az adott nemzet sajátosságainak: a nemzet előtti sajátosságok modernizációjából is származtatható. Ugyanakkor a nemzet nem tekinthető pusztán a modernizáció eredményének. Éppen ezért állítható, hogy az egyén a nemzeti mivolt mindkét forrására jogot formálhat. Jogot formálhat rá, hogy véleményt alkosson nemzeti örökségéről, elválasztva annak pozitívna tartott elemeit a negatívaktól, hogy használja, illetve ne használja örökségének egyes elemeit, valamint arra, hogy alakítsa, átalakítsa

ezt az örökséget, új elemekkel gazdagítva azt, s ezzel használhatóvá tegye kora kihívásainak megoldására.

Ugyanakkor feltehető a kérdés, hogy az egyén miként viszonyulhat mások hasonló törekvéséhez. Létezik-e felelőssége a többiek álláspontjával kapcsolatban? Ezek a kérdések természetesen csak akkor tekinthetők morálisan relevánsaknak, ha igazolható, hogy az eltérő nemzeti álláspontra helyezkedő egyének egyénileg is képesek megérteni a másik fél álláspontját.³⁵

Morális felelősséggel tehát csak az az egyén viseltethet egy másik nemzethez tartozóval szemben, aki számára adott a lehetőség a másik megértésére. Ha ugyanis csak saját nemzettársaim megértésére vagyok képes, ha csak nemzetem kollektivitásának részeként vagyok képes kommunikálni más nemzetek tagjaival azok kollektivitása révén, akkor joggal vetődhet fel az organikus nemzetfelfogás helyessége, s így az individuális morális felelősség megkérdőjelezhető.

Ám a nemzetek kialakulásának időszaka éppen az európai gazdasági és kulturális kooperáció elmélyülésének ideje, amely éppen az egyéni kapcsolatok kiterjedésével járt, s ez a folyamat azóta csak erősödött. Rousseau nemzetállama aligha bírna az ipari forradalommal. A tudományokat betiltani sem kelene, mégsem fejlődhetnének, hiszen nem volna lehetséges nemzetközi disputa. Ám a tapasztalat is mutatja, hogy ez nincs így, az egyénben benne rejlik a képesség, hogy más különbségek mellett a nemzeti különbségek ellenére is képes legyen morális álláspontok kialakítására.

És végül még egy érv: maga a nemzeti gondolat is terjedt az egyes előnemzetek tagjai közt. Nem függetlenül jelent meg minden egyes nemzeté váló csoportban, hanem egymástól vették át a gondolat egyes változatait, s kombinálták e változatokat, majd ezeket is továbbadták. Magának a nemzeti gondolatnak a terjedése is bizonyítéka a nemzeti autarkia lehetetlenségének, beleértve a nemzeti autarkiát hirdető gondolatok terjedését is. Rousseau érthető a nem franciák számára is, de a franciák is értik, nemcsak Genf polgárai.

Az egyén ennek alapján képes elgondolni, hogy melyek a nemzet legfontosabb értékei, s így más egyének, sőt más nemzetiségű egyének ilyen igényének megalapozottságát is képes belátni. Ugyanakkor képes a nacionalizmus intoleráns, agresszív elemeinek elgondolására is, így felismerheti ezeket más egyének vonatkozásában, beleértve a más nemzetiségűeket is.

³⁵ Ennek lehetősége következik Lucian Boia álláspontjából, aki szerint a nemzetek jobban hasonlítanak saját korukhoz, mint múltjukhoz. Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest-Kolozsvár, Kriterion Könyviadó, 1999. 132-133.

Tehát az egyén az általános jellemzők szintjén képes rá, hogy kialakítsa álláspontját más nemzethez tartozó egyének, illetve az egyének valamely csoportjának nemzeti kérdéskörével kapcsolatban. Ám megértheti-e konkrét nemzeti problémáikat, s véleményt formálhat-e azokról? Nyilvánvalóan csak akkor, ha részletesebben megismeri azokat. Ám maga is dönthet úgy, hogy informálódik az adott kérdésben, s döntése nem tartozik a megvalósíthatatlan döntések kategóriájába. És nemcsak abban a kérdésben dönthet, hogy egyénileg támogatja az ilyen információkat szolgáltató forrásokat, hanem abban is, hogy saját állama támogassa más nemzetek megértő megismerését. Azaz szorgalmazhatja, hogy az állam tartson fenn, illetve támogasson olyan intézményeket, programokat, amelyek révén polgárai megérthetik, s maguk is megítélhetik más nemzetiségű egyének tetteit, problémáit. Szorgalmazhat olyan típusú iskolai képzést az állami oktatási rendszerben, hogy erre minél többen és minél magasabb szinten legyenek képesek.³⁶ Persze ebben az esetben a nemzeti nevelés korábbi célkitűzését jelentősen módosítani kell, ugyanis ebben az esetben az ideálkép nem a nemzetállam iránt hatékonyan elkötelezett, fegyelmezett polgár képe. A Fichte által megfogalmazott nemzetállami célkitűzést, mely szerint az állami nevelés egyrészt hazafiakat és hadsereget teremthet, másrészt nemzeti értelemben művelt embereket,³⁷ nyilvánvalóan át kell alakítani. Saját nemzetünk megismerésén kívül olyan ismeretek és készségek megszerzésére van szükségünk, amelyek révén másokkal együtt közös döntéseket hozhatunk.

A szerződéses viszony alapját képező döntésképeséghez szükséges ismeretekhez tehát hozzájuthatunk nemzeti vonatkozásban is. Az egyén képes alapvető ismereteket szerezni a másik nemzeti identitásának sajátosságairól. Következésképpen hozhat pozitív és negatív döntést vele kapcsolatban, azaz segítheti a másikat nemzeti identitásának fejlesztésében, avagy akadályozhatja ebben. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy maga a döntés pozitív, illetve negatív volta nem azonos a morálisan pozitív és negatív viszonyulással, mint-hogy a nemzeti identitás, hasonlóan más típusú identitásokhoz, állhat morálisan ellentmondásos elemekből. Azaz például morálisan aligha kötelezhető az egyén, hogy a másik nemzeti identitása olyan elemeinek fejlesztését támogassa, amelyek emberek elpusztítását hirdetik nemzeti érvekre támaszkodva.

³⁶ Ezt látja John Rawls is az igazságosság átfogó természetének biztosításával kapcsolatban. Az oktatás ugyanis feltétele az egyén kooperatív képességének. John Rawls: *Political Liberalism*. New York, Columbia UP, 1993. 199-200.

³⁷ Johann Gottlieb Fichte: Beszédek a német nemzethez (Tizennegyedik beszéd). In: Bretter – Deák (szerk.): i. m. 135–146.

Ugyanakkor mások agresszív nemzeti jellemvonásainak ellenzése nem jelenti egyben teljes nemzeti identitásuk tagadását, és ami nem kevésbé fontos, nem jelenti annak a lehetőségnek a tagadását, hogy változtassanak addigi nemzeti értékrendjükön. Azaz a vita nem eredményezi azt a törekvést, hogy a másik adja fel addigi nemzeti identitását, s váltson nemzetet. Csak azt, hogy változtassa olyanná, amely alapján tiszteli mások nemzeti méltóságát.

A társadalmi elismerés, támogatás esszenciális jelentőséggel bír a morális jogok vonatkozásában. A morális pozíciók lényegileg azonosak a legális pozíciókkal, azaz alapjai az institutionális jogoknak is. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy az egyén a társadalomtól függetlenül is jogokkal bír valamiféle természeti állapotra hivatkozva. A jogok ugyanis lényegüket tekintve társadalmiak. Ám a morális indoklás az intézményektől függetlenül is létezhet.³⁸

Ugyanakkor a társadalmi elismerés feltétele a felek bizonyos értékeinek közössége. Következésképpen az elismerésből eredő institutionális jogok nem kerülhetnek ellentétbe az általánosan elfogadott liberális szabályokkal pusztán azon az alapon, hogy az alkotmányos egyetértés részeként elismerik mások nemzeti sajátosságait. „Nos, azt állítom, hogy a másodfokú szabályok egyszerre vannak alávétve a liberális és demokratikus elvárásoknak. Egyfelől olyan döntési eljárást kell körvonalazniuk, mely helyesen húzza meg a határt az egyén szuverenitása és a kollektív döntés autoritása között – tehát a liberális elvek fennhatósága alá tartoznak. Másfelől a közösség számára kell döntési eljárást adniuk, s a közösségnek kell elfogadnia őket a saját szabályalkotásának és szabálykezelésének szabályozására – tehát óhatatlanul kiterjed rájuk a demokratikus elvek fennhatósága is.”³⁹

Ugyanakkor e viszonynak nyilvánvalóan kölcsönösnek kell lennie. Az emberi jogok formája ugyanis általában véve is abban rejlik, hogy a másokkal kötött megegyezés nyilvánvalóan, kinyilvánítottan a kölcsönös előnyöket szolgálja, feltevére, ha teljesítjük a kölcsönös kötelezettségeinket.⁴⁰ A kölcsönösség elvének Bhikhu Parekh és Kis János álláspontja kapcsán már részletezett jelentősége éppen abban rejlik, hogy képesek vagyunk méltányosan igényelni és elismerni egymással szemben támasztott nemzeti jogainkat is, minthogy képesek vagyunk fel-

³⁸ Ld. Carl Wellman: *A Theory of Rights. Persons under Laws, Institutions, and Morals*. Totowa, N. J., Rowman & Allanheld, 1985. 175–177.

³⁹ Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Indok, 2000. 61–62.

⁴⁰ Lásd Jan Narveson: i. m. 187.

ismerni emberi jogi tartalmukat. Például számos emberi jog sem illeti meg egyenlően az embert, ha nincs nemzeti dimenziója.⁴¹

Az egyes emberi jogok kapcsán példaként említhetnénk a szólásszabadság és a nyelvi jogok kapcsolatát.⁴² Olyannyira nyilvánvaló e kapcsolat, hogy Bíró Gáspár azt állítja, hogy amennyiben „a szabadsághoz való jog klasszikus megnyilvánulásait, vagyis a lelkiismereti-, a szólás- és az egyesülési szabadság jogát a legtágabb értelemben vett választási jogként értelmezzük, egy általános szintézis keretében”⁴³ akkor az identitáshoz való jogot kapjuk meg, mint alapvető emberi jogot. Ez a tanulmány azonban magában a nacionalizmus eszméjében lát olyan elemeket, amelyek emberi jogi természetűek. Persze ebben az esetben nem állhatunk meg a klasszikusnak tekinthető szabadságjogoknál, nem is beszélve a locke-i kivétel elvének fenyegető voltától. Egyrészt az emberi identitás a nemzeti identitásnál tágabb fogalom. Továbbá az emberi méltóságnak a nemzetre is kiterjeszhető elve, az egyén nemzeti méltósága, arra az emberi morális képességre épül, amely révén meg tudja különböztetni egymástól a nacionalizmusnak az emberi jogok morális alapjaival összeegyeztethető és azokkal összeegyeztethetetlen elemeit. Azaz e módon egyrészt a nacionalizmus egyes lényeges elemeire épül a jogvédelem koncepciója, másrészt kirekeszhetőek belőle a nemzeti identitásnak az emberi jogokkal szembenálló elemei. Ugyanakkor Bíró Gáspár felfogásával kapcsolatban le kell szögezni, hogy a klasszikus emberi jogok nyilvánvalóan megjelennek a nacionalizmus számos elemében.

Az eddigiek során az is világossá vált, hogy a politikai jogok sajátos köre nélkül az egyén nem képes érvényesíteni ezen jogait, azaz az állam intézményeire és ezek révén közösségi akaratérvényesítési intézményekre van szüksége. A nemzeti szempontból kisebbségben élők következképpen akkor bírnak egyenlő eséllyel a többséghez tartozókkal szemben, ha az állam intézményrendszere biztosítja részvételüket kisebbség és többség közös ügyeinek eldöntésekor, valamint biztosítja a lehetőséget, hogy dönthessenek saját ügyeikben. Azaz indokolt a politikai jogok kiterjesztése a nemzeti sajátosságok egy jelentős körére. Részben a közös döntéshozatal valamely formájában – példá-

⁴¹ Ennek a felismerésnek az egyik jele például egy immár széles körben elterjedt kézikönyv: ez olyan válogatást tartalmaz az emberi jogok legfontosabb nemzetközi dokumentumaiból, amely az egyes dokumentumok nemzeti kisebbségekre is vonatkozó, illetve vonatkozatható részeit gyűjti össze. *Minority Rights Handbook*. Latvian Human Rights Quarterly, 1998, 5/6.

⁴² Például a szólásszabadság kapcsán ld. Fernand de Varennes: *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague – Boston – London, Martinus Nijhof Publishers, 1996. 42.

⁴³ Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris – Századvég, 1995. 185.

ul föderatív berendezkedés, egyetértési jog, a döntésekben való részvétel joga –, annak alapján, hogy az egyes megoldások milyen területen mennyire biztosítják az esélyegyenlőséget polgáraik számára, nemzeti sajátosságaiknak, valamint a belőlük fakadó egyéni és csoportos képességeiknek megfelelően.

Az állam intézményrendszerének ilyenén módosítása azért szorgalmazható, mert az egyes nemzeti természetű jogok egyes területei olyan természetűek, hogy az állam eszközeinek igénybevétele nélkül érvényesíthetetlenek, vagy csak csökkentett mértékben érvényesíthetők.

Ugyanakkor persze meg kell vizsgálni, hogy az esélyegyenlőség kiterjesztése a polgári jogok nemzeti vonatkozásaira – a már tárgyalt morális érveken túl – rendelkezhet-e a polgárok politikai egyenlőségének elvére támaszkodó indoklással. A kérdésnek ebben az esetben úgy kell hangoznia, hogy vajon azok az egyének, akik az adott országban magukat valamely nemzeti kisebbséghez tartozónak tekintik, alkotói-e a népnek. És persze nem a szónak a kultúrnemzeti felfogáshoz kötődő német értelmezésében (*Volk*), hanem abban az angolszász értelmezésben, amely a népet (*people*) tekinti a politikai jogok alapjának. A „nép” akaratából megszülető államnak így kötelessége, a nép tagjai, azaz immár saját polgárai jogvédelme. Feladata az is, hogy megteremtse boldogulásuk feltételeit. Ha azonban az adott kisebbség tagjai nem sorolódnak a néphez, akkor e személyek nemzeti sajátosságai nemcsak hogy nem alkotják boldogulásuk feltételeit, hanem jogvédelemben sem részesülhetnek, hiszen az állam nem belőlük születik, nem olyan sajátosságaiból származik, amelyek az állam alapjainak minősíttetnek, és amelyek így a „nép” jellemzői közé kerülnek.⁴⁴

Például svájci szemmel nézve, az államot alkotó néppel kapcsolatban Thomas Fleiner-Gerster úgy fogalmaz, hogy a hobbes-i pozitívizmus és abszolútizmus túlértékelt az államot és az állam nyújtotta lehetőségeket. Ám ezzel a felfogással szemben nyilvánvalóan lehetséges a különféle népcsoportok integrálása. Svájc egy példája ennek.⁴⁵ Ha Fleiner-Gerster szerint a nemzetet szociológiai értelemben vizsgáljuk, akkor lehetséges több nemzet közös állama, például Nagy-Britannia, illetve egy nemzet több állama, például az arabok.⁴⁶

Hozzátehetjük, hogy ha a más nemzetiségűeket nemzeti sajátosságaikkal együtt nem tekintjük a nép részének, akkor szerződéselméleti megfonto-

⁴⁴ Lásd Gudmundur Alfredson: Introduction. In.: *Minority Rights Handbook*, i. m.

⁴⁵ Thomas Fleiner-Gerster: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin – Heidelberg – New York, 1980, Springer Verlag, 131.

⁴⁶ Uo. 134.

lásból is a mill-i utilitarizmus következtetéséhez jutunk, nevezetesen ahhoz, hogy a nemzeti kisebbségek veszélyforrások, és ezért esetükben érvényesíthető a locke-i kivétel elve. Ugyanakkor a nép az államnak nem a többségi akarat alapján forrása, hanem az alkotmányos egyetértés alapján.

Thomas Fleiner-Gerster a svájci modell alapján az egyes közösségek autonómiáját, valamint a föderalizmus, a demokrácia és a semlegesség közös politikai meggyőződését tartja. Erre épül együttélésük, és ez teszi egyáltalán lehetővé a köztük kialakuló szolidaritást. Ugyanakkor a nép rousseau-i modellje ezt nyilvánvalóan lehetetlenné teszi. „Egy teljesen tudatosan-akaratlanul választott társulás fogalma, melynek moralitását a csatlakozás szabadsága alkotja, valamint egy organikus közösség ideálja, melynek fejlődése nem ismer tudatosságot, tervezést, s amelynek tagjai szentségtörésnek tekintik magát a gondolatot is, hogy a közösségi hagyományok elfogadása szabad választás tárgya lehet, nyilvánvalóan eltérő logikai rendbe tartozik, melynek egyikét a konstruktivista racionalizmus, másikat pedig a historista tradícionáliszmus címkéjével szokásos ellátni.”⁴⁷

Ha azonban elfogadjuk, hogy a népet alkotó minden egyes egyén rendelkezik sajátosságait védő, a többség hatalma által kétségbe nem vonható jogokkal, és a népet a polgárok összessége alkotja, akkor aligha indokolt eltekinteni egyesek olyan jellemzőitől, amelyeket mások esetében figyelembe veszünk az állam alkotásának elemei közt. Ez a feszültség az oka azoknak a vitáknak, amelyek a nemzeti kisebbségek úgynevezett államalkotó szerepével függnek össze, kétségbe vonva, vagy éppen ellenkezőleg, bizonyítva, például a társadalmi súlyukra való hivatkozással leszögezve, hogy „Az ország tehát az övék is, a nemzetiségek hazája is.”⁴⁸

Más megoldás pedig aligha létezik, hiszen mint az megállapítható, a modern állam nemzetileg nem lehet semleges abban az értelemben, hogy eltekint polgárai nemzeti hovatartozásától, és nem érvényesíti polgárainak nemzeti sajátosságait működése során. Ha viszont polgárai eltérő nemzeti sajátosságainak érvényesítése egyben polgárai joga, akkor az államnak teret kell biztosítania e jogok egyenlő érvényesíthetőségéhez saját intézményrendszerében az őt alkotó polgárok nemzeti esélyegyenlőségének elve alapján.

⁴⁷ Ludassy Mária: A nemzet kétféle fogalmáról. A társadalmi szerződéstől a lengyel alkotmányig. In: „*Sem vele, sem nélküle.*” *Változatok a szabadság témájára.* Budapest, T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, 1996. 39.

⁴⁸ A csehszlovákiai magyarok vonatkozásában még Gustav Husák érjében érvelt így Gyöngyör József: *Államalkotó nemzetiségek.* Pozsony, Madách Kiadó, 1989. 152.

KISEBBSÉGEK

MAJTÉNYI BALÁZS

A kisebbségek egyenlősége a törvény színe előtt*

A jogállam minden intézménye igazolható és igazolásra is szorul. A kisebbségi különjogok esetében a jogintézmény létjogosultságának igazolása az igazságos egyenlőség fogalma felől végezhető el. (Ehhez nem feltétlenül szükséges válaszolnunk arra, mit értünk egyenlőség alatt. Amúgy is igencsak eltérő megközelítéseket találnánk: Hobbes például a természeti állapotban élő emberek eredendő egyenlőségét abban találta meg, hogy még a leggyengébb is képes megölni a legerősebbet. S a képességeknek ebből az egyenlőségéből eredeztette a célok elérésére irányuló remény egyenlőségét.¹) A kisebbségi szabályozáshoz való viszonyulás óhatatlanul összekapcsolódik azzal, hogy a társadalmi egyenlőség mely fogalmát tartjuk igazságosságnak. Amikor a kisebbségeket támogató normák mellett törünk lándzsát, vagy amikor netán elutasítjuk azokat – még ha ezúttal az egyenlőség fogalmát illetően nem is foglalunk állást –, egyaránt elkötelezzük magunkat az igazságosnak tekintett egyenlőség valamely értelmezése mellett. Ennek belátásához vessünk egy pillantást az erre a szabályozási területre vonatkozó normák két alaptípusára: a kisebbségeket érintő hátrányos megkülönböztetés tilalmát előíró és a kisebbségi különjogokat biztosító szabályokra.

E normák eltérő magatartást várnak el az államtól. A diszkrimináció tilalma alapesetben annak passzív hozzáállását tételezi. E tilalom betartásakor minden állam akkor jár el helyesen, ha „nem tesz semmit”, azaz, ha tartózkodik bizonyos cselekményektől állampolgáraival szemben. (A hátrányos megkülönböztetés tilalmának tiszteletben tartása amúgy az emberi jogok védelmének egyik alappillére, melynek szavatolása minden jog tekintetében kötelezi az államokat. Ebből adódik, hogy a nemzetközi emberi jogi szerződések szinte kivé-

* A tanulmány az NKFP 5/014 számú kutatás roma alprogramjának keretében készült.

¹ Thomas Hobbes: *Leviatán*. Budapest, Kossuth, 1999. 166–167. (I. 13.)

tel nélkül tartalmaznak diszkriminációellenes klauzulákat.²⁾ A kisebbségeket megillető különjogok biztosítása ellenben szükségszerűen az állam aktív beavatkozását követeli meg. A sajátosan kisebbségi jogok érvényesülésének – így például a közéleti anyanyelvhasználatnak, az anyanyelvű oktatásnak, a kisebbségi kultúra fennmaradásának – érdekében az államnak tennie kell, hiszen cselekvő állami intézkedések nélkül ezek a jogok nem biztosíthatók.

A két típushoz tartozó normák tartalmának vizsgálata válaszut elé is állít. Döntenünk kell: a két terület szabályai erősítik-e, kiegészítik-e egymást, vagy éppen ellenkezőleg, a hátrányos megkülönböztetés tilalma kizárja a kisebbségi különjogok megadását. Előrebocsáthatjuk, a sajátos kisebbségi jogok valóban túlmutatnak az alapjogok egyenlő élvezetén, sőt a többletjogok megadása, ha tartalmi tekintetben nem is, de formai tekintetben valóban az egyenlőség megsértését jelenti. A kisebbségi különjogok ellenzői erre a – nézetem szerint – csupán formai sérelemre építik érvelésüket, s így gyakorta az egyenlőség védelmezőinek szerepét magukra öltve állnak véleményükkel a nyilvánosság elé. Ez és más, ehhez hasonló érvelések azon alapulnak, hogy az emberek jogosultságai – természetesen mindez függ az egyes jogok értelmezésétől – akár össze is ütközhetnek. Egy jogosultság ellenzői keresve sem találhatnak annál kézenfekvőbb, s egyszerűbb érvelési módot, mint hogy egy emberi jog védelmezőjeként fellépve utasítsanak el egy másikat. (Ez az érvelés időről időre előkerül, s aligha tévedünk nagyot, ha megállapítjuk: az a státustörvény körüli viták kapcsán hangoztatott érv, miszerint a jogszabály diszkriminatív vonásokat hordoz, mivel egy másik ország állampolgárai között nemzetiséghez tartozás alapján tesz különbséget, ennek a soha le nem zárt vitának egy, legáltalában részben új kérdés kapcsán történő felelevenítését jelenti.³⁾

Tartalmilag viszont nem feltétlenül feszül ellentmondás a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését tiltó és védelmüket támogató normák között, hiszen a különbségek megszüntetése érdekében alkalmazott intézkedések még beleillenek az arisztotelészi „egyenlőség mint igazság” fogalmába, melynek értelmében nem mindenkit, csak az ugyanolyan helyzetben levőket kell azonos bánásmódban részesíteni. E felfogás értelmében akkor járunk el igazságosan, ha hasonlóan kezeljük a hasonló eseteket, a különbözőket pedig különbözőként. A kisebbségi különjogok védelmezői az egyenlőség effajta felfo-

2 Ld. Kardos Gábor ezzel egyező megállapítását, in: *Üres Kagylóhéj. A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései*. Budapest, Gondolat, 2003. 102.

3 Ld. a státustörvénnyel foglalkozó fontosabb tanulmányokat és publicisztikákat, Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény (Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika)*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

gása mellett kötelezik el magukat, mikor a kisebbségi létből adódó hátrányok kiegyenlítése érdekében pozitív megkülönböztetést követelnek.⁴ Ennek létjogosultságát a mindennapi életből hozott példával is alátámaszthatjuk. Gondoljunk csak arra, hogy egy kisebbséghez tartozó diák akkor indul egyenlő esélyekkel az életben, ha a többséghez tartozókhöz hasonlóan ő is a saját anyanyelvén tanulhat. Ez az államtól azonban már pozitív intézkedéseket igényel a tényleges esélyegyenlőség megvalósítása érdekében. A jogegyenlőség önmagában számukra így nem elegendő, hiszen az csak a formális egyenlőséghez vezet, s nem veszi figyelembe a lehetőségek közötti különbségeket. Az egyenlőség elve e felfogás szerint olyan csoportokat is védelmez, akik kedvezőtlenebb helyzetben vannak, akik kiszorultak a hatalomból. Az elv tehát értelmezhető úgy is, hogy az nem csak az egyes emberek, hanem bizonyos feltételek megléte mellett a különböző csoportok jogegyenlőségét is jelenti, s ezzel kísérletet tesz arra, hogy figyelembe vegye az egyének különböző csoportjainak a társadalmakon belüli eltérő helyzetét. A Rawls által „méltányos igazságosságnak” nevezett felfogás értelmében előbb az egyéni szabadságnak kell teljesülnie, s csak ezt követően vehető fel a társadalmi különbségek kezelésének kérdése. (Ezt Rawls akkor tartja elfogadhatónak, ha azok nem hátrányosak a legkedvezőtlenebb helyzetben levők számára.)⁵ A kisebbségi különjogok célja tehát a valódi esélyegyenlőség elérése, azáltal, hogy a jogalkotó többséghez tartozó egyénnel való összehasonlítást követően olyan eszközöket ad a kisebbséghez tartozók kezébe, melyek közösségeik, s identitásuk megőrzéséhez szükségesek.

A modern demokratikus államok ma már az élet különböző területein gyakorta megkövetelik, hogy az államon belül hátrányos helyzetben levő emberek különböző csoportjai az átlagnál kedvezőbb bánásmódban részesüljenek. A hatályos nemzetközi jog több dokumentuma is elismeri a személyek különböző csoportjainak pozitív megkülönböztetését. Ez a szemlélet egyértelműen kiolvasható azokból a nemzetközi dokumentumokból, melyek amellett, hogy általánosságban tilalmazzák a hátrányos megkülönböztetést és deklarálják a jogegyenlőséget, külön cikkekben rendelkeznek a pozitív megkülönböztetésről. Egyetlen példát említve, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 2. cikke tartalmaz egy általános, a diszkrimináció tilalmát előíró rendelkezést az okmányban elismert jogok tekintetében,

⁴ Ld. a témával kapcsolatosan Sajó András: *Jogosultságok*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete – Seneca Kiadó, Budapest, 1996. VI. fejezet, ‘Nemzetérzület és alkotmányos jogok’, 177–202.

⁵ John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest, 1997.

26. cikke pedig mindenki számára biztosítja a törvény előtti egyenlőséghez és az egyenlő törvényes védelemhez való jogot. Ám mindezek mellett 27. cikke már az etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek különjogait nevesíti. Hasonló rendelkezésekre akár a közösségi jogban is rálehetünk: az Európai Unió Tanácsának sokat emlegetett antidiszkriminációs 2000/43 EK irányelve a személyek közötti egyenlő, faji vagy etnikai származástól független bánásmód elvének alkalmazásáról szól. A jogszabály 5. cikke a pozitív megkülönböztetés címszó alatt kinyilvánítja: az egyenlő bánásmód elve nem gátolhatja a tagállamokat abban, hogy a faji vagy etnikai származással kapcsolatos hátrányok megelőzése, kompenzálása érdekében specifikus intézkedéseket fogadjanak el vagy tartsanak fenn.⁶ Természetesen a megerősítő intézkedéseknek szükségszerűeknek és igazolhatóknak kell lenniük.

A Magyar Alkotmánybíróság már egy, a működésének első évében, 1990-ben hozott határozatában elkötelezte magát az egyenlőség fogalmának fenti értelmezése mellett. Ekkor az Alkotmány 70/A § (1) bekezdésében megfogalmazott megkülönböztetési tilalom értelmezésével – a Dworkin-féle egyenlőségfogalomra támaszkodva⁷ – a következőket állapította meg: „a diszkrimináció tilalma nem jelenti azt, hogy minden, még a végső soron nagyobb társadalmi egyenlőséget célzó megkülönböztetés is tilos. A megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie, azaz az emberi méltóság alapjogán nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és a kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni.”⁸

A pozitív megkülönböztetésre, vagy az úgynevezett megerősítő intézkedésekre a jogi szakzsargon előszeretettel alkalmazza a „pozitív diszkrimináció” megjelölést. Nemesgyszer még az ebben a szóösszetételben – látszólag benne rejlő – ellentmondásra is hivatkoznak e jogintézmény ellenzői akkor, amikor elutasítják a „pozitív diszkrimináció” névvel illetett jelenség létjogosultságát. Kétségtelen, a „pozitív diszkrimináció” szóösszetétel első hallásra meghökkenítőnek tűnhet: hogyan lehet egy kisebbséghez tartozót saját érdekében „hátrányo-

⁶ Ld. az irányelv fordítását, Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Budapest, Gondolat – MTA Jogi Tudományi Intézet – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 223–231.

⁷ Ronald Dworkin: *Law's Empire*. Cambridge, Massachusetts, Belknap – Harvard UP, 1986.

⁸ 9/1990. (IV. 25.) AB határozat. A témáról részletesebben Kovács Krisztina: A hátrányos megkülönböztetés tilalma. In: Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Osiris, Budapest, 2003. 363–421.

san” megkülönböztetni – gondolhatnánk. Ám itt pontosítanunk kell a diszkrimináció fogalmát, melyet a magyar szakirodalom hagyományosan „hátrányos megkülönböztetésnek” fordít. Hiszen a diszkrimináció másik jelentése a pozitív vagy negatív irány nélküli, semleges megkülönböztetés, elkülönítés, s csupán a fogalomnak a hátrányos megkülönböztetés értelmében vett gyakori használatával társult a szóhoz a negatív konnotáció. Ebből adódóan a „pozitív diszkrimináció” tehát nem szemantikai képtelenség. Ám ha még mindig éreznénk valamiféle bizonytalanságot a két fogalom összeegyeztethetősége kapcsán, gondoljunk az oximoron fogalmára, mely egymásnak ellentmondó, egymást kizáró, illetve össze nem egyeztethető szavakat, fogalmakat vagy dolgokat összekapcsoló stilisztikai-retorikai gondolatalkazatokra utal. Igaz, ehhez hasonlatos szókapcsolatokkal – például: hideg melegség, keserű méz – inkább irodalmi szövegekben, mintsem a jogban találkozhatunk. Ettől eltekintve sem lehet másnak, mint képtelenségnek tekinteni, amikor egy jogintézmény létezését az elnevezésének értelmetlen voltára hivatkozva vonják kétségbe. (A jelenségre használják egyébként a „pozitív diszkrimináció” mellett a „fordított diszkrimináció” megnevezést is.)

Mindezeket összefoglalva általánosságban is elmondhatjuk: a demokratikus államok jogrendszerei elfogadják, és igazságosnak tartják azt az egyenlőség-felfogást, mely szerint csupán az azonos csoportba tartozó személyekre vonatkozzék azonos szabály, igazságos mederbe terelve ezáltal az egyenlőség elvét.

Az egyenlőség ilyesfajta elismerésével a jogalkotó azonban még csupán egy lépést tett annak megvalósítása felé. A kisebbséghez tartozók tényleges és formális egyenlőségének a megvalósítása sem képzelhető el csupán jogi eszközökkel, hanem általában a többségi társadalom szemléletmódjának megváltoztatását is igényli. Ettől természetesen még szükség van az egyenlőség elérését biztosítani kívánó jogi eszközökre, mégis óva intenek mindenkit attól, hogy a jogot minden baj orvoslására alkalmas csodaszernek tekintse. Ahhoz, hogy a jog önmagában kétségtelenül korlátozott eszközei felhasználhatók legyenek a kisebbségek védelme érdekében, azokat a jogalkotónak megfelelően kell alkalmaznia.

A kisebbségi különjogok

A hátrányos megkülönböztetés tilalma és a jogegyenlőség – a kisebbségeket védő szabályozás alapszintje – visszatarthatja ugyan az államot a kisebbségekkel szembeni nyílt fellépéstől, de ezek az elvek még egy „kisebbségbarát környezetben” sem elegendőek ahhoz, hogy a kisebbség megőrizhesse identitását.

A kisebbségi identitás átörökítését ilyenkor is nehezíti a többségi közhatalmi intézmények asszimilációs hatása. A különjogok emiatt – a tényleges esélyegyenlőség megteremtése érdekében – a többség jogainál kiterjedtebb jogokkal ruházzák fel a kisebbséget és/vagy annak tagjait. Ezek a jogok főként a kisebbségi nyelvhasználat, az oktatás és a kultúra, valamint a képviselő kérdéseire összpontosítanak. A kisebbségi jogokkal foglalkozókat, s az államokat is – az egyenlőség fogalmát értelmezőkhöz hasonló módon – megosztja az a kérdés, hogy ezek a különjogok csak egyéni jogosultságok-e, vagy egy részük megfogalmazható kollektív jogként.⁹ Ha elméleti szempontból közelítjük meg ezt a kérdést, akkor vitathatatlan tényként áll előttünk, hogy a kisebbségi identitás csak közösségben, az adott kisebbségi csoport tagjaként élhető meg. (Mint láttuk, a pozitív megkülönböztetés általánosságban is a különböző hátrányos helyzetű csoportok és tagjaik védelmét szolgálja.) Így a kisebbségeket érintő legtöbb jog – például az anyanyelvi oktatás, nyelvhasználat – csak egy közösség tagjaként gyakorolható. A kisebbségi különjogok jelentős része egy-egy már korábban megfogalmazódott egyetemes emberi jog szelvényjogának tekinthető (pl. oktatáshoz való jog – a kisebbségek anyanyelvi oktatáshoz való joga), mely a kisebbségi közösséghez való tartozás okán önállósult anyajogától. Az emberi jogok közé viszont, melynek keretében a kisebbségi jogokat is megfogalmazzák, alapvetően egyéni jogok tartoznak. Ezt a gordiuszi csomót igyekezett a nemzetközi jogalkotó – a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikkében is deklarált módon – azzal a megfogalmazással átvágni, hogy a kisebbségekhez tartozó „személyek” egyéni jogaikat egymással „közösségben” gyakorolhatják.¹⁰ A nemzetközi jog a szabályozási terület lényegéből adódóan nem kerülheti meg a kisebbségi közösség létezésének említését, a jogosultakhoz azonban az egyéni jogok nyelvén beszél. Ennek részben az az oka, hogy az államok nagy többsége, bármely, a kisebbségi csoport által követelt kollektív jogban, különösen, ha az egy területileg koncentrált kisebbséget érint, igen könnyen a területi elszakadás veszélyét vélik felfedezni. Így joggal állapította meg Sajó András: „az egyéni szinten biztosított jog kevésbé fenyegető – talán elfogadhatóbb.”¹¹ A csoportjogok mellett szól, hogy ugyan a kisebbségi jogok jelentős része megfogalmazható egyéni jogként, találhatunk közöttük olyanokat

⁹ Ld. a Vizi Balázssal közösen írt bevezető tanulmányt, in: Majtényi – Vizi (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*, i. m.

¹⁰ Ennek ellenére még a jogi kötő erővel rendelkező nemzetközi szabályokban is találunk példát arra, hogy a jogi szabályozás alanyának nem a személyt, hanem a közösséget tekintik. Ilyen szemléletmódot tükröz például a Nemzetközi Munkaiügyi Szervezet 169. számú egyezménye, mely az őshonos és törzsi népek jogaival foglalkozik.

¹¹ Sajó András: *Jogosultságok*, i. m. 204.

is, melyek visszavonhatatlanul közösségi jellegűek. Így például az autonómiához való jog megfogalmazása abban az esetben képzelhető el, ha az nem csupán a közösséghez tartozás individuális jogához kötődik, hanem ha magát a közösséget ruházzák fel jogokkal.¹² A kollektív jogok elismerését még fontosabbá teszi az a körülmény, hogy a kisebbségi közösségek képviselői gyakran a kisebbséget mint entitást megillető kollektív jogokat követelnek. A csoportjogok gyakorlásához viszont szükséges, hogy létrejöjjön az adott államban a kisebbségi közösség legitím képviselője.

Bár a kisebbségi jogok katalógusát nehéz lenne összeállítani, biztos, hogy e jogok képzeletbeli hierarchiájának csúcán a kisebbségi autonómia áll. Az autonómia a kisebbség belső önrendelkezését jelenti, „a legmagasabb jogi státust, amelyet egy kisebbség egy államban elérhet”.¹³ Ez két, egymástól eltérő úton-módon valósulhat meg: mint területi autonómia, ha a nemzeti kisebbség egy területen többséget alkot, s a személyi autonómia révén, ha a kisebbség szétszórta él az adott területen.¹⁴ Az autonómia e két fajtája egy államon belül akár együttesen is alkalmazható, a magyar jogalkotó is erre tett kísérletet, amikor a személyi és a helyi autonómia elvét ötvözni kívánta a kisebbségi törvényben.¹⁵

A személyi elv lényege, hogy nem egy terület földrajzi határaihoz, hanem a kisebbséghez tartozó személyek szabad választásához kötődik. Ennek ellenére maga a személyi autonómia sem lehet és nem is teljesen független az állam területi beosztásától. Magyarországon például az autonómia szervei az állam területi-közigazgatási beosztása mellett – a megyei szint kihagyásával –, azzal párhuzamosan szerveződnek. Mindenesetre a személyi autonómiának egy előnye bizonyosan van, hogy egyéni választástól függ, s így nem teremt újabb kisebbségeket, míg a területi autonómia azokra is vonatkozik, akik annak hatálya alól esetleg szívesen kivonták volna magukat.¹⁶ Az autonómia

¹² Az egyéni szabadság és a közösségi jogok viszonyáról Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Századvég, 1995. IV. fejezet, 'Etnikai elvű csoportautonómia', 177–255.

¹³ Georg Brunner – Herbert Küpper: *European Options of Autonomy: A Typology of Autonomy Models of Minority Self Governance*. In: Kinga Gál (szerk.): *Minority Governance in Europe*. Budapest, European Centre for Minority Issues – Local Government and Public Service Reform Initiative, 2002. 17.

¹⁴ Ld. az autonómia két elvének rövid összefoglalását a következő tanulmányokban. Korhecz Tamás: *A kisebbségi autonómiáról* címszavakban. *Európai Utas*, 1999/4 (37.), illetve Georg Brunner – Herbert Küpper: *European Options of Autonomy*, i.m. 11–36.

¹⁵ A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény.

¹⁶ Ld. ezzel kapcsolatosan Lapidóth Ruth: *Autonomy – flexible solution to ethnic conflicts*. Washington DC, US Institute of Peace Press, 1997.

szerveinek gyakorlatilag a hatalom minden eleme átadható. Igaz, a személyi autonómia esetében bizonyos jogok megadása, például az adóztatási jogkör – hiszen az a területi szinttel párhuzamosan működik –, valószínűleg nem találkoznak az érintettek teljes egyetértésével.

A kisebbségek fogalma

Mindezek után nézzük meg, milyen adatokra van szüksége ahhoz a jogalkotónak, hogy lépéseket tegyen a tényleges egyenlőség megvalósítása felé. Megkerülhető-e a kisebbséghez tartozók és a kisebbség fogalmának meghatározása? Előrebocsáthatjuk: néha a jogalkotó rákényszerül arra, hogy nehezen megragadható dolgoknak jogi meghatározást adjon, máskor meg ambiciózus jogászok akkor is vállalkoznak erre, amikor ez amúgy nem lenne feltétlenül szükséges.

A jogalkotónak arról a kérdésről hozott döntését, hogy mely személyeket lehet egy adott kisebbséghez tartozónak tekinteni, nem szabad elveszíteni a kisebbség meghatározásával. Míg a jogalkotónak a kisebbséghez tartozó személyek körének behatárolására a kisebbségi szabályozás bizonyos eseteiben elengedhetetlenül szüksége van, addig a kisebbségfogalom meghatározására nem feltétlenül kellene erőfeszítéseket tennie. A kisebbség fogalma ugyanis jögen túli, azon túlmutató fogalom, s nehéz is lenne rá egyetlen, minden léthelyzetben alkalmazható közös meghatározást találni. A kisebbségi jogokat kodifikálók mégis időről időre jogszabályokban, tervezetekben tesznek nagyszabású kísérletet egy univerzálisan, vagy legalábbis országos szinten alkalmazható kisebbség-fogalom megalkotására. Kovács Péter meglátása szerint: „Ha valaki a kisebbségek definíciójának taglalásába fog, akkor alapos okkal feltételezhető, hogy vagy disszertációt ír, vagy pedig valamely kisebbségvédelmi kodifikációs kísérlet előrehaladását készülő lelassítani.¹⁷ A kisebbségek fogalmának meghatározása mellett szokták érvként felhozni: ha nincs meghatározás, akkor a kötelezettségek alóli kibúvás mindjárt könnyebbé válik. Ezzel kapcsolatosan viszont megállapítható: az államok – nemzetközi jogi kötelezettség nélkül –, akár meghatározzák a kisebbségek fogalmát, akár nem, gyakorlatilag politikájuk függvényében, teljesen szabadon alakítják ki, hogy kiket tekintenek a kisebbséghez tartozóknak. E kérdésben a nemzetközi dokumentumok sem egységesek: bár az ENSZ-dokumentumok értel-

¹⁷ Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem* (Pro Minoritate Könyvek). Osiris, Budapest, 1996. 36.

mében a jogokat a kisebbségek valamennyi tagjának biztosítani kell, s azok nem csupán az adott állam polgárait illetik meg,¹⁸ e jogokat az európai államok többsége – akik a kisebbségek létét amúgy elismerik – inkább csak a kisebbségekhez tartozó állampolgárokra alkalmazza, de a külföldiekre, menekültekre, hontalanokra nem terjed ki a hatályuk.¹⁹ A kisebbségek létét egyáltalán elismerő államok egy része is különbséget tesz „őshonos” és később bevándorolt kisebbségi csoportok között. Georg Brunner véleménye értelmében a kisebbségi státusz megtagadása talán abban az esetben lenne nemzetközi jogilag bírálható, ha az állam azt egy „őshonos” népcsoportjától tagadja meg.²⁰ (Azt persze, hogy mit ért az „őshonos” kifejezés alatt, az állam gyakorlatilag kisebbségi politikájának függvényében gyakorlatilag szabadon alakítja ki.) Ez utóbbi korlátozás létjogosultsága elméletileg viszont már nehezen igazolható.

Jelenleg a nemzetközi szinten csupán tervezetekben és jogi kötéssel rendelkező dokumentumokban találkozhatunk a kisebbségek fogalmának meghatározásával.²¹ A nemzeti jogi szabályozásokban erre szintén nem sok példát találunk. A jogszabályok általában megelégednek azzal, hogy felsorolják a kisebbségi különjogokban részesített kisebbségeket. A magyar kisebbségi törvény azon kevés kivétel közé tartozik, mely meghatározza a kisebbségek fogalmát, és emellett fel is sorolja az ország területén élő honos kisebbségeket is.²² Igaz, a felsorolás és a fogalom meghatározása között csak némi erőfeszítés árán fedezhetünk fel összhangot. A magyar törvény által

¹⁸ Ez a felfogás az Európán kívüli helyzetet is tükrözi, Kanadában például a bevándorolt, nem asszimilálódott népcsoportokat is kisebbségnek tekintik.

¹⁹ Számos EU tagállam pedig – köztük Franciaország és Görögország – még a kisebbségek létét sem ismeri el.

²⁰ Georg Brunner: Az Európai Unió kisebbségpolitikája és a nemzetállami törvényhozás. *Magyar Jog*, 2002/3. 129–135.

²¹ A két legismertebb megfogalmazás a Capotorti professzor által megalkotott és azóta a szakirodalom által dédelgetett kisebbségfogalom, és az Európa Tanács 1201-es ajánlásában elfogadott definíció. Lásd a meghatározásokat, Francesco Capotorti: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. Un Doc E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. illetve 1201 (1993) Ajánlás Az Emberi jogok Európai egyezményének a kisebbségi jogokra vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyvével kapcsolatban, 1. cikk. Ld. a dokumentumot, in: Majtényi – Vízi (szerk.): i. m. 150–156.

²² A kisebbségi törvény meghatározása szerint: „nemzeti és etnikai kisebbség minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” A törvény értelmében honos népcsoportnak minősülnek a következő kisebbségek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

a meghatározott kritériumok között például szerepel a saját nyelv és a százéves honosság is, ennek a törvény által felsorolt kisebbségek egy része is csak jóindulatú jogértelmezéssel feleltethető meg. A magyarországi görögök többsége például nem az évszázadokkal ezelőtt az ország területén élt, mára asszimilálódott görög kisebbség leszármazottai, hanem zömében görög kommunista partizánok és utódaik, akik egy vesztes polgárháború után érkeztek Magyarország területére. De megemlíthetnénk azt is, hogy az örmény nyelvet beszélő magyarországi örmények sem a 19. században Magyarországon élt örmény kisebbség leszármazottai, hanem az 1916-ban az örményülözések elől Magyarországra menekültek és utódaik. Természetesen a jogalkotó ezekben az esetekben is érvelhet akként, hogy a korábban Magyarországon egykor élt, s mára asszimilálódott örmény, illetve görög kisebbségi csoportok szerettek jogot a törvényi elismerésre. A százéves kritérium esetén a törvény ezzel kapcsolatosan sem nyújt fogódzót, hogy azt mikortól kell számítani.²³ (A kisebbségi törvénnyel ellentétes felfogást tükröz a magyarországi státustörvény, mely nem határozza ugyan meg a határon túli magyarság fogalmát, de a jogszabály szövegébe a törvényt módosítás után bekerült a kedvezményezettek körének meghatározása. A jogalkotót ez utóbbi meghatározásakor nyilvánvalóan az a szándék vezérelte, hogy a kedvezményeket ne minden határon túli, hanem csak a határon túli magyarok vehessék igénybe.)²⁴

Ha a jogalkotó a kisebbségek fogalmának meghatározására, vagy az ország területén élő kisebbségek felsorolására vállalkozik, akkor nem árt figyelembe vennie az érintett közösségek akaratát is. Magyarországon például még a kisebbségi törvény megfogalmazásakor felmerült az a javaslat, hogy az etnikai és nemzeti kisebbségek között szerepeltessék a zsidó kisebbséget. A magyarországi zsidók többsége akkor ezt elutasította, így ők kikerültek a törvény hatálya alól. A kisebbségi törvény 1993-as elfogadásával a jogalkotó etnikai kisebbségként ismerte el a magyarországi roma kisebbséget. (Az etnikai és nemzeti kisebbség között a szakirodalom általában az alapján tesz különbséget, hogy az etnikai kisebbség – szemben a nemzeti kisebbséggel – nem rendelkezik anyaországgal.) A törvény elfogadása óta is fel-felvetik szakmai körökben, hogy szerencsés volt-e annak idején a cigányságot a nemzeti

²³ A kérdés részletesebb kifejtéséhez ld. Pap András László: *Etnikai-nemzetiségi identitás és választójogi korrupció*. In: Halász Iván – Majtényi Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás? (Az identitásválasztás szabadsága és a nemzeti hovatartozás nyilvántartása)*. Budapest, Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet, 2003. 257–259.

²⁴ A szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény 19. §-ának 3. bekezdése.

és etnikai kisebbségek között szerepeltetni. Kemény István például párhuzamot von a magyarországi romungrok és a magyarországi zsidóság között, kiemelve, hogy mindkét csoportnak magyar az anyanyelve, s a 2001-es népszámlálás idején mindkét csoporthoz tartozók többsége magyar nemzetiségűnek vallotta magát.²⁵ Igaz, a szerző megemlíti a romungrok esetében, hogy az elkülönítés és a kirekesztés hatására a magyar cigány egyre inkább külön nemzetiséggé válik, mely mind a magyartól, mind a cigánytól különbözik. Emellett nyilvánvalóan az újraéledő nemzetiségi, nyelvi, kulturális mozgalmak is lassítják az asszimilációt. A szerző az 1993-as és a 2003-as szociológiai felmérések adatait összevetve, arra a következtetésre jut, hogy a romungrok jelentős része az elmúlt esztendőik során távolodott az asszimiláció gondolatától.²⁶ (Az oláh és a beás roma csoportoknál ezzel ellentétes folyamat ment végbe, körükben növekedett a magyar nemzetiséget választók aránya.)

*A kisebbséghez tartozók körének meghatározása*²⁷

A sokak által a kisebbségi jogok sarokköveként kezelt identitásválasztás szabadságát az Európa Tanács Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezménye a következő módon határozza meg: „Minden valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga van szabadon megválasztani, hogy kisebbségiként kezeljék-e, vagy sem, és ebből a választásából vagy e választásával összefüggő jogainak gyakorlásából semmiféle hátránya ne származzék.”²⁸ Ebből a meghatározásból is kitűnik, hogy a szabad identitásválasztás joga – hasonlóan az első generációs emberi jogokhoz és alapvető szabadságokhoz – az állam be nem avatkozását követeli meg egy olyan döntésnél, mely az egyén magánautonómiájába tartozik. Annak szavatolása igényli továbbá az államtól a hátrányos megkülönböztetés tilalmazását is. (Ez utóbbi megsértése esetén viszont a jogsérelem megszüntetése érdekében már szükséges az identitás meghatározása.) A kisebbségi külön jogok biztosításához ezzel szemben az ál-

²⁵ Az anyanyelv tekintetében a romáknak három csoportját különböztetjük meg: magyarul beszélő romungro, magyarul és cigányul beszélő oláh cigány, valamint magyarul és románul beszélő beás cigány. A népszámlálások alkalmával a cigány és beás nyelvet egy kategóriaként tartják számon.

²⁶ Kemény István – Janky Béla: A 2003. évi cigány felmérésről. In: Kállai Ernő (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003. 24–25.

²⁷ Ld. a témával kapcsolatosan Halász Iván – Majtényi Balázs: *Létrehozhatók-e a kisebbségi választói névjegyzékek Magyarországon?* In: Halász – Majtényi (szerk.): i. m. 295–310.

²⁸ 1999. évi XXXIV. törvény az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló, Strasbourgban, 1995. február 1-jén kelt Keretegyezményének kihirdetéséről. 3. cikk.

lam be nem avatkozása már nem elegendő, az ugyanis az állam közbelépését igényli a kisebbséghez tartozók érdekében. Ilyenkor pedig a kedvezményezettnek érdekében s a visszaélések elkerülése végett a szabályozás alanyainak azonosítása, így az identitásválasztás feltételekhez kötése nem kerülhető meg. Tóth Judit ezzel kapcsolatos megállapítása szerint ugyan „a nemzeti vagy etnikai identitás megvallása, illetve elhallgatása mindenkinek szabadságában áll, de a kisebbségi jogok jogalanyává váláshoz a belső jogban megszabott rend szerint az azonosítás nem kerülhető meg”.²⁹ A szerző véleménye szerint ennek a szabályozásnak a megalkotásakor figyelembe kell venni az alkotmányosság által támasztott követelményeket, illetve a kisebbség saját igényeit.³⁰ E követelmény alól egy esetben tehető kivétel, nevezetesen a területi autonómiánál, hiszen annak működése – mivel azt jogtechnikailag elég a területhez, s nem szükséges sem a kisebbséghez tartozó személyhez, sem a kisebbségi közösséghez kötni – nem igényli a regisztrációt. (Így a területi autonómia még olyan államokban is megvalósulhat, melyek a kisebbségek létét sem ismerik el, ezt bizonyítja Korzika példája is. Mégis, a több etnikum által lakott területeken ahhoz, hogy a lehető legteljesebb módon érvényesülhessen az etnikai igazságosság, s az autonómia megvalósulása ne teremtsen újabb kisebbségeket, egy terület speciális státussal történő felruházása együtt járhat a kisebbségi hovatartozás nyilvántartásával is, ahogy az például Dél-Tirolban megtörtént.)

Általánosságban is elmondható, ha az állam a kisebbséghez tartozás alapján garantál különjogokat, akkor maguknak a kisebbségekhez tartozóknak a védelmében, s a visszaélések megakadályozása érdekében, annak szükséges előfeltétele a kisebbséghez tartozóknak, a kedvezményezettnek körének a meghatározása. A jog ugyanis lényegéből adódóan minden olyan esetben, amikor a személyek különböző csoportjaihoz (például állampolgárok) jogosítványokat és kötelezettségeket társít, meghatározza, hogy kik tartoznak az adott csoportba. A jogalanyok meghatározásáról, s ennek hiányában a kisebbségi jogokról, vagy a pozitív megkülönböztetésről történő lemondásért viszont súlyos árat kellene fizetni. Az ugyanis visszatérést jelentene az általános emberi jogi védelemre, arra az elméleti alapra, ahonnan a kezdetekben a kisebbségi jogokat el nem ismerő, a második világháború után újjá alakuló nemzetközi szabályozás útjára indult, és mely a belső jogban pedig a 19. századi – a gyakorlatban soha nem létező –, be nem avatkozó állam koncepciójának

²⁹ Tóth Judit: Többes mérce a kisebbségi hovatartozás megvallásánál. In: Halász – Majtényi (szerk.): i. m. 39.

³⁰ Uo.

a felelevenítésével járna. Ez egyúttal gyökeres szakítást jelenthet azzal a hivatalos, bár mindeddig meg nem valósított magyarországi állami politikával, mely a többnyelvűségben, a multikulturalitásban értelmet lát.

A kisebbségi jogokkal, vagy a pozitív megkülönböztetés eszközeivel élni viszont nem kötelező, hanem csupán az egyén szabad választásából adódó olyan lehetőség, melynek a kiharcolása sokszor polgári jogi mozgalmak hosszú-hosszú évtizedes küzdelmeinek volt az eredménye. A kisebbségi választói névjegyzékekbe – a kisebbségi szavazók közé – történő beiratkozás egyben a kisebbségi különjogok elfogadását jelentené, s egyúttal az asszimiláció gondolatának elutasítását is. Valószínűleg a nyilvántartások létrehozása együtt jár azzal, hogy a kisebbséghez tartozók csupán egy része regisztráltatja magát; azok, akik a kisebbség képviseletében közpolitikailag a legaktívabbak. Mégis az, hogy a kisebbségi képviselet megválasztásakor nem minden kisebbséghez tartozó szavazna, sem feltétlenül jelentene problémát, hiszen a választói névjegyzékbe való feliratkozás lehetősége valamennyiük számára nyitva állna. (Amúgy minden demokratikus választásról elmondható – gondoljunk akár a parlamenti választásokra –, hogy a képviselet megválasztásában nem vesz részt minden szavazásra jogosult.)

A kisebbségi választói nyilvántartások létrehozásának a lehetőségét – a jogos történelmi félelmek miatt – teljes mértékben kizáró érveléssel szemben azonban meg kell jegyezni: a diszkriminálni akaró diktatórikus rezsimeknek, ha létezett a hatalomra jutásuk előtt nyilvántartás, ha nem, soha nem okozott gondot az ellenségnek kikiáltott személyek azonosítása és meghurcolása. Sőt, még arra is lehet példát találni, hogy a diszkriminálni és a különjogokat garantálni kívánó államok hasonló módon határozták meg egy csoporthoz való tartozás kritériumait. Ilyen esetben is látni kell azonban, hogy a regisztráció a jogi szabályozásnak csak egy szükséges eszköze, melynek igénye magának a jognak a természetéből adódik. Természetesen minden nyilvántartás létrehozásakor biztosítani kell az adatvédelmi szabályok érvényesülését, s azt Kelet-Közép-Európában a történelmi félelmek miatt célszerű az állam kezéből kiragadni. Így a negatív történelmi tapasztalatoknak, ha másra nem is, de legalább óvatosságra kell inteniük a jogalkotót.

A magyarországi kisebbségi joganyag jelenleg számos sebből vérzik, annak legkézenfekvőbb hibája, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon nemcsak a kisebbséghez tartozók, hanem bárki részt vehet. Ennek oka, hogy a törvényalkotó – a jogi szabályozás kidolgozásakor – a negatív történelmi tapasztalatok miatt egy „önkéntes halálugrásra” vállalkozott, amikor a jogalanyok meghatározása nélkül döntött a kisebbségi önkormányzati rendszer lét-

rehozásáról. Ráadásként kapaszkodó után is csak jóval később, zuhanás közben, a kisebbségi önkormányzati rendszerben jelentkező mind súlyosabb zavarok megjelenését követően nézett. A módosításra azonban a mai napig nem szánta rá magát a jogalkotó, noha a kisebbségi önkormányzatiság egyik előfeltételének tartják, hogy a kisebbséghez tartozók válasszák meg a képviselőiket. Emiatt önkormányzatról abban az esetben nemigen lehet beszélni, amikor a kisebbségek képviselőit a hatalom nevezi ki, vagy ha az egész lakosság részt vehet a megválasztásukban. (Nem egy reformjavaslat a kisebbségi választójogi rendszert a passzív választójog oldaláról kívánta megreformálni, ezt a törekvést többen jogosan vetették éles kritika alá. Tény, ez a módszer dogmatikailag nehezen lehet igazolható, hiszen gondoljunk csak arra, hogy a nemzetközi emberi jogi dokumentumok, sőt általánosságban a demokratikus jogrendszerek is a passzív és aktív választójog teljes egyenlőségét vallják. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya szerint például minden állampolgárnak „ésszerűtlen korlátozások nélkül” joga van arra, hogy szavazzon és megválaszthassák az általános és egyenlő választójog alapján.³¹ A magyar Alkotmány 70. § (1) bekezdése³² is az aktív és a passzív választójog egyenlőségét vallja.) A kisebbségi szabályozás megreformálása esetén a kisebbségi választói nyilvántartások létrehozása elkerülhetetlennek látszik.

A jelenlegi kisebbségi önkormányzati rendszer alternatíváiról ugyanakkor kétségkívül lehet és kell is beszélni, ilyenként vetik fel újabban a kvóta-rendszert, amely a pozitív megkülönböztetés, avagy az ún. „megerősítő intézkedések” egyik fajtája. Azt azonban nem szabad feledni, hogy a kvótarendszer is egyfajta azonosítást feltételez, s az etnóbiznisz jelenlegi gyakorlatának ismeretében nem állíthatjuk bizton, hogy annak akár egy az – az Egyesült Államokban is működő –, önbevalláson alapuló változata működőképes lenne. (Gondoljunk arra az esetre, ha valaki pusztán azon az alapon juthatna be felvételi nélkül az egyetemre, hogy magát romának vallja.) Mellesleg a kvótarendszer bevezetése a jelenlegi önkormányzati rendszer mellett is lehetséges, s at-

³¹ Az Egyezségokmányt 1966. december 16-án fogadták el, s az 1976. március 23-án lépett hatályba. Kihirdette az 1976. évi 8. törvényerejű rendelet. U. N. T. S. No. 14668, Vol. 999, 1966, 172–186., 25. cikk b.

³² 70. § (1) A Magyar Köztársaság területén élő minden nagykorú magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy az országgyűlési és a helyi önkormányzati, továbbá a kisebbségi önkormányzati választásokon választható, és – ha a választás, illetőleg népszavazás napján az ország területén tartózkodik – választó legyen, valamint országos vagy helyi népszavazásban és népi kezdeményezésben részt vegyen. (1949. évi XX. törvény, A Magyar Köztársaság Alkotmánya)

tól függetlenül is működhet – egyébként afelé mutató megfogalmazások ma is fellelhetők a hivatalos dokumentumokban.

*

A kisebbségi jogok érvényesülésének jelentőségét talán a következőkkel lehet megfelelően érzékeltetni: amikor a demokratikus politikai rendszerekben nemegyszer az alkotmányokban, vagy más jogszabályokban kinyilvánított jogok megvalósulásáról beszélünk, akkor nem kevesebbről van szó, mint a demokrácia érvényesüléséről és hatékonyságáról az adott országban. A modern részvételi demokráciában amiatt szükséges a kisebbségek védelmét szolgáló intézményrendszer létrehozása, hogy útját állja a rousseau-i demokrácia kritikájaként Alexis de Tocqueville és John Stuart Mill által megnevezett „többség zsarnokságának”.

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

Kisebbségek a jog színe előtt –

*A fogalom-meghatározás nehézségei az országgyűlési
biztosok beszámolóiban és a kormány tervezetének tükrében*

A faji, etnikai, nemzetiségi kategóriák meghatározásának kérdése számos tudományág képviselői számára jelent fejtörést.¹ Az alkotmányjog általános kérdésfelvetésein túlmenően a csoportképzés a kisebbség-szociológia, illetve antropológia oroszlánkarmát is jelenti. Gondoljunk csak arra, hogy, bár a „faj” biológiai szempontból értelmezhetetlen kategória, a *New England Journal of Medicine*-ben a közelmúltban közölt kutatási adatok szerint a „zsidók” között lényegesen magasabb a Tay-Sachs-kórt, a „feketék” között pedig a sarlósejtes vérszegénységet okozó mutációk előfordulása. Orvosi szempontból a társadalomtudományhoz hasonló nehézségeket okoz tehát az etnicitás értékelése, amikor tény, hogy a vaslektóráért felelős gén mutációját jelentő hemokromatózis előfordulása az „örmények” kevesebb, mint 1, míg a „norvégok” több, mint 9 %-át érinti.²

Frederic Barth szerint az etnicitás nem statikus fogalom, hanem csoportközi diskurzusban létrejövő, térben és időben is folyamatosan változó konstruktum.³ Ugyanakkor a fogalom-meghatározás problematikája korántsem etnicitás-specifikus. Jóllehet a preferenciális eljárások alapjául szolgáló csoport-hovatartozás feltételeinek meghatározása, illetve a csoport definiálása a kedvezményezett csoportok egy részében (nők, háborús veteránok, fogyatékosok) többé-kevésbé problémamentesnek mondható, számos esetben e té-

¹ A tanulmány alapjául szolgáló írások megjelentek a Halász Iván és Majtényi Balázs szerkesztésében közreadott *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest: Gondolat-MTA Jogtudományi Intézet, 2003. c. kötetben, illetve a *Beszélő* 2003. decemberi és 2004. januári számaiban.

² Ld. pl. Nicholas Kristof: *Is Race Real?* *The New York Times* 2003. július 11.

³ Frederik Barth (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture and Differences*. London: Alan and Unwin, 1969.

ren is felmerülnek elméleti klasszifikációs zavarok. Így például az ún. kisegyházak és a szekták gyakran hivatkoznak a nagy egyházak javára alkalmazott diszkriminációra; a feminista jogtudomány pedig alaptételként kezeli a homogén nőfogalom meghaladását. Gyakran felvetődik továbbá a fogyatékos és hátrányos helyzetű, és ennek alapján preferenciális elbánás alanyává váló csoport meghatározásának eredendő tökéletlensége is (pl. Magyarországon nem számítanak súlyosan fogyatékosnak a vese- vagy a cukorbeteg; a mozgássérültek közlekedési támogatásából 2001 nyaráig kiszorultak a súlyos értelmi fogyatékosok), illetve a preferenciális eljárás a kedvezményezett csoporton belüli egyenlőtlenségeket erősítő, illetve a hátrányos csoport relatíve jobb helyzetben levő (és nem a legelesettebb) tagjainak járó juttatások anomáliái, stb.⁴

A legnehezebb helyzetben talán mégis a kisebbségeket vizsgáló társadalomtudós van. A 2001-es magyarországi népszámlálás során például 190 ezren vallották cigánynak magukat, de egy Kemény István által vezetett felmérés, amely a külvilág által cigánynak tekintett népességet vizsgálta, már 600 ezres létszámot állapított meg.⁵ Hasonlóképpen, az Egyesült Államokban két, a zsidó lakosságra vonatkozó, némileg eltérő meghatározást alkalmazó felmérés 2000-ben 5,2- illetve 6,7 milliós eredményt hozott ki.⁶

A nemzeti-etnikai kisebbségfogalom kibontása és alkotmányos implikációinak vizsgálata tehát túlmutat az öncélú tudományos fogalom meghatározás hasznosságán, hiszen a jelenlegi jogbizonytalanság számos közjogi és politikai zavar forrásává is válhat. A rasszizmus Murphy-törvényének értelmében ugyanis amennyiben (jog)hátrány okozása a cél, semmilyen komolyabb definíciós vagy identifikációs problémát nem jelent a diszkriminált csoport tagjainak meghatározása. Amíg tehát a csoporthoz tartozás negatív elbírálást és kirekesztést eredményez, ritkán okoz problémát az inkriminált személyek meghatározása. A zsidótörvények megalkotásakor⁷, vagy a modern politikai

⁴ Bővebben lásd például Tausz Katalin: Egyenlőtlenségek és különleges bánásmód. Adalékok a fogyatékosok esélyegyenlőségéről szóló törvény születési történetéhez. In Halmai Gábor (szerk.): *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*. Budapest: AduPrint-INDOK, 1998.

⁵ Kemény István: Több roma, változatlan szegénység. *Népszabadság*, 2003. november 12.

⁶ J. J. Goldberg: A Jewish Recount. *The New York Times* 2003. szeptember 17.

⁷ A faji klasszifikációt tartalmazó második zsidótörvény néven elhíresült 1939. évi IV. törvénycikk alkalmazása szempontjából „zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.” Bővebben ld. Nehéz-Posony István: *Jogtörténeti tanulmány a zsidókérdésről. Élet és Irodalom*, 2000. 32. sz.

antiszemitizmus kurzíválásában nem jelent(ett) gondot a „zsidó” fogalmi körülírása, mint ahogy a kiszolgálást megtagadó pincér számára sem problematikus a cigány vendég identifikálása. Hasonlóképp, az amerikai statisztikai hivatal többes faji eredetet elismerő bonyolult katasztere sem okoz különösebb fejtörést a feketéket kiemelt figyelemmel igazoltatni kívánó rendőrnek...

Az alábbiakban, az országgyűlési biztosok tevékenységének és a kormány tervezetének tükrében a nemzeti és etnikai kisebbségi hovatartozás klasszifikációjának alkotmányos problematikájáról fogok szólni.

A téma közvetlen aktualitását adja, hogy a Kormány 2003 novemberében nyilvánosságra hozta a tízéves kisebbségi törvény átfogó módosításának egy újabb tervezetét. Eszerint a jogalkotó meg kívánja szüntetni a hatályos szabályozás (elsősorban a kisebbségi önkormányzatok választása kapcsán jelentkező) gyakran „etnokorrupcióként” emlegetett anomáliát, és szakít a közjogiilag teljesen kötetlen, szabad identitásválasztás és többes kötődés elismerésének elveivel. A tervezet a kisebbségi joggyakorlás feltételeinek, valamint a kisebbségi identitás közjogi státuszának egzaktabb fogalmi meghatározására törekszik. Amellett, hogy alapvetően átformálja a kisebbségi önkormányzati struktúrát, elvi élel kimondja, hogy jóllehet a kisebbségi affiliáció kérdését szigorú adatvédelmi szabályok védik, az egyes kisebbségi jogok gyakorlását jogszabály kötheti az egyén illetően nyilatkozatához. Másrészt, és talán ez a legvitatottabb pontja a tervezetnek, bevezet egyfajta kisebbségi választójogi regisztert, s kimondja, hogy az aktív és a passzív kisebbségi választójog, tehát a választásokon való részvétel és a képviselőjelöltté válás joga egyaránt csak azt illeti meg, aki magát a kisebbséghez tartozónak vallja, és a választópolgár ezzel a jogaival csak egy kisebbség(i csoport) esetében élhet.⁸ Ez utóbbi tétel elvi megerősítést is nyer azáltal, hogy a tervezet hatályon kívül helyezné a hatályos kisebbségi törvény 7. § (2) bekezdését, miszerint „a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jog és ilyen kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása nem zárja ki a kettős vagy többes kötődés elismerését”.

A következőkben a kisebbségi biztos vizsgálatainak és felvetéseinek ismertetésén keresztül kísérletet teszek a magyar kisebbségi jogrendszer egynémely ellentmondásának bemutatására. Ezt követően felvázolom az adatvédel-

⁸ A tervezet szövege szerint „A kisebbségi önkormányzat létesítésének kezdeményezésében és választásában az a választópolgár vehet részt, aki szerepel a kisebbségi választási nyilvántartásban. A választópolgár csak egy kisebbségi névjegyzékben szerepelhet. Valamely kisebbség képviselétét az a jelölt vállalhatja, aki szerepel a kisebbségi névjegyzékben, valamint az e törvény ... melléklete szerinti nyilatkozatot aláírja ... A képviselői jog csak egy kisebbség esetében gyakorolható.”

mi biztosnak az etnikai-nemzetiségi származásra és identitásra vonatkozó felfogását. Végül ismertetem a fentiek és a kormány tervezetével kapcsolatban megfogalmazott személyes álláspontomat.

A kisebbség meghatározásának problematikája

A magyar kisebbségi jogrendszer első problematikus pontja a kisebbségi csoportok meghatározása. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény szövege az alábbi definíciót használja: „Nemzeti és etnikai kisebbség minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok, és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” A záró rendelkezések között pedig az alábbi kiegészítést találjuk: „E törvény értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősülnek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. Amennyiben az (1) bekezdésben felsoroltakon kívül további kisebbség kíván bizonyosságot tenni arról, hogy megfelel az e törvényben foglalt feltételeknek, legalább 1000, magát e kisebbséghez tartozónak valló választópolgár e tárgykörben a népi kezdeményezését az Országgyűlés elnökéhez nyújthatja be. Az eljárás során a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló törvény vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni.”

A szöveg első súlyos jogtechnikai hibája, hogy nem tartalmaz eligazítást annak kérdésében, hogy a százesztendőös honosság ad 1) mikortól számítható; ad 2) ki hivatott erről dönten. Evvel kapcsolatban feltehetőleg viták és konfliktusok forrása lesz az idővel valószínűleg kisebbségként regisztrálni kívánó, igen nagy lélekszámú kínai közösség érkezésének időpontja; amíg a palesztin kisebbség történelmi jelenlétének kérdésében, álláspontom szerint, például sikeresen hivatkozhatna az Aranybulla-korig visszanyúló izraelita csoportokra. Hasonló, a hatályos szabályok alapján nehezen elutasítható igényrel léphetne fel emellett számos történelmi népcsoport (pl. a bősörmények, úzok, kunok stb.), és talán eddig is csak a jogszabály blikkfangos nyelvezete tartotta távol, mondjuk a francia kultúra (a könyváraktól kétségbeesett) „magyar” barátait, hogy államilag dotált oktatásra, kulturális központra vágyván, mindössze ezer aláírás megszerzésével kérjék a francia kisebbség bejegyzését.

A hatályos törvény egy másik fontos ellentmondása egyszerre koncepcionális és eljárásjogi jellegű. A jogszabály ugyanis részint egy ezer állampolgár által az Országgyűlés elnökéhez benyújtott népi kezdeményezés függvényévé teszi a kisebbség regisztrációját, részint azonban a jelenleg elismert tizenhárom nemzetiség (és etnikum) taxatív felsorolását is adja. Ennek értelmében, jogszabályi automatizmus hiányában, egy újabb kisebbség megjelenésekor és elismeréséhez az Országgyűlés kénytelen a kisebbségi törvény szövetszerű módosítására. Ellentmondva a látszólag kimerítő és további körülmény (például politikai akarat) megvalósulásától nem függő feltételrendszernek, a parlament (és a képviselői mandátum) szuverenitása értelmében ugyanakkor még a jogszabályi feltételek teljesítése esetén sem garantálja semmi a fenti törvénymódosítás plenáris támogatását, így reális veszély a kisebbségek számának befagyasztása, adott esetben diszkriminatív szelekciójuk.

A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, 1999. évi beszámolója mellékleteként közzétett egy, az 1993-as kisebbségi törvény átfogó módosítását nyújtó törvénytervezetet, amely kitért ezen problémák egy részére.⁹ Így például a Magyar Tudományos Akadémia (az Országgyűlés felkérése alapján adott szakvéleményében testet öltő) hatáskörébe utalta volna a fenti feltételek meglétének elbírálását.¹⁰

A kisebbségi önkormányzatok

A kisebbségi önkormányzati struktúra a magyar kisebbségvédelmi jog sajátos, unikális eszköze. Nemzetközi tekintetben is vett egyedülállósága, illetve sajátos problematikája teszi kiemelt ismertetés tárgyává. A kisebbségi biztos már 1998-as beszámolójában rámutatott a szabályozási keret Janus-arcú-

⁹ Az Országgyűlés kisebbségi és vallástügyi bizottsága 1998. októberében eseti bizottságot hozott létre a kisebbségi törvény módosítására. A bizottsági munka gyorsítása érdekében a kisebbségi biztos közzétette normaszövegszerűen megfogalmazott javaslatait. Az eseti bizottság a biztos számos felvetésével egyetértett, azonban végül nem az egységes szabályozás koncepcióját fogadta el, hanem a Nektv. módosítása és egy új, kizárólag a választójogi szabályokat tartalmazó törvény megalkotása mellett foglalt állást. A bizottság 2000. június 7-én fejezte be tevékenységét, ám a jelentős késéssel, 2001. november 12-én beterjesztett javaslatokat a Ház még csak napirendre sem tűzte.

¹⁰ Fontos megjegyezni (és ebben sem a kisebbségi biztos, sem a kormány tervezete nem nyújt segítséget), hogy amíg a 100 éves jelenlét véleményezésének kérdésében az MTA kompetenciája problémamentes, kérdéses hogy az ezer kezdeményező származástudatának kérdésében hivatott, vagy akár jogosult-e bármilyen testület döntetni, és nem lenne-e helyesebb a kisebbségi státusz kérelmezőinek nyilatkozatát – a szabad identitásválasztás elvének megfelelően – felülbíráhatatlan tényként kezelni.

ságára. Nehezményezte ugyanis azt, hogy amíg az önkormányzáshoz való alapjog tárgya a helyi önkormányzatok esetében a feladat- és hatáskörükbe tartozó helyi közügyek önálló szabályozása és igazgatása, addig a kisebbségi önkormányzatok önkormányzáshoz való alapjogának tárgya ettől különbözik: a kisebbségi törvényben meghatározott kisebbségi jogok (elsősorban egyetértési és véleményezési jogok) érvényesítése. Így „azon túlmenően, hogy az önkormányzáshoz való jog alanya mindkét közösségi jog esetében különbözik, a kisebbségi önkormányzatok vonatkozásában a ”kisebbségi közösség” fogalma, terjedelme – mivel a ”kisebbségi csoporthoz való tartozás kérdésében nyilatkoztattételre senki sem kötelezhető” nem is határozható meg teljes pontossággal. Annak ellenére tehát, hogy az önkormányzáshoz való alapjog mind alanyában, mind tárgyában, mind pedig tartalmában a helyi és a kisebbségi önkormányzatok esetében különbözik, a hatályos szabályozás nem tesz különbséget a kéttípusú önkormányzat között a megalakulásukra vonatkozó szabályozást illetően.¹¹

Emellett a kisebbségi biztos már az 1998-as kisebbségi önkormányzati választások elemzése kapcsán kifejtette abbéli álláspontját is, hogy az Alkotmány 68. §-ában, illetőleg a 70. §-ában foglalt rendelkezések között sajátos kollízió fedezhető fel. A 68. § (4) bekezdése ugyanis a nemzeti és etnikai kisebbségek (illetve ezek közösségei) részére biztosítja az önkormányzáshoz való alapjogot, amíg a 70. § (1) bekezdés garantálja a választójog általánosságát és egyenlőségét. A biztos több ízben rámutatott arra, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon való részvétel joga nem a magyar választópolgárokat általában megillető alapjog, hanem a kisebbséghez tartozók speciális közjogi szerepvállalását lehetővé tevő rendelkezés. Így (okkal) saját erőfeszítéseinek sikere felett is érzett örömmel fogadhatta a 2002. december 17-én elfogadott (a magyar közjogi rendszert az Európai Unióhoz történő csatlakozás kihívásainak megfelelően) alkotmánymódosítást, amelynek köszönhetően megszűnik a választójog általánosságának a kisebbségi önkormányzati választásokra is kimondott általános deklarációja.

¹¹ Ld. az 1998-as Beszámoló 2.4.2. (A helyi kisebbségi önkormányzati választások természeté) alfejezetét. Szükséges ugyanakkor még megjegyezni, hogy az Alkotmánybíróság nem osztotta a kisebbségi biztos álláspontját. Egy 1998. június 15-én kelt határozatában (435/B/1997, AB közlöny: VII. évf. 6–7. szám) például a kétségtelen hatáskör és koncepciókeveredések kapcsán elvi érveléssel mutat rá arra, hogy a helyi kisebbségi önkormányzat „akár közvetlen, akár a Tv. 22. § (2) bekezdésében meghatározott közvetett módon jön létre – az Alkotmánynak nem a helyi önkormányzatokra vonatkozó általános rendelkezéseiben, hanem a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 68. §-án nyugszik”.

Választójog és etnobiznisz

Az „etnokorrupció” másik, fontosabb esete azonban nem a kisebbségként elismert csoportattribútumok, hanem a kisebbséghez tartozás szubjektív feltételrendszerének szabályozatlansága során merül fel. A szabad identitásválasztás, az adatvédelem és a valahol a többség terhére (és adójából) megvalósított pozitív diszkriminációs jellegű intézkedések átláthatatlanságának problematikája a jog nyelvén az alábbi formában jelentkezik: a kisebbségi törvény 7. § (1) bekezdése kimondja, hogy „valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A kisebbségi csoporthoz való tartozás kérdésében nyilatkozatra senki sem kötelezhető”. A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (2. és 2/A paragrafus) pedig különleges (a büntetőjog eszközeivel is védett) adatként klasszifikálja a nemzeti és etnikai hovatartozásra vonatkozó személyes adatokat. A hatályos magyar jog tehát a kisebbségi identifikációt teljesen szabad, közjogilag kötetlen és szigorúan az individuum személyes szabadságának védelme alá tartozó formájában ismeri el – még abban az esetben is, ha ennek közjogi, anyagi és politikai következményei vannak.

Vegyük például a gyakorta emlegetett választójogi „etnokorrupció” esetkörét. Jelenleg Magyarországon a kisebbségi kötődés és származás mindenfajta jogi kötöttsége nélkül bármely öt állampolgár kezdeményezheti kisebbségi önkormányzati választások megtartását, és a jelöltekre minden választójoggal bíró helyi lakos, azaz a többség (is) szavaz. Márpedig így egy kisebbségi önkormányzat a könnyű pénzszerzés melegágya lehet, hiszen annak fejében, hogy évente legalább hatszor köteles összeülni, jogosult mindenféle (részben akár tiszteletdíj formájában is kiutalható) állami támogatásra, területi önkormányzati helyiségre, közalapítványi pályázati részvételre, stb.

A rendszer valójában azonban további veszélyeket is rejt magában, hiszen dolózus, de választójogilag megengedett eszközökkel élve, kisebbségi színekben is indulva, pszeudo-kisebbségi szavazókkal és jelöltekkel a politikai pártok is kijátszhatják és felboríthatják a helyi választójog egész rendszerét. Hiszen az igen alacsony támogatottságot (kislista esetén az utolsó bejutott képviselő szavazatszámának felét, városokban pedig az úgynevezett kompenzációs listaszavazat negyedét) igénylő preferenciális kisebbségi képviselőválasztás szabályait pártpolitikai célokra használva, adott esetben teljesen szétzilálható a választói akarat – például amikor az elismert kisebbségként egy, azaz tizenhárom ekképpen megválasztott

pszeudo-kisebbségi képviselővel kibővül az eladdig mondjuk hét fős képviselőtestület.

A működése során lezajlott első önkormányzati választás eredményeit ismertetve, a kisebbségi biztos már 1998-as beszámolójában is részletesen foglalkozik a kérdéssel. Kaltenbach Jenő már itt aggályát fejezte ki annak a vonatkozásában, hogy „nem tudható pontosan, hogy a kisebbségi önkormányzati képviselőket az általuk képviselt kisebbséghez tartozó választópolgárok, vagy a többségi társadalom tagjai juttatták-e mandátumukhoz”.¹²

A kisebbségi biztos már ezen első elemzésében felhívja a figyelmet az aktív és a passzív választójog kapcsán egyaránt felmerülő „etnobiznisz” veszélyeire. „Gyakorlati esetek és a kisebbségi ombudsmanhoz érkezett panaszok bizonyították be, hogy legálisan létezhet, illetve létezik kisebbségi „biznisz”, amikor az identitásválasztás szabadságával, a valamely kisebbséghez tartozás vállalásának megkérdőjelezhetetlenségével visszaélve egyesek nem a Nektv-ben deklarált, elsősorban a kulturális autonómia, hagyományörzés, anyanyelvápolás stb. körébe tartozó célok megvalósítására, hanem gazdasági-politikai érdekeik érvényesítésére óhajtják kihasználni valós vagy csupán kinyilvánított kisebbségi identitásukat.”¹³

A kisebbségi biztos szerint az üzletszerű kisebbségi politika egyik jelensége, amikor ugyanaz a személy – korábbi közösségi tevékenységétől függetlenül, azzal szakítva – kisebbségi politikusi munkáját egy másik kisebbség színeiben folytatja.

A biztos, a fent ismertetett szabályozás értelmében jogi értelemben többnyire tehetetlen, hiszen például teljesen jogszerű volt az a Beszámolóban ismertetett eset is, amikor egy Békés megyei községben a települési önkormányzat úgy szabadult meg helyi „ellenzékétől”, hogy kisebbségi települési önkormányzattá nyilvánította magát.¹⁴

Jobb dogmatikai meggyőződése ellenére sem tudott mit tenni annak a vizsgálatnak a során sem, ahol a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnöke, valamint az egyik országos kisebbségi önkormányzat elnöke egymástól függetlenül keresték meg abból kifolyólag, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon olyan személyek jutottak képviselői mandátumhoz, akik köztudomásúlag nem tartoznak az adott kisebbséghez.

Pedig az ombudsmant az ügy érdekes stratégia követésére indította. Azzal a kérdéssel fordult a belügyminiszterhez, hogy a választáson mandátumot szerzett személyek közül az elmúlt öt év során hányan vallották magukat ma-

¹² Ld. a Beszámoló 2.1. fejezetét.

¹³ Ld. a Beszámoló 2.1.3. fejezetét.

¹⁴ Uo. Beszámoló 2.1.3. fejezet.

gyar nemzetiségűnek a magyar állampolgárság megszerzésére irányuló eljárásban abból a célból, hogy az állampolgárságot kedvezményes feltételek mellett szerezzék meg. Álláspontja szerint ugyanis, aki egy közigazgatási eljárásban előnyök szerzése végett kinyilvánította magyar nemzetiségét, (még a többes identitás létjogosultságának elismerése mellett is) a kisebbségi önkormányzati választások során a jelöltség elfogadásával alkotmányossági szempontból aggálytalanul nem nyilváníthatja ki egy másik nemzetiséghez való tartozását. *„A belügyminiszter válaszában kifejtette, hogy az adott kisebbség képviselőiben mandátumhoz jutott 171 képviselő közül az állampolgársági törvény hatálybalépése óta eltelt időszakban öt személy szerzett magyar állampolgárságot, közülük ketten magyar nemzetiségűkre való hivatkozással kedvezményes módon.”*¹⁵ További lépéseket azonban nem tehetett...

A kisebbségi ombudsman számos, a jogi beavatkozást lehetetlenségét megállapító vizsgálatot folytatott az 1999-es beszámoló tárgyidőszakában is. Több olyan beadványa volt, amelyben egyes kisebbségi önkormányzati képviselők ugyanazon kisebbségi önkormányzat másik tagjának a legitimitását azért kérdőjelezték meg, mert úgy vélték, hogy az illető nem tartozik a kisebbségi közösséghez, sőt egyáltalán nincs köze az általa képviselt nemzetiséghez. *„Az egyik budapesti kerület német kisebbségi önkormányzatának az egész képviselő-testülete – egy képviselő híján – együttesen kereste fel az országgyűlési biztos hivatalát, és előadták, hogy képviselőtársuk mindenféle német nemzetiségi kötődés nélkül, önkényesen; vélekedésük szerint a kisebbségi önkormányzat tagjai részére megállapítható tiszteletdíj elnyerése reményében indult, és szerzett mandátumot a kisebbségi önkormányzati választáson.”*¹⁶

Egy másik ügyben egy települési önkormányzat polgármestere azért fordult a biztoshoz, mert tekintve, hogy településen nem élnek az önkormányzatot alkotó nemzetiséghez tartozó állampolgárok, problémásnak érezte a helyi kisebbségi önkormányzat működését.

Az anomáliák a törvényi szabályozás változatlansága miatt természetesen nem szűntek meg. A 2002. évi választások tapasztalatait a kisebbségi biztos tárgyévi beszámolója rögzíti. Új jelenség volt például az, hogy a kisebbségi önkormányzatok létrehozásában nemcsak, hogy nem a kisebbségi közösséghez tartozók, hanem nem magyar állampolgárok is részt vettek. A választójogi szabályok ugyanis lehetővé tették a bevándoroltak – illetőleg újabb terminológiá-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Az ügy érdekessége volt, hogy a kifogásolt magatartású kisebbségi önkormányzati képviselő olyan magatartást tanúsított, amelynek alapján felmerült a (választójog, így kisebbségi önkormányzati tagság elvesztését jelentő) cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezésének a lehetősége is. (Beszámoló, II. fejezet.)

val élve a letelepedettek – részére az önkormányzati választásokon való részvételt. Tekintettel arra, hogy a települési önkormányzati és a helyi kisebbségi önkormányzati választások megtartására térben és időben azonos alkalommal került sor, előfordulhatott az is, hogy a kínai, vietnami, mongol, orosz stb. nemzetiségű személyek (akikre értelemszerűen nem terjedhet ki a kisebbségi törvény hatálya) részt vettek a kisebbségi önkormányzatok megalakításában is.¹⁷

Hasonlóan új jelenségként figyelt fel a biztos arra, hogy egyes településeken a többségi közösség kiszavazta az önkormányzatból a tényleges kisebbségi jelölteket.¹⁸ Ezáltal, például a közvélemény által egyébként is ismertté vált Jászladány¹⁹ esetében olyan testület jött létre, mely nem a kisebbségi közösség érdekében, hanem a többséghez tartozók elvárásának megfelelően tevékenykedik. A biztos szerint az ilyen önkormányzatok „visszaélésszerű joggyakorlás” eredményeképpen jöttek létre, ezért nem tekinthetők a kisebbségi autonómia valós intézményeinek.²⁰

Az újdonságok mellett a 2002-es beszámoló számos korábban már rögzített visszásság továbbélésére is felhívta a figyelmet. A legtipikusabb panaszügy olyan települések kapcsán érkezett, ahol annak ellenére kérték a kisebbségi választás kitzűzését, hogy nem létezett kisebbségi közösség. A visszaélések megalapozottságát már a Központi Statisztikai Hivatal által a 2001. évi népszámlálásról közzétett adatok is igazolni tudták. Ezekből kitűnt, hogy olyan településeken is kezdeményeztek kisebbségi választást, ahol az összeírás során senki nem vallotta magát az adott nemzetiség tagjának, anyanyelvként nem jelölték meg a kisebbségi nyelvet, sőt olyan személy sem volt, aki vállalta volna nemzetiségi kulturális kötődését.²¹ A kisebbségi biztos szerint az ilyen esetekben igen valószínű a visszaélésszerű joggyakorlás, hiszen „*nehezen hihető ... hogy a választópolgárok a népszámlálás anonim adatfelvételekor nem vállalták identitásukat, ellenben a kisebbségi választások indítványozásához nevüket és címüket adták. ... Ezek az esetek megingatták a kisebbségi közösségek bizalmát a választások tisztaságában, és a kisebbségi önkormányzati rendszer legitimitációját veszélyeztették*”. Ezért a kisebbségi biztos az Országos Választási Bizottság (OVB) állásfoglalását kérte az alábbi kérdésekben: a) a népszámlálás adatai és a kisebbségi választás kezdeményezése közti ellentmondás alapot adhat-e olyan következtetés

¹⁷ Ld. a Beszámoló 1.1.2. fejezetét.

¹⁸ Ld. a Beszámoló 1.2.4. fejezetét.

¹⁹ Az ötfős kisebbségi önkormányzat képviselőtestületében négy olyan személy szerzett mandátumot, akik általuk deklaráltak sem tartoztak a roma közösséghez.

²⁰ Ld. a Beszámoló 1.2.4. fejezetét.

²¹ Ld. a 2002-es Beszámoló 1.2.1. fejezetét.

levonására, hogy az adott településen a választás nem a kisebbségek alkotmányos jogának érvényesülését szolgálja; b) fel lehet-e jogi eszközökkel lépni annak megakadályozása érdekében, hogy azokon a településeken is választások legyenek, ahol a népszámlálás adatai szerint nincs kisebbségi közösség; c) a hatályos jogszabályok adnak-e védelmet a kisebbségi identitással nem rendelkező jelöltek kisebbségi választásokon való indulása ellen; d) fel lehet-e lépni azon személyek kisebbségi jelöltként való indulása ellen, akik magukat magyar nemzetiségűnek vallva kedvezményes honosítással szereztek magyar állampolgárságot?²²

Az OVB 2002. augusztus 24-i ülésén kiadott közleménye, amellet, hogy semmilyen jogi megoldást nem tudott ajánlani, meglehetősen semmitmondó volt: bölcsen felhívta a figyelmet a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményére.²³

*„Mindössze néhány olyan eset ismert, amikor a választási szervek elutasították a választás kitűzését azokon a településeken, ahol nem a kisebbséghez tartozók nyújtották be a kezdeményezést. Az egyik fővárosi kerületben a helyi önkormányzat képviselői kérték a kisebbségi önkormányzati választás kitűzését. A választási bizottsághoz eljuttatott nyilatkozataikban azonban nem vallották magukat az adott kisebbség tagjának. Eljárásukat többet az indokolták, hogy segíteni szeretnék volna a kisebbségi közösség jogérvényesítését.”*²⁴

A kisebbségi biztos állásfoglalásában kifejtette, hogy *„csak a kisebbségi közösség tényleges tagjai kérhetik a választás kitűzését. Ebből az következik, hogy mindenki másnak érvénytelen a kezdeményezése, éppen úgy, mintha nem tüntetné fel a kért személyes adatait vagy nem az adott településen volna az állandó lakóhelye. A helyi választási bizottság egyetértett ezzel a jogértelmezéssel és a törvényi feltételek hiányára hivatkozva nem tűzte ki a választást.”*²⁵

A 2002-es választások kapcsán a kisebbségi biztos a jelöltállítás folyamatával kapcsolatban is több vizsgálatot végzett.²⁶ *„Mind a 13 kisebbségtől érkezett hivatalunkhoz panasz vagy informális jelzés arról, hogy a választáson nem a kisebbségi közösség tagjai indultak jelöltként. Pontos adatok hiányában csak becsülni lehet, hogy legnagyobb számban a bolgár, a román és az örmény választásokra volt jellemző az*

²² Uo.

²³ Szükséges még megjegyezni, hogy bár valószínűsíthető a biztosnak a visszaélésszerű joggyakorlást sejtető feltételezése, ugyanakkor a statisztikai adatszolgáltatás önkéntes, így nem jár eljogszerűtlenül a származását-identitását be nem valló, ám később a közéleti aktivitáshoz „mégis csak kedvet kapó” kisebbségi. (Igaz, tőle a jogalkotó okkal várhatja el az identitás felvállalását.) Mindemellert elvileg (és a jognak ezt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagynia) az is előfordulhat, hogy a kisebbségek (akár csoportoson) két statisztikai adatfelvétel között költöznek a településre.

²⁴ Ld. a 2002-es Beszámoló 1.2.1. fejezetét.

²⁵ Uo.

²⁶ Ld. a 2002-es Beszámoló 1.2.2. fejezetét.

„alkisebbségiek” megjelenése. Számos esetben a jelölt korábban más kisebbség színeiben próbált mandátumot szerezni. Volt példa arra is, hogy az országos vagy a helyi közéletből kiszorult politikusok kisebbségi jelöltként szerepeltek.²⁷

A kisebbségi biztos számos olyan esetről is említést tesz, amikor a jelöltek először pártok vagy egyéb szervezetek támogatásával próbáltak indulni, majd újabb ajánlószelvényeket gyűjtöttek és a választáson már (kedvezményes mandátumra jogosult) kisebbségi jelöltként szerepeltek.²⁸

Összességében a kisebbségi biztos így értékelte a 2002-es kisebbségi választásokat: „A választási eredmények ismeretében kijelenthető, hogy valamennyi kisebbség körében előfordult visszaélések ... Sok esetben az érintett közösség által nem támogatott, illetve kifejezetten ellenzett jelölteket választottak meg. ... Ismert olyan település, ahol az ötagú testületnek csak egyetlen kisebbségi identitású képviselője van. A testületből azért szorították ki a közösség tényleges tagjait, hogy az „alkisebbségi” önkormányzat egyetértésével létrejöhessen egy alapítványi iskola. Egy másik közösségben ismételen kisebbségi képviselővé választották azt a polgármestert, aki az előző ciklusban úgy próbálta működésképtelenné tenni a háromtagú testületet, hogy nem vett részt egyetlen képviselőtestületi ülésen sem. ... Az előző ciklushoz képest nőtt azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyek mögött nincs valós kisebbségi közösség, illetve egy vagy több képviselőjük a jogszabályi hiányosságok kijátszásával szerzett mandátumot.”²⁹

Mindezek után érdemes górcső alá venni az ombudsman a kisebbségi választójog reformjával kapcsolatos felfogását, amely lándzsát tör a passzív választójog korlátozása mellett. Álláspontja szerint a „jogalkotónak biztosítania kell, hogy csak olyan jelölt indulhasson a kisebbségi önkormányzati választáson, aki közösséghez való tartozását kinyilvánította. Meg kell fontolni, hogy a kisebbségi közösség-

²⁷ Uo.

²⁸ A kisebbségi kedvezmény intézményéről az Alkotmánybíróság (809/B/1998. AB határozat) megállapította, hogy az nem alkotmányellenes, nem sérti a választójog egyenlőségének elvét.

²⁹ Az ország 1308 településén 1870 kisebbségi önkormányzati választást tartottak. A közvetlenül megválasztott kisebbségi önkormányzatok száma 1998-ban 1309 volt; ez a szám 2002-ben 1773-ra nőtt. Jóllehet népességgyarapodási adatok ezt semmivel nem támasztanák alá, a legnagyobb arányú, több mint háromszoros növekedés a ruszin és az ukrán önkormányzatoknál figyelhető meg, de megduplázódott a bolgár és lengyel kisebbségi testületek száma is. A legjelentősebb mértékben a cigány kisebbségi önkormányzatok száma nőtt: a korábbi 764 testület helyett 1002 létrehozásáról döntöttek a választók. 2002-ben összesen 1296 kisebbségi jelöltet választottak helyi önkormányzati képviselővé. Közülük 541 fő, vagyis a képviselők több mint 40%-a kedvezményes mandátummal jutott a testületbe. A cigány kisebbség az összes helyi önkormányzati mandátumának körülbelül 70%-át a kedvezmény igénybevételével szerezte. A vegyes választási rendszerben három kisebbség (cigány, német, szlovák) kivételével minden közösség csak kedvezményes mandátummal tudott képviselőhöz jutni... Bővebben ld. a Beszámoló 1.2.4. fejezetében.

gek autentikus képviselőinek (például speciális szakértői bizottságnak, az országos kisebbségi önkormányzatoknak) biztosítson lehetőséget arra, hogy a jelöltnek a kisebbséghez való tartozása kérdésében állást foglalhassanak.”³⁰

Regisztráció és az identitásvállalás szabadsága

Igen fontos, és ahogy a kormány tervezetéből láthatjuk, a kisebbségi jogrendszer reformjának oroszlánkörmet jelentő kérdés a kisebbségi (választási) regiszter megítélése. A kisebbségi jogok talán legfőbb őrzője, a kisebbségi biztos álláspontja tehát kiemelt figyelmet érdemel.

De mit is jelent az identitásválasztás, identitásvállalás szabadságának joga? Az első és kézzelfogható szemantikai megközelítés szerint nem sokat, hiszen az identitás mint a politika terrénumán kívüli álló kognitív, emocionális jelenség (hasonlóan a lelkiismereti- és gondolatszabadsághoz) nem vethető közhatalmi, de még a privátszférából érkező külső korlátozás alá sem. Ahogy azonban a gondolatszabadság is természetesen konkrét, az államon számonkérhető jogok formájában (de legalábbis az állami beavatkozás, pl. a cenzúra tilalmaként) jelentkezik, az identitásválasztás szabadsága azonban nem jelent egyebet egy negáció deklarációjánál: azaz annak az elvnek a kifejezésre juttatását, hogy az állam nem szólhat bele az egyén privátszférájába tartozó illetően identifikációs mechanizmusokba. Magyarán az identitásválasztás szabadság annyit tesz, hogy az állam nem hozhat létre közhatalmi klasszifikációkat, előírván, hogy ki számít (vagy számíthatja magát) magyarországi romának, németnek, szerbnek vagy adott esetben határon túli magyarnak.

Kaltenbach Jenő már 1999-es beszámolójában felhívta a figyelmet arra, hogy „... mivel az önkormányzathoz való alkotmányos alapjog érvényesülése elsődleges fontosságú, ... az általános választójog, valamint az identitás szabad megválasztásához való jog érvényesülését korlátoznia kell. Így tehető teljessé a kisebbségeket megillető, a Nektv-ben szabályozott többletjogosítványok rendszere, valamint csak így biztosítható a kisebbségi jogok maradéktalan érvényesülése.”³¹

³⁰ Ld. a Beszámoló 2.4.3. (A kisebbségi önkormányzatok és az aktív választójog) és 2.4.4.) A kisebbségi önkormányzatok és a passzív választójog) alfejezeteit.

³¹ Ld. a Beszámoló 2.4.3. (A kisebbségi önkormányzatok és az aktív választójog) és 2.4.4.) A kisebbségi önkormányzatok és a passzív választójog) alfejezeteit.

Elvi élel mutat rá ugyanakkor, hogy az „identitás vállalásának és kinyilvánításának a joga a fentiekben említett garanciális szabályok ellenére nem érvényesül maradéktalanul. A kisebbségi törvényben biztosított egyes speciális jogok gyakorlása ugyanis nem lehetséges anélkül, hogy a jogalany az identitásáról, kisebbséghez tartozásáról ne nyilatkozzék.”³²

A biztos példaként megemlíti, hogy a kétnyelvű anyakönyvezésre és a kétnyelvű személyi okmányok kiállítására csak kérésre kerülhet sor, de hasonló a helyzet a kisebbségi önkormányzati választások kezdeményezésének esetében is. Álláspontja szerint „közjogi funkció vállalása esetében a regisztrációval kapcsolatos alkotmányos, illetőleg adatvédelmi aggályok azért nem alaposak, mert főszabályként eddig is feltételezhető és vélelmezhető volt a kisebbségi önkormányzati képviselők, képviselők és szószólók kisebbséghez tartozása, másrészt ilyen nyilatkozattételi kötelezettség jelenleg is létezik az egyes kisebbségi támogatási formák igénylése esetében. (Például a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítványhoz, illetőleg a Magyarországi Cigányokért Közalapítványhoz benyújtott pályázatok érvényességi feltétele volt a kisebbséghez tartozás kérdésében való írásbeli nyilatkozattétel, és ezt a gyakorlatot sem a kisebbségi jogok parlamenti biztosa, sem az adatvédelmi biztos nem tartotta kifogásolhatónak.)”³³

Így (előrevetítve a kormány tervezetének ezirányú elkötelezettségét) bár nem tartja kívánatosnak valamennyi közjogi aktivitás (például az aktív kisebbségi választójog) esetén, bizonyos helyzetekben elfogadhatónak minősíti az identitás felvállalásának előírását: „Összefoglalva ezt a gondolatmenetet, az az álláspontunk, hogy a Nektv. 7. § (1) bekezdésében foglalt tiltó rendelkezés fölött eljárt az idő, a kisebbségi jogrendszer továbbfejlesztése, az esetleges visszaélésszerű joggyakorlás megszüntetése, kizárása szükségessé teszi annak a törvényi kimondását, hogy egyes esetekben, így különösen a kisebbségi önkormányzatban betöltött tisztség vállalását, kisebbségi intézmények szolgáltatásainak, illetőleg kedvezményeket jelentő állami (közalapítványi) juttatásoknak, támogatásoknak az igénylését vagy igénybevetését a törvény a kisebbséghez tartozó személyeknek az identitásuk vállalása kérdésében tett nyilatkozatához köti.”³⁴

³² Ld. az 1999-es Beszámoló II. fejezetét (A kisebbségi önonozossághoz való jog.).

³³ Ld. az 1999-es Beszámoló II. fejezetét.

³⁴ Uo.

A többes kötődés problematikája

Fontos, a fentiek kapcsán megkerülhetetlen kérdés a kettős- vagy többes kötődés értelmezése. Közvetlen aktualitást adott a biztos ezirányú munkájának az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló, Strasbourgban 1995. február 1-jén aláírt, az 1999. évi XXXIV. törvény által kihirdetett keretegyezménye. A Keretegyezmény 3. Cikkének 1. pontja, a Nektv.-ben foglaltakkal egybecsengve, - az alábbiakat mondja ki: „Minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga van szabadon megválasztani, hogy kisebbségiként kezeljék-e vagy sem, és ebből a választásából vagy e választásával összefüggő jogainak gyakorlásából semmiféle hátránya ne származzék.”³⁵

A kisebbségi biztos értelmezésében itt tehát egy sajátos (személyes felfogásom szerint némileg aggályos módon) primordiális, prekonstituált, eleve adott kisebbségi státuszról van szó. A biztos álláspontja szerint ugyanis „a Nektv. szóhasználatához igazodóan, fontos különbséget tenni az identitás 'vállalása' és/vagy 'megválasztása' között. A vállalás nem jelenthet mást, mint egyfajta létező minőségről, objektív jellemzőről való, önkéntes akaratelhatározáson alapuló 'tanúságtételt'. A választás lehetősége ezzel szemben azt jelentené, hogy bárkinek joga van a rendelkezésre álló 'palettáról' tetszőleges, pontosabban neki tetsző identitást választani, amely a kisebbségi jogok gyakorlása szempontjából még akkor is aggályos, ha a Nektv. elismeri a kettős vagy többes identitás vállalását. A Keretegyezmény 3. Cikke 1. pontjában foglalt szabály viszont azt teszi valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személy jogává, hogy megválaszthassa azt, hogy őt kisebbségiként kezeljék-e vagy sem.”³⁶

Identitás és adatvédelem – az adatvédelmi biztos származásra és etnikai hovatartozásra vonatkozó vizsgálatai

A kisebbségi affiliáció problematikájában, a kisebbségi biztos tevékenysége mellett, megkerülhetetlen az adatvédelmi biztos joggyakorlata is. Éppen ezért fontosnak tartom valamennyire részletes ismertetését.³⁷ Az adatvédelmi biztos először 1997-es beszámolójában foglalta önálló alfejezetbe („Továb-

³⁵ Ld. a 2002-es beszámoló 1.2.2. fejezetét.

³⁶ Ld. a 2000-es Beszámoló „1. Identitásvállalás vagy -választás? A „regisztrációval” kapcsolatos újabb fejlemények, az erre vonatkozó igények bemutatása” c. alfejezetét.

³⁷ Bővebben ld. még Majtényi László: A kisebbségek közjogi testületei, az identitás nyilváníthatósága és a magánélet oltalma. In Halász Iván–Majtényi Balázs (szerk.) *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest: Gondolat-MTA Jogi Tudományi Intézet, 2003.

bi jellemző ügycsoportok”) a származásra és etnikai hovatartozásra vonatkozó vizsgálatait.

Az egyik fontos esetben a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségeért Közalapítvány kuratóriumának elnöke azzal a kérdéssel fordult az adatvédelmi biztoshoz, hogy van-e joga a kuratóriumnak olyan pályázati adatlap elfogadására, amely nyílt kérdést tartalmaz a kisebbségi hovatartozásra, és kizárható-e a pályázó, ha erre a kérdésre nem válaszol? Az adatvédelmi biztos válaszában rámutatott, hogy a pályázóktól elvárható, hogy az ilyen programokban történő részvétel során –ha nem is a nyilvánosság, de az elbíráló szerv előtt– vállalják hovatartozásukat. Hozzáteszi azonban,³⁸ hogy „az adatkezelő azonban köteles betartani az adatkezelésre, adatbiztonságra vonatkozó szabályokat, a pályázókat tájékoztatni kell arról, hogy a hovatartozásukra vonatkozó adatra a pályázat elbírálásához van szükség. A pályázat kiírójának nyilatkoznia kell arról, hogy az adatokat nem továbbítja, mások számára nem teszi hozzáférhetővé.”³⁹

Számos az adatvédelmi biztoshoz benyújtott panasz érintette a hatósági, tehát nem az individuum személyes nyilatkozatán alapuló klasszifikáció, kisebbségi minősítés kérdését. „Az adatvédelmi biztos irodája több esetben vizsgálta a rendőrségi (sajtó)tájékoztatások jogszerűségét. Egy roma jogvédő szervezet panaszt tett egy napilapban megjelent cikk miatt, amely kisebbségellenes kifejezéseket tartalmazott. Az adatvédelmi biztos tájékoztatást kért az illetékes megyei főkapitányságtól arról, hogy a rendőrség munkatársai közölték-e a cikkben szereplő gyanúsított cigány származását az újságíróval.⁴⁰ A rendőrség elismerte, hogy ők közölték a sajtóval a gyanúsított cigány származását, az alapján, amit a szemtanúk jegyzőkönyvben elmondtak, de nem akarják a cigány kisebbséghez tartozókat megsérteni.”⁴¹

Egy másik ügyben a rendőrség három megye néhány településén kísérleti jelleggel bevezette a cigány (sic!) kisebbséghez tartozók vallomásainak

³⁸ Az adatvédelmi biztos álláspontja szerint tehát a kisebbségi hovatartozásra vonatkozó kérdés szerepeltetése a támogatások elnyerését célzó pályázati adatlapokon nem sérti az Avtv. és a kisebbségi törvény előírásait: „A pályázatokon való részvételre senki sem kötelezhető. A kisebbségi pályázati programok célja a kisebbségekhez tartozók támogatása, a pályázatot elbíráló szervezet szabályzatától, mérlegelésétől függ, hogy kizárja-e a pályázatból azokat, akik nem nyilatkoznak kisebbségi hovatartozásukról, vagy nem vallják magukat valamely kisebbséghez tartozónak.” Ügyszám: 611/A/1996

³⁹ Uo.

⁴⁰ Az eset nyomán a Roma Sajtóközpont 1997 februárjában sajtótájékoztatót szervezett az adatvédelmi és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosai részvételével. A biztosok a fentebb már ismertetett indokokra tekintettel kifejtették, hogy jogsértő, ha a rendőrség a közérőzéseknél vagy egyéb esetekben a személyleírásban népcsoportra, nemzetiségre vagy etnikumra utaló megjelölést használ. Ld. Jóri András-Zombor Ferenc: Nyilván tartanak – A cigány szó emberi jogi vonatkozásai. *Fundamentum*, 1998/1–2.

⁴¹ Ld. a Beszámolót. ügyszám: 319/A/1996.

hangfelvétellel történő rögzítését.⁴² „Az adatvédelmi ombudsman ezzel kapcsolatos véleményében kifejtette, hogy a tanúkat és a gyanúsítottakat a nemzetiségi hovatartozásukról nyilatkoztatni nem lehet, és az Avtv. alapján az etnikai hovatartozásra vonatkozó (különleges) adatok kezeléséhez az érintett írásban tett hozzájárulása szükséges. A cigány kisebbséghez nem külső (testi) jegyek, hanem önkéntes, belső vállalás alapján tartozik valaki. A jegyzőkönyvet vezető rendőrnek nincs mérlegelési joga arra nézve, hogy a vallomást tevő személy cigány kisebbséghez tartozó-e, vagy sem. Erre tekintettel minden vallomást tevő személyt tájékoztatni kell arról, hogy lehetőség van a cigány kisebbséghez tartozók vallomásának hangfelvétellel történő rögzítésére, ezután a polgár nyilatkozhat arról, hogy kíván-e élni ezzel. Az országos rendőrfőkapitány néhány hónap után a kísérletet – annak eredménytelensége miatt – leállította, a tapasztalatok szerint a kihallgatottak többsége bizalmatlan, sértett és feszélyezett volt, rosszindulatot feltételezett a kezdeményezés mögött.”⁴³

Egy következő esetben⁴⁴ egy roma kisebbségi önkormányzat fordult azzal a panasszal az adatvédelmi biztoshoz, hogy a helyi önkormányzat képviselő-testülete olyan szociális helyzetképet készített, amely diszkriminatív kitételeket tartalmaz. „A beszámolóban több helyen szerepelnek a cigányok nyilvántartására vonatkozó adatok a várandós kismamáktól kezdve az általános iskolásokig, a csecsemőktől a segélyezettéig. A vizsgálat során a város jegyzője elismerte a jogsértést.”⁴⁵

Egy másik ügyben, „1998 áprilisában a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal (NEKH) arról tájékoztatta a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biz-

⁴² Kevésbé érthető, hogy a tervezett intézkedés miért eleve etnikai alapon operált, sem alkalmazási, sem dogmatikai problémát nem jelentett volna, ha valamennyi terhelt vagy eljárás alá vont személy számára felkínálják a lehetőséget.

⁴³ Ld. a Beszámolót. ügyszám 362/A/1996

⁴⁴ Uo. ügyszám: 308/A/1997

⁴⁵ Az ügyben a Bicskei Romák Kisebbségi Önkormányzata azzal a panasszal fordult az adatvédelmi biztoshoz, hogy a városi önkormányzat képviselőtestülete által 1996. augusztus 15-én megtárgyalt „Szociális helyzetkép Bicske városában” című írásos beszámoló ilyen diszkriminatív kitételeket tartalmaz: „figyelmeztetnünk kell az anyákat, hogy tisztán hozzák a csecsemőket tanácsadásra. Nagyon sok esetben nemcsak a szegénység, de az igénytelenség és nemtörődömség is szerepet játszik ebben. Koszos a környezetük, széklettel, vizelettel teli Libero penelák hányódnak szanaszét, amik fertőző góccá válhatnak, meszelésnek évek óta nyoma sincs. A nincstelenség ellenére a szülők cigarettáznak, gyakori az alkoholizmus.” A vizsgálat során a város jegyzője elismerte a jogsértést. Elmondta, hogy az önkormányzatnak nincs pénzre átfogó szociális helyzetkép készítésére, ezért a jelentésben becslést tartalmazó adatok szerepelnek, egyébként az önkormányzat és intézményei nem rendelkeznek nyilvántartásokkal a cigány lakosságról. „A jelentés a cigányok érdekében készült, azért, hogy a képviselőtestület tájékoztatást kapjon arról: mely területekre kell csoportosítani a költségvetési előirányzatokat. A beszámolóban az adott területtel foglalkozó szakemberek közvetlen tapasztalata alapján kialakult véleményeket összesítették. Az adatvédelmi törvényt sértő adatok bekerültek az anyagba, de ezek az adatok nem szerepelnek

tosát és az adatvédelmi biztost, hogy a Józsefvárosi Roma Önkormányzat cigány származásról szóló 'Igazolás'-okat ad ki. Az elnökszöny az országgyűlési biztosok állásfoglalását kérte arra vonatkozóan, hogy az 'Igazolás' kiadása jogszerű-e. Az ombudsmanok válaszáat követően a NEKH ... és az érintett kisebbségi önkormányzat kérésére a biztosok közös állásfoglalást adtak ki az ügyről. Az ombudsmanok álláspontja szerint bármiféle hatósági 'Származásigazolás' kiadása ellentétes az Avt. és a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény rendelkezéseivel. Hatósági igazolás nemzetiségi és etnikai származásról nem szólhat, ugyanis ilyen tényről semmiféle közhatalmi szervnek nem lehet hivatalos tudomása, nyilvántartása. Az ilyen tartalmú igazolás azt a látszatot kelti, hogy kibocsátója rendelkezik az igazolásban foglalt tényállítás alapjául szolgáló dokumentációval, nyilvántartással. Származás tényéről tehát nem, csak az etnikai hovatartozás kinyilvántartásáról lehet igazolást kiállítani, az ajánlás végén szerepelnek iránymutatások ennek jogszerűségéről".⁴⁶

Egy hasonló esetben „a kalocsai Családsegítő Szolgálat a roma etnikumú lakosság szociális helyzetéről felmérést kívánt készíteni, a munka megkezdése előtt a kérdőívet véleményezésre elküldték az adatvédelmi biztoshoz. A felmérést a Családsegítő Szolgálat kizárólag a roma etnikumú lakosság körében kívánta elvégezni, a lapon a magánszemélyek egészségi állapotára vonatkozó kérdések is szerepelnek, amelyek a származáshoz hasonlóan különleges személyes adatra utalnak.”⁴⁷ Az adatvédelmi ombudsman hangsúlyozta, hogy e kérdések megválaszolása az érintettek részéről kizárólag önkéntes alapon, az adatkezelésre vonatkozó írásbeli hozzájárulás megadása után történhet. „Az adatvédelmi biztos javasolta, hogy a kérdőív bevezető részében tartalmazzon egy 'tájékoztatót', amelyből a kérdőívet kitöltő személyek értesülhetnek az adatkezelő szervről, az adatkezelés céljáról, helyéről, adatszolgáltatásuk önkéntességéről, iratbetekintési jogukról, az adatfelvétellel kapcsolatos esetleges panasztételi jogosultságukról, valamint azon jogukról, hogy az adatkezelőnél bármikor adataik törlését kérhetik. ... Azt is javasolta, hogy a Családsegítő Szolgálat a felmérés során birtokába jutott adatokat ne az érintettek roma etnikuma alapján elkülönítetten tartsa nyilván, hanem ezen adatokat az egyéb segítségre szoruló személyekről felvett adatokkal együtt, egységes nyilvántartásban kezelje. Statisztikai adatfelmérés esetén a felvett adatok csak

az érintett intézmények nyilvántartásaiban.” Az adatvédelmi ombudsman megállapította, hogy indokolt aggodalomra adhat okot a cigány kisebbséghez tartozók szám szerinti szerepeltetése a beszámoló különféle táblázataiban.” Jóri-Zombor, i.m.

⁴⁶ Ld. a biztosok 1998-as Beszámolót.

⁴⁷ Uo. ügyszám: 655/K/1998.

oly módon kerülhetnek felhasználásra, hogy az érintettek személyére ne lehessen következtetést levonni.”⁴⁸

Az adatvédelmi biztos 1999-es beszámolója volt az utolsó, amely elkülönített alfejezetben foglalkozott a származásra, etnikai hovatartozásra vonatkozó ügyekkel. A megkeresések többsége konzultációs célú volt. A tárgyidőszaki beadványok többsége a kisebbségek szociális helyzetére, életkörülményeire irányuló felmérések elkészítése során felmerülő adatvédelmi problémákat vetett fel: „A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Tanács a megyében élő roma lakosság körében, valamint az egyes alap- és középfokú oktatási intézményekben kívánt adatgyűjtést végezni. A cél a roma népesség iskolázottságára, szakképzettségére vonatkozó adatok megszerzése volt azért, hogy különféle szakképzési programokkal segítsék társadalmi beilleszkedésüket. A tanács elnöke a kisebbségi ombudsmanhoz fordult a tervre, ezen belül a kérdőívek és az adatok kezelésére vonatkozó elképzelések véleményezése céljából. A kisebbségi biztos az adatvédelmi kérdések tekintetében állásfoglalást kért az adatvédelmi biztostól, aki megállapította, hogy a kérdőívek nem kérdeztek olyan adatokat, amelyek alapján meghatározott természetes személyek azonosíthatók lennének, az iskolaigazgatóktól pedig csupán becsült és – a kérdések túlnyomó részében – százalékos értékben meghatározott adatok szolgáltatását kérte a tanács.”⁴⁹

A felmérések másik jelentős csoportja a kisebbségek egészségi állapotának kutatására, megismerésére irányult. „Egy orvos az adatvédelmi biztos állásfoglalását kérte „egyes etnikai csoportok” körében végzendő allergiás légúti megbetegedések kutathatóságának adatvédelmi kérdéseiről. A kutató nem jelölte meg, hogy milyen „etnikai csoportok” egészségi állapotával kíván foglalkozni, ezért az ombudsman felhívta a figyelmét arra, hogy jogilag különbséget kell tenni a kisebbséghez tartozás és a kisebbségi származás között.”⁵⁰ Az adatvédelmi biztos álláspontja szerint a kisebbséghez való tartozás alapja tehát a „származás” nyilvántartása (ez jogellenes volna), hanem a hovatartozás vállalása, kinyilvánítása. „Mindezekből az következik, hogy a kisebbséghez való tartozás kinyilvánításának nem lehet feltétele a származás igazolása.”⁵¹

Egy másik ügyben az MTA Szociológiai Kutatóintézet cigány-magyar gyermekek egészségére ható tényezők vizsgálatát célzó kutatásának tervével kapcsolatban tett javaslatot a biztos. „Ez utóbbi ügyben a biztos aggályát fejezte ki amiatt, hogy a kutatásban olyan ’védőnői kérdőív’ is szerepelt, amelynek kitöltésével ítékezésre kényszerült volna a védőnő az ’Őn szerint a gyermek cigány vagy magyar?’ kér-

⁴⁸ Ld. a Beszámolót. ügyszám: 655/K/1998

⁴⁹ Ld. a Beszámolót. Ügyszám: 743/K/1999

⁵⁰ Uo, ügyszám: 643/K/1999

⁵¹ Uo.

désre adott válaszszal, tehát a védőnő nyilatkozatát tekintette volna irányadónak a kutatás az etnikai hovatartozás kérdésében.⁵²

Természetesen ezen túlmenően is folytatódott a kisebbségi és az adatvédelmi biztos együttműködése, illetve a kisebbségi biztos az etnikai származásra és identitásra vonatkozó adatok kapcsán végzett vizsgálódása. Így 2001-ben a kisebbségi önkormányzatok adatbetekintési és adatmegismerési jogaival kapcsolatban került sor a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa és az adatvédelmi biztos együttes állásfoglalásának közzétételére.⁵³ A kisebbségi biztos 2002-es beszámolójában pedig egy önálló (a VII-ik) fejezet foglalkozik az etnikai-nemzetiségi származásra vonatkozó adatok kapcsán felmerülő kérdésekkel. Itt olyan kérdésekre keresett választ a biztos, mint hogy vajon a) közérdekű – tehát „bárki” által megismerhető – adatnak minősülnek-e egy kisebbségi feladatokat ellátó közoktatási intézmény esetében az oktató-nevelő tevékenységet ellátó pedagógus vagy megbízási jogviszonyban álló egyéb személy (szakkörvezető, népművelő stb.) foglalkoztatásával kapcsolatos személyes adatai? b) jogosult-e a kisebbségi önkormányzat a nemzetiségi oktatásban ténylegesen résztvevő gyermekek létszámaadatain kívül, azok névsorának a megismerésére is? c) lehet-e „regisztráció” az iskolában; stb. Ezek ismertetésétől azonban formai és tartalmi korlátokra tekintettel kénytelen vagyok eltekinteni.

Az adatvédelmi és a kisebbségi ombudsman közös vizsgálata

Végezetül, az eset érdekessége miatt fontosnak tartom az adatvédelmi és kisebbségi biztosok korábban már hivatkozott 1998-as közös állásfoglalásának kivonatos közlését:⁵⁴

„A kisebbséghez tartozás igazolásának elvi lehetőségei: Álláspontunk szerint valamely kisebbséghez tartozás kinyilvánításának közhiteľű igazolására hatályos jogunk két elvi lehetőséget kínál. Nem ütközik jogszabályba, ha valamely személy élve ... szabad identitásválasztási, illetve kinyilvánítási jogával, írásban vagy írásba foglalható módon erről bárki előtt önkéntesen nyilatkozik. Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló ... törvény alapján a közigazgatási szerv ... tény, állapot vagy egyéb adat igazo-

⁵² Uo, ügyszám: 107/K/1999

⁵³ Ld. a kisebbségi biztos 2001-es beszámolójának 1. sz. mellékletét. ügyszám: 1356/2002; 58/K/2002

⁵⁴ Forrás: a kisebbségi ombudsman 1998-as Beszámolójának V. (A kisebbségi ombudsman és az adatvédelmi biztos együttműködése, különös tekintettel az ún. „származási igazolások” kiadásával kapcsolatos ügyre) fejezete.

lására hatósági bizonyítványt köteles kiadni. ... A fenti eljárás alternatíváját képezheti az, hogy a kisebbséghez tartozását igazolatni kívánó személy ... nyilatkozatát ... közjegyző előtt teszi meg, amely a nyilatkozatot ... közokiratba foglalja, és igazolja, hogy az előtte megjelent, és a személyi adatait megfelelően igazolt fél a származását szabad elhatározásából, a törvénynek megfelelő módon nyilvánította ki. ... Bármiféle 'Származásigazololás' kiadása álláspontunk szerint ellentétes (a törvények, P.A.L.) rendelkezéseivel. Hatósági igazolás nemzetiségi és etnikai származásról nem szólhat, ugyanis ilyen tényről semmiféle állami szervnek nem lehet hivatalos tudomása, nyilvántartása. Az ilyen tartalmú igazolás azt a látszatot kelti, hogy a kibocsátója rendelkezik az igazolásban foglalt tényállítás alapjául szolgáló dokumentációval, nyilvántartással. ... a kisebbségi önkormányzat nem hatóság, ezért nem jogosult kiadni valamely tény vagy állapot igazolásáról hatósági bizonyítványt. Az etnikai hovatarozás kinyilvánítása, az erről szóló dokumentum kiállítása a következő esetekben lehet jogszerű:

- a kisebbségi önkormányzat, vagy bármely kisebbségi társadalmi szervezet igazolást ad ki arról, hogy az illető tagja, tisztségviselője, esetleg választásokon jelöltje volt,
- az előbbi szervezetek előtt megjelenik (esetleg néhány társával) az igazolást kérő és kéri írásba foglalni azt az állítását, hogy ő az adott kisebbséghez tartozónak tartja magát, amelyet a jelenlévők megerősítenek,
- a helyi önkormányzat is kiadhat jogszerűen igazolást arról, hogy az adott személy a kisebbségi önkormányzati választásokon jelölt volt, illetve a kisebbségi önkormányzat tagja,
- nincs akadálya annak, hogy – noha ennek semmilyen közjogi jellege nem lehet kisebbségi párt, kulturális egyesület, társadalmi szervezet tagja kérésére etnikai adatot tartalmazó igazolást kiadjon.”⁵⁵

Kritikai megjegyzések

A fentiekkel kapcsolatban megfogalmazott észrevételeimet a kormánytervezet főbb pilléreit követve fogom ismertetni.

Vizsgált témánk szempontjából a kormány gondolati modellje négy pillérré épül: a) ki kell mondani, hogy egyes, a kisebbségi identitás alapján nyújtott többletjogokért „cserébe” igenis tennie kell az kedvezményezettnek egyet’s más, például nyilvánosan felvállalni kisebbségi identitását; b) a legérzékenyebb területen, a választójog tereumában ez egy kisebbségi választó-

⁵⁵ Ld. a kisebbségi biztos beszámolójának mellékletét; ügyszám: 2873 /1998, illetve 317/K/1998–3.

jogi regiszter létrehozását kell, hogy jelentse; c) ahhoz, hogy megakadályozzuk az intézmények kiüresedését, ezeken a választásokon csak és kizárólag az immáron jogilag meghatározott kisebbségek vehetnek részt: jelöltként és választóként egyaránt; d) a fentiekből következik, hogy bár szívében mindenki úgy érez; könyvespolcán, népdalgyűjteményében úgy választ, ahogy akar, de ami a közjogi többletjogosultságokat illeti, csak egy kisebbségi identitást ismerünk el; többes kötődés márpedig nincsen! Az első két ponttal könnyen, a második kettővel pedig semmilyen körülmények között nem tudok egyet érteni. Az alábbiakban csak a tervezet és a kisebbségi biztos általam vitathatónak talált javaslataival fogok foglalkozni

Aktív és a passzív kisebbségi választójog

A kisebbségi biztos és kormány tervezetének a kisebbségi választójog rendezésére irányuló megoldásával szemben igen komoly fenntartásaim vannak. Kaltenbach Jenő álláspontjával egyezően, a tervezet értelmében nemcsak a kisebbségi választásokon szavazó polgároknak, de a képviselőjelölteknek is szerepelniük kell a választói névjegyzékben, aminek feltétele, hogy korábban kinyilvánítják kisebbségi identitásukat (származásukat). Meggyőződésem, hogy a kétségkívül áldatlan helyzetet az aktív választójog (szavazati jog) szűkítése önmagában megoldja, ugyanakkor a jelenlegi kisebbségi választási anomáliák kiküszöbölésében semmi segítséget nem nyújt a passzív választójog (a jelöltté válás jogának) paternalisztikus szűkítése.

Meggyőződésem, hogy egy a jelöltek kisebbségi identifikációját kimondó szabály képviseletelméleti szempontból sem indokolt, hiszen a képviselet nem jelent egyebet a választópolgári közösség szuverenitásának egy kisebb, operatívabb testület által történő gyakorlásánál. Így, megítélésem szerint, választójogi szempontból szükségtelen a jelöltté válás jogának korlátozása, hiszen a képviselőnek nem feltétlenül kell rendelkeznie a képviseltek attribútumaival.

Az autoreprezentáció (a meghatározóan korporatív elemekre épülő, és ettől sajátos problematikát jelentő szervezetek kivételével) egyébként semmilyen komolyabb képviseleti igénnyel fellépő testületben sem megkerülhetetlen kívánalom; mint ahogy a korábbi nem feltétlenül pozitív tapasztalatokból okulva, strikt nemű, faji, foglalkozási stb. kvóták alapján közösségi aritmetikával kikalibrált parlamentet sem igen látunk. Pontosan ezen okból áll ellenérvek kereszttüzébe a volt Jugoszláviában bevezetett (Dayton, Rambouillet) etnikai alapokon nyugvó alkotmányos rendszer. Bár a kérdésfelvetés módja

kissé szélsőséges, elgondolkodtatóak Phillips Griffiths⁵⁶ sorai: „Általában nem az elmebetegek által tartjuk a legjobban megjeleníthetőnek azok érdekeit; így gondolkodásra serkenthet, hogy midőn károsan alacsonynak találjuk a munkásosztály arányát a parlamenti képviselők között, olyat nemigen mondunk, hogy az ostoba vagy gonosz emberek igen népes csoportját is sajnálatosan alulreprezentálnak találnánk. Sőt, ellenkezőleg.”

Hasonlóképpen, bár nem árt, de nyilván nem általános elvárás egy sportklub üzleti ügyeit menedzselő vezetőtől, hogy maga is aktív sportoló legyen, hasonlóan ahhoz, hogy miért ne lehetne például egy zsidó szervezet elnöke egy filozemita érzelmű, ám nem izraelita származású Nobel-díjas tudós vagy egy volt köztársasági elnök.

Az elméleti fejtegetésen túlmenően, a gyakorlat sem kívánja meg egy korábban más nemzetiség színeiben elindult képviselő választási eljárásból történő kizárását, ha megválasztásának indokait hitelesen és eredményesen tudja közvetíteni a választópolgárok irányába. Egyfelől, álláspontom szerint, a jogalkotó alkotmányosan eleve nem vonhatja kétségbe vagy kötheti feltételekhez (például nyelv- vagy anyaország-ismeret) a jelölt kisebbséghez tartozását, másfelől nem is szükséges a kisebbséghez tartoznia; a jól informált és felnőttnek tekintett választópolgárok ugyanis el tudják dönteni, hogy kit kívánnak képviselőjüknek megválasztani. Gyakorlati példát hozva, egy olyan kis faluban, ahol számottevő kisebbség él, ám mindössze egy-két felsőfokú végzettséggel rendelkező lakos akad, miért ne láthatná el kisebbségi képviselő feladatát például (ha akad ilyen) a romákkal szimpatizáló és helyzetük javításáért közéleti aktivitást vállalni kívánó és hajlandó nem roma orvos legalább olyan jól, ha nem jobban, mint mondjuk egy roma származású betanított munkás.⁵⁷

Szintén meg szükséges említeni, hogy számos nemzetközi példa mutatja a passzív választójog korlátozásának indokolatlanságát. A hazánkénál lényegesen feszültebb etnopolitikai viszonyok között működő bulgáriai török párt (amelynek szavazói szinte kizárólag törökök) állandó gyakorlatává vált például a szimpatizáns többségek szerepeltetése a pártlistákon – ez nem csak a párt

⁵⁶ Phillips Griffiths: *How Can One Person Represent Another? Proceedings of the Aristotelian Society*, 1960. 34. sz. 190; Idézi Anne Phillips: *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 39.

⁵⁷ A kisebbségi biztos beszámol például arról, hogy az 1994–95-ös választások alkalmával már volt példa arra, hogy nyilvánvalóan nem a kisebbségi közösséghez tartozó személy vállalt képviselőiséget, sőt egy esetben a település (a biztos által feltételezeten nem roma) lelkesébe volt a roma kisebbségi önkormányzat elnöke. Ld. a kisebbségi biztos 2002-es beszámolójának 1.1.1. fejezetét (4. lábjegyzet).

elfogadottságát növeli, hanem a közjogi ellehetetlenítéstől is megvédi. Olyannyira működik ez a gyakorlat, hogy a kisebbségi párt a kormánykoalíció tagjává is válhatott – egyáltalán nem véletlenül, bolgár nemzetiségű minisztereivel, államtitkáiraival.⁵⁸

A kettős- és többes kötődés kérdése

Megítélésem szerint a tervezet hasonlóan vitatható pontja a kettős-, vagy többes kötődés kérdésének kezelése. Szemben a kisebbségi biztossal, nem látok feloldhatatlan közjogi problémát a jogelv elismerésével kapcsolatban. A kormány tervezetét igen problematikusnak érzem a többes kötődés explicit elismerését kimondó jogelv hatályon kívül helyezésének vonatkozásában, hiszen ez azt a nyilvánvalóan abszurd üzenetet hordozhatja, hogy a közjog eleve csak egy etnikai vagy nemzetiségi identitást képes értékelni; így mondjuk egy német anya és szlovák apa gyermeke megoldhatatlan képződmény 2003 Magyarországon.

Másfelől a régiók és identitások sokféleségében egyesült Európában a többes kötődés (ha nem is kizárása, de) deklaratív elismerésének megvonása a kisebbség-többség viszonylatában sem kelt kellemes asszociációkat. Nyilván nem ez a jogalkotó akarata, de ébreszthet olyan érzéseket, miszerint a kisebbségi kötődés kizárja a többségi nemzet tagjaként való azonosulást. Így érezheti egy német (de főleg cigány) gyökerű magyar állampolgár azt, hogy a törvényalkotó nem érzi összeférhetőnek azt, hogy valaki egyidejűleg német (vagy cigány) és magyar.⁵⁹

Egy ilyen elvi állásfoglalás, amellett, hogy felfogásában történelmileg teljesen meghaladott, és szembe megy valamennyi „mainstream” társadalmi és politikai irányzattal, jogtechnikailag teljesen indokolatlan is, hiszen az, hogy valaki egy-egy konkrét preferenciális intézkedést csak bizonyos korlátozások mellett vehet igénybe, nem jelenti azt, hogy maga a koncepcionális jogalap is szűkebb volna. Érthető korlátozás például, hogy egy választókörzetben valaki például csak egy kisebbségi önkormányzati képviselői mandátum birtokosa lehessen, de a jelöltté válás jogát (a fentebb ismertetett felelős választópól-

⁵⁸ Bővebben ld. Romyana Kolarova: *Tacit Agreements in the Bulgarian Transition to Democracy: Minority Rights and Constitutionalism*. University of Chicago Law School Roundtable, 1993, Symposium: The Rights of Minorities in East European Constitutionalism.

⁵⁹ Ld. például Horváth Aladár: Roma vagyok, nem kartotékadat. *Népszabadság*, 2003. december 10.

gár-felfogás okán, de akár azért is mert az illető lehet történetesen félig horvát-félig német) nem tartom indokoltnak korlátozni.

Mellesleg ilyen korlátozások a hatályos szabályok mellett is léteznek. Amíg az érintettek például az oktatásban megvalósuló identitásmegőrzés esetei során nyilvánvalóan mérlegelnie kell az egyes kisebbségi identitások „prioritását”, ettől sem a jogelvek, sem pedig a gyakorlat szintjén nem zárható ki a többes kisebbségi identitás elismerése a technikai akadályoktól és összeférhetlenségtől nem terhelt esetekben. Például a névválasztási joggyakorlat is biztosíthatja két különböző kisebbség keresztnevének felvételét, de lehetőség kell, hogy legyen akár több nemzetiségi iskola felváltva történő látogatására is.

Az identitások sokféleségének egyidejű elismerésére a legeklebtársabb példa egyébként a hosszú évszázadokon keresztül a fehér-fekete kettősség világában élő amerikai közjog. A fenti megközelítés, és így például a statisztikai besorolások⁶⁰ korlátoltságát megtörve igen népszerűvé vált a kritikai fajelmélet (critical race theory), amely a fajban alapvetően társadalmi (és nem antropológiai vagy pigmentációban leírható) konstrukciót lát, és felhívja a figyelmet arra, hogy a „többfajú” (multiracial), azaz összetett etnikai háttérű lakosság egyre növekvő száma miatt a hagyományos faji-etnikai besorolások anakronizmussá váltak.

A fent kifejtettek miatt vitathatónak tartom a kisebbségi biztos abbéli következtetését, miszerint: *„alkotmányos jogokkal kapcsolatos visszásságot, sőt az egész kisebbségi jogrendszer lejáratását eredményezheti az, ha ugyanazok a kisebbségi politikusok mindenféle kontroll nélkül, saját belátásuk szerint, teljesen önkényesen választhatnak, hogy egy adott ciklusban mely kisebbség képviselését óhajtják ellátni ... [F]eltétlenül szükségesnek tűnik a Nektv. olyan értelmű módosítása, amely a jelöltté válást a kisebbséghez tartozás kérdésében egyértelmű és a passzív választójog korlátozását megvalósító módon, megváltoztathatatlan nyilatkozathoz köti.”*⁶¹

Megítélésem szerint ezt bölcsebb dolog a (remélhetőleg valóban kisebbségi identitású) választópolgárookra bízni.

⁶⁰ Az amerikai statisztikai besorolás 1810-ig csak „fehér”; 1850-ig „fehér” és „néger” (negro); 1860 és 1970 között „fehér”, „néger” és „egyéb (indiánt, japánt és kínait magábfoglaló) fajok” meghatározást használt. 1950 és 1980 között kilenc „nem fehér” és a mexikóiak miatt egy differenciált „fehérfogalommal” operált; 1980-óta (a „kevert faj” bevezetéséig) pedig tizenöt faji kategóriát találunk.

⁶¹ Ld. a kisebbségi biztos 1999-es beszámolójának II. fejezetét. (30–31 old.)

Kisebbségi önkormányzati választások 2002-ben

Az 1998-as választások után öt nagyváros és két budapesti kerület 46 választásának elemzése nyomán kimutattam, hogy ahol ötnél több jelöltet állítottak, ott a választási eredmények alakulásának döntő tényezője a jelöltek családnevének az ábécében elfoglalt helye volt.¹ Ez az ábécé-preferenciának nevezett anomália, az 1998-ban tapasztaltakhoz hasonlóan, 2002-ben is Budapesten volt a legszembetűnőbb,² de minden településtípusban kimutatható.

Ezúttal a Csongrád, Békés és Bács-Kiskun megyék alkotta Dél-Alföld régió 2002-ben tartott kisebbségi önkormányzati választásainak elemzésére került sor. Azt vizsgáltam, hogy az ábécé-preferencián kívül még milyen tényezők determinálják a választások végeredményét, milyen szerepe van ebben a jelölőknek, a jelölteknek és a választóknak. Az adatok forrása a BM Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatala.³

A Dél-Alföld régióban 172 eredményes és egy eredménytelen választás volt. A régióra jutott az eredményes kisebbségi önkormányzati választások 9,5%-a. A Közép-Dunántúl és Közép-Magyarország régiókhöz hasonlóan a Dél-Alföldön sem a cigány kisebbségi választások voltak többségben: itt 75 cigány és 97 nem cigány választást tartottak. Közülük azonban csak azzal a 150-nel foglalkozunk (68 cigány és 82 nem cigány), amelyekben közvetlenül választottak meg 5 képviselőt.⁴

¹ Rátkai Árpád: A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya. *Regio*, 2000. 3. sz. 112–132.

² Itt és az öt nagyvárosban 250, a 22 megyei jogú városban pedig további 53 kisebbségi önkormányzat alakult.

³ www.valasztas.hu

⁴ Az össze nem hasonlíthatóság miatt nem foglalkozunk azzal az 5 kisebbségi önkormányzattal, amelyeket a települési önkormányzati képviselők választottak, 16 lakult települési önkormányzattal, továbbá azzal a 16 kistépülési választással, amelyek alapján csak 3 képviselőt választottak. A 150 vizsgált öt fős önkormányzatra 187 ezren, a 16 három fős önkormányzatra pedig 4 ezren szavaztak.

Mire szavaznak a kisebbségi választásokon?

Általánosan ismert tapasztalat, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon sem az érintett kisebbséghez tartozó, sem az egyéb választók többsége nem azzal a céllal vesz részt a választásokon, hogy az arra alkalmas jelöltek közül megválassza a képviselőket. Szavazatával a legtöbb választó *szimpátiájáról, támogatásáról* biztosítja az érintett kisebbséget. Ezt a szimpátiát azonban csak úgy nyilváníthatja ki, hogy a szavazólapon felsorolt jelöltek közül legalább egyre (rendszerint az elsőre) leadja voksát.

Más választásoktól eltérően tehát szó sincs arról, hogy éppen a legtöbb szavazatot kapott jelöltet tartanák a legalkalmasabbnak, hiszen a szavazók zömének nem az a szándéka, hogy ebben a kérdésben állást foglaljon. Valójában ily módon ez nem választás, hanem az adott kisebbség melletti *szimpátiaszavazás*. Ennek velejárója az ábécé-preferencia ismert jelensége.

Mindenütt vannak azonban tudatosan választók is, akik valóban állást foglalnak a jelöltek alkalmasságát illetően. A szimpátiaszavazók és a tudatosan választók motivációja különbözik, szavazataik azonban összeadódnak és e kétféle szándék eredőjeként a kisebbségi önkormányzati képviselők is megválasztásra kerülnek. Ahol a szimpátiaszavazók vannak nagy többségben, ott az ábécé-preferencia miatt egészen furcsa eredmények is születhetnek. Ahol a tudatosan választók vannak többségben, ott az ő akaratuk jobban érvényesül, de a szimpátiaszavazók kisebb-nagyobb mértékben ott is torzítják az eredményt.

A kisebbségi képviselők már csak a megválasztás módja miatt sem rendelkeznek olyan legitimitációval, mint a települési önkormányzati képviselők, akiket valóban megválasztottak. A kisebbségi képviselők tudatos választásának hiányáról árulkodnak a számok is. A tudatosan választó polgár az öt fős kisebbségi önkormányzatba jelöltek közül lehetőleg ötre adja le szavazatát. Ahol tehát valóban választanak, ott az átlagos szavazatszámnak legalább háromnak, de inkább négyhez közeli értéknek kell lennie. A Dél-Alföldön azonban az általunk vizsgált választásokon egy szavazó a *lehetséges 5 helyett átlagosan csak 2,11 jelölt nevét* jelölte be a szavazólapon.⁵

Más oldalról, mintegy ellenpéldaként említhető az észak-alföldi Jászladány cigány önkormányzati választása, amelyen egy szavazó átlagosan 3,67 je-

⁵ Átlagosan 1,93 cigány önkormányzati képviselőjelöltre és 2,25 nem cigány jelöltre szavaztak. A szélső értékek: 1,17 (Foktő, cigány), 4,04 (Kétsoprony, szlovák).

löltre adta le szavazatát.⁶ Itt a többség nem szimpátiaszavazatot adott le, és a cigány jelöltekkel szemben tudatosan választott meg képviselőnek öt nem cigányt.⁷

Jászladány azonban, bármennyire súlyos megítélés alá eső fejlemény, mégis csupán egy nagy publicitást kapott kuriózum.⁸ Ennél az egyedi esetenél általánosabb, kiterjedtebb és súlyosabb anomáliák sora kíséri a választásokat. Ezeknek csak egyike a „megválasztódás” kialakult gyakorlata.

A szimpátiaszavazás gyakorlata spontán módon alakult ki már az első alkalommal, 1994-ben, és azóta is minden választás ennek jegyében történt, beleértve az 1995-öst is. Ez az utóbbi időben nem esett egybe az ottani települési önkormányzati választásokkal, ezért alig jelentek meg az adott kisebbséghez nem tartozó szavazók. Ilyen körülmények között is dominált a szimpátiaszavazás, tehát a választói magatartás ugyanolyan volt, mint a többi választáson. A jogalkotó által feltételezett és a tényleges választói magatartás között tehát alapvető különbség van, és ez a különbség a szavazók körének szűkítésével is megmaradt.

A kisebbségi választások valójában a kisebbségek melletti demonstratív megnyilvánulások. Ehhez a szavazati lehetőséghez azok a kisebbségek ragaszkodnak leginkább, amelyeknél feltehetően nem az érintett kisebbséghez tartozó szavazók adják a voksok többségét. A kisebbségekkel és a többségi társadalommal a kisebbségekkel szimpatizáló részével szembeni lépés lenne egy olyan „reform”, amely a *spontán szimpátia-megnyilvánulás adekvát jogi kereteinek megteremtése helyett teljesen megszüntetné annak lehetőségét.*

Csapatok és outsiders

Bármekkora súlya is van az ábécé-preferenciának, a választási eljárást e tényező figyelmen kívül hagyásával is vizsgálat tárgyává lehet tenni, hiszen a hivatalos eredmény alakulásában minden szavazat egyenlő, függetlenül a szavazó szándékától.

⁶ Itt a nem cigány jelöltekre szavazók átlagosan közel négy-öt jelöltre adtak le szavazatot, viszont távolról sem szavaztak ilyen tudatosan azok, akik elsősorban a többi 15 jelölt közül választottak.

⁶ A Dél-Alföldön ehhez hasonló eset nem fordult elő. Itt a 150 választásból mindössze hat ért el ilyen jó arányt, és minden esetben a szimpátiaszavazatok domináltak.

⁸ A cigány népesség helyzetének másfél évtizede tartó folyamatos romlása következtében növekvő feszültségek most éppen a közoktatási rendszer problémáinak megoldatlansága miatt és éppen Jászladányban törtek a felszínre. Az eset nem a Dél-Alföldön fordult elő, és egyébként sem ez a legnagyobb hibája a választási és a kisebbségi törvénynek.

A választási eljárás a jelöléssel kezdődik. A Dél-Alföldön a jelöltek száma 5–28, átlagosan 8,41 volt. A cigány jelöltek száma átlagosan 10, a nem cigány jelölteké átlagosan 7.

Hivatalosan csak független és jelölő szervezetek által támogatott jelöltek voltak. A hivatalos adatok szerint 64 választáson kisebbségi egyesületek állítottak jelölteket (51 választáson 1, 8 választáson 2, 5 választáson pedig 3 egyesület). Rajtuk kívül ugyanitt indultak független jelöltek is, 86 választáson pedig kizárólag független jelöltek indultak.

Számos településen, ahol működik kisebbségi egyesület, hivatalosan kizárólag független jelöltek indultak. Valójában minden kisebbségi egyesület jelölteket állított, csak éppen nem tartották szükségesnek azt, hogy a jelöltek neve után a jelölő szervezet neve is megjelenjen, például azért, mert úgysem voltak más jelöltek. A hivatalos adatok tehát e vonatkozásban sem a valóságos állapotokat tükrözik.

A települési és a kisebbségi választások ugyanis egy vonatkozásban megegyeznek: a jelölők és jelöltek nagy többsége tökéletesen tisztában van azszal, hogy a választásokon való *eredményes szereplés csapatmunka*. A csapat pedig akkor győz, ha legalább három tagja bejut az öt tagú önkormányzatba. A jelöltek tehát nem versenytársak, hanem elsősorban partnerek, ugyanannak a csapatnak a tagjai voltak. Az igazi verseny nem a személyek, hanem a csapatok között volt, mert ennek volt tétje. A személyek közötti versenynek még akkor sem volt tétje, ha csak egy csapat indult a választáson, hiszen ekkor egyszerre mind képviselők lettek. Szó sincs tehát arról, hogy valóban független jelöltek százai indultak volna a választásokon. A hivatalos adatok csupán azt jelzik, hogy hányan jegyeztették be magukat függetlennek.

A választásokon tehát csapatok indultak, de a választópolgár számára ez csak akkor volt nyilvánvaló, ha *nevesített csapatokat* látott a szavazólapon, vagyis a jelöltek neve után a szavazólapon szerepelt az őket jelölő szervezet neve is. Más esetekben a nevük után csak az volt feltüntetve, hogy „független”, ami viszont egyáltalán nem azt jelenti, hogy nem tartozhatnak valamely csapathoz, csupán azt, hogy így jegyeztették be magukat.

A legtöbb helyen nem is volt kisebbségi egyesület, hanem kisebbségi aktivisták informális csoportja szervezte meg a jelöltállítását. Igen gyakran maguk a jelöltek kezdeményezték a jelölést, majd szervezték magukat csapattá, függetlenül attól, hogy az adott településen működött-e kisebbségi egyesület.⁹ Ezek

⁹ Az egyesületek jelentősége egyébként is csökkent. Az etnobiznisz rendszeréből következően a kisebbségi önkormányzatok mellett sok helyen már csak statisztálnak a kisebbségi egyesületek. Szerepük arra korlátozódik, hogy nevükben is be lehessen adni pályázatot, vagy éppen a nevüket adják a jelöltállításához.

a jelöltek is a forma szerint független jelöltek számát gyarapították. Így vagy úgy, de a jelöltek állításáról egy szűk kör, általában néhány helyi aktivistából álló grémium döntött. Döntésüket helyenként jelölőgyűléssel szentesítették.

A *nem nevesített csapatok* tehát a szavazólapon nem jelentek meg, a hozzájuk tartozó jelöltek függetlenként szerepeltek. Sokkal kevesebben voltak olyanok, akik valóban függetlenként, saját választási vonzerejükben bízva egyedül indultak. Az ő szereplésük azonban csupán színesítette a mezőnyt. Őket a többiektől való megkülönböztetés érdekében nevezzük különutas vagy *outsider jelölteknek*. Az outsiders befutási esélye kicsi. Többségbe kerülésük, tehát az, hogy legalább három outsider megválasszanak, egészen ritka eset. Számukra azonban még az ilyen aritmetikai győzelem sem jelentett tényleges győzelmet, hiszen éppen azok lettek outsiders, akik a legkevésbé voltak hajlamosak csapatmunkára.¹⁰ Egy-egy outsider megválasztása sem befolyásolta a választás kimenetelét, hiszen ekkor is valamely csapat győzött.

Jelöltek és ájelöltek

A jelölést többnyire néhány aktivistából álló, informális, alkalmi grémiumok szervezték, ritkább esetben a helyi kisebbségi egyesület vezetősége, esetleg közgyűlése. Azoknak a jelölését szervezték meg, akiket alkalmasnak tartottak, akikben bíztak: hozzájuk közel álló személyeket, sőt leggyakrabban saját magukat.

A jelöltek természetesen arra törekedtek, hogy megválasszák őket. Következésképpen logikus lenne, hogy egy csapat öt helyre öt jelöltet állítson, se többet, se kevesebbet.¹¹ *Mégis számos csapat nem öt, hanem hat-nyolc jelöltből állt.* Kívülálló, vagyis a választópolgár ezt természetesen csak nevesített csapatoknál vehette észre,¹² hiszen a nem nevesített csapatokról a szavazólap semmilyen információt nem közölt.

¹⁰ Szegeden 3 outsider jelöltet választottak be a cigány önkormányzatba, de ők többséget alkotva sem voltak képesek kihasználni a lehetőséget. Egy közülük „átállt” a vesztes csapathoz, amelyből így győztes csapat lett. Jutalmul az átálló lett az elnök, nem pedig az az outsider, aki erre számított és egyébként a legtöbb szavazatot kapta.

¹¹ Kevesebb jelöltet legfeljebb azért, mert egy szövetséggel együtt állít ötöt. Ilyen koalíció azonban nagyon ritka. Ötnél több jelölt állításával viszont az esélyüket rontanák, mivel jobban megoszlanának a szavazatok és nagyobb esélyük lenne másoknak.

¹² 6 jelöltet indított Kunbaján a Német Szövetség, Szegeden az Arménia Népe és a Lungo Drom, 7 jelöltet Kiskunhalason a Német Szövetség és Mezőberényben a Mezőberényi Szlovákok, 8 jelöltet pedig Kiskunmajsán az MCF.

A választási eljárás egyik hibája az, hogy pótjelöltek állítására nincs lehetőség. Ezért, ha a jelölések lezárása után négyre csökken a jelöltek száma, nem tartható meg a választás. Márpedig szükség lenne pótjelöltekre, hiszen a *vis major* (visszalépés a jelöltségtől, elköltözés, haláleset stb.) lehetősége mindig fennáll. 1994-ben és 1998-ban nem egy választás hiúsult meg emiatt. Annak a csapatnak tehát, amely biztosan eredményesnek akarja tudni a választást, *áljelölteket is kell indítania*. Az ötnél nagyobb létszámú csapatok indítása a látszat ellenére nagyon is racionális lépés. Nemcsak gyakori, hanem általános jelenség két szempontból is: nem köthető sem településtípushoz, sem egy bizonyos kisebbséghez.

Az áljelöltek indításának már az előző választások alkalmával is ismert jelenségről az érintettek nem szívesen nyilatkoznak, sőt szinte szégyellik, többen törvénysértőnek tartják. Számunkra azonban most csupán maga a tény a fontos, vagyis az, hogy egymástól függetlenül számos helyen alkalmazott eljárásról van szó, amelynek az a célja, hogy hatástalanítsák a törvény egyik hibáját.

Minden látszat ellenére tehát az a logikus, hogy az öt jelöltön kívül még 1–3 áljelöltet is indítanak. Az áljelölteket természetesen nem azért állítják, hogy megválasszák őket, hiszen ők ténylegesen a tartalékok, akiknek csak akkor lesz szerepük, ha egy igazi jelölt visszalép, illetve ha később egy képviselői hely megüresedik. Csakhogy a választók nem tudják azt, hogy ki az igazi és ki az áljelölt. Erre is találtak azonban megoldást már az 1995-ös választások alkalmával, tehát egy jól bevált gyakorlatról beszélhetünk.

A jó áljelölt lehetőleg a névsor vége felé álló, alig ismert személy. Természetesen az áljelöltek gondos kiválasztása ellenére is fennáll annak a lehetősége, hogy az egyik áljelölt több szavazatot kap, mint egy igazi. Ekkor az áljelölt az előzetes megállapodás értelmében lemond. Ez a magyarázata annak, hogy néhány megválasztott képviselő, kívülállók számára érthetetlen módon, közvetlenül a választásokat követően, vagy az önkormányzatok megalakulását követően lemondott. Ekkor a szavazatok sorrendjében a következő kapta meg a mandátumot. Következésképpen az önkormányzatok számos helyen nem abból az öt főből álltak fel, akik a választások során a legtöbb szavazatot kapták.

Végül is ott, ahol a szavazólapon tíznél kevesebb jelölt neve szerepel, minden bizonnyal egy csapat indult, amely vagy öt jelöltből, vagy az áljelöltekkel együtt hat-nyolc főből állt, továbbá rajtuk kívül szerepelt egy-két outsider. Két vagy több csapat indulásával csak ott számolhatunk, ahol a szavazólapon legalább tíz jelölt neve szerepelt.

Az egyesélyes választások

Abban a 38 esetben, amikor csak öt név szerepelt a szavazólapon, a *választó is rájöhett arra, hogy szavazata nem befolyásolja a végeredményt*, hiszen bárhogyan szavaz is, ezt az öt személyt fogják megválasztani.¹³

Arról viszont csak a beavatottak tudhattak, hogy a szavazó *abban a 74 esetben sem tudta befolyásolni a választások eredményét, amikor ugyanahhoz a csapathoz tartozó 6–9 név szerepelt a szavazólapon*, hiszen az önkormányzat végső felállása szempontjából nem volt jelentősége annak, hogy közülük ki hány szavazatot kapott. Arról is csak ritkán szereztek tudomást, hogy néhány képviselő megválasztása után (esetleg később, az önkormányzat megalakulása után közvetlenül) lemondott mandátumáról. Ők voltak a rosszul kiválasztott és ezért megválasztott ájjelöltek, akik ezzel a lépéssel lehetővé tették azt, hogy a választási eredményektől függetlenül, a *jelölést megelőző előzetes döntésnek megfelelően álljon fel a kisebbségi önkormányzat*.

Néhány helyen előforduló esetben még egy-egy outsider is kisebbségi képviselő lett. Ennek sem volt jelentősége, hiszen egy győztes csapat nem csak öt, hanem négy képviselővel is győztes. Ilyenkor csupán az a kérdés, hogy az outsider a továbbiakban majd alkalmazkodik a másik négyhez és együttműködik velük, vagy azt tapasztalván, hogy semmi befolyása nincs, egyszerűen nem vesz részt az önkormányzat munkájában. Rendszerint ez utóbbi történik, hiszen az outsiders éppen azért outsiders, mert nem hajlamosak a csapatmunkára és a kompromisszumokra.

A választói magatartásban választásonként eltérő mértékben érvényesült az ábécé-preferencia, de bármekkora is volt, ez éppen úgy nem befolyásolhatta a majdan megalakuló kisebbségi önkormányzat összetételét, mint az egyéb tényezők.

Ezen a 112 „fait accompli választáson”, amelyen csak egy csapat indult, a választásoknak nem volt tétje, mert az eredményt a jelöléskor döntötték el. Nem a választók döntöttek, hanem már korábban határozott az a háttérben maradó grémium, amely a jelölést szervezte. Az ilyen tét nélküli választások nem köthetők egyetlen településtípushoz sem, a legkisebb és a legnagyobb településeken egyaránt előfordultak. Csak a kisebbségek között volt különbség: ilyen választások nyomán állt fel 42 cigány és 70 nem cigány önkormányzat. Ez a *cigány önkormányzatok 65, illetve a nem cigány önkormányzatok 85 százalékára*.

¹³ Kivéve természetesen azt a ritka (a Dél-Alföldön csak egy) esetet, amikor száznál kevesebb választó adott le érvényes szavazatot, ezért a választás érvénytelen lett.

Végül is a vizsgált 150-ből 112 esetben, azaz az esetek háromnegyed részében a választás csupán egy helyi grémium döntését legitimáló aktus volt. Nem a választók túl széles, hanem egy helyi grémium túl szűk köre döntötte el azt, hogy kik legyenek a helyi kisebbségi önkormányzati képviselők.

A többsélyes választások

Az összes (150) választásnak mindössze negyede (38, ebből 26 cigány) volt olyan, amikor két vagy több csapat indult, tehát az eredmények a választás kimenetelétől függtek. *A nem cigány választások 15%-ában és a cigány választások 38%-ában állt elő az a helyzet, amikor valóban a választásokon dőlhetett el a létrejövő kisebbségi önkormányzat összetétele.*

A versenyhelyzet miatt a jelölők itt sokkal inkább hajlottak a csapat nevesítésére, tehát a szavazólapon a jelölt nevén kívül többnyire a támogató szervezet neve is megjelent. Feltételezhető volt, hogy a nyilvánvaló versenyhelyzet miatt sok szavazó igyekszik majd céltudatosan dönteni, ezért a 10–28 jelölt közül lehetőleg az általuk támogatott csapatnak mind az öt jelöltjére szavaznak. E várákozással ellentétben a tudatos választási szándék semmivel sem volt nagyobb, mint az egyesélyes választások esetében, hiszen egy választópolgár átlagosan csak 2,09 jelöltre adott le szavazatot. Az etnikumok között volt különbség, de ez sem igazán jelentős: a 10–28 jelölt közül a cigány választásokon átlagosan 1,96, a nem cigány választásokon 2,28 jelöltre szavaztak a lehetséges öt helyett.

A többsélyes választások szavazólapjain 10–28, átlagosan 14,2 jelölt neve szerepelt. A hosszú listák különösen kedveztek az ábécé-preferenciának. Itt is voltak ájelöltek, nevesített és nem nevesített (tehát a szavazólap szerint független jelöltekből álló) csapatok, és formailag szintén a függetlenek számát gyarapító outsider is. Néhol különösen sok volt a formailag független jelölt (például a bajai szerb szavazólapon 19, a kecskeméti cigány szavazólapon 23). Másutt a zavarba ejtően sok és sokféle jelölt indulása nehezítette a választópolgár döntését. Ráadásul a hosszú nevű szervezetek rövidítései között a beavatottak is nehezen tudtak eligazodni, a többről nem is beszélve. A legtöbb gond éppen ezekkel a nevesített csapatokat kiállító szervezetekkel és a jogszabályokkal volt.

A cigány kisebbségi önkormányzati választásokon már korábban is alig esett szó az etnokulturális sajátosságok megőrzéséről, holott a kisebbségi törvény szerint éppen ez lenne a megválasztott képviselők feladata. Ehelyett szinte mindenütt a cigányság szociális helyzete foglalkoztatta a választókat, akiket a hagyományos nyelvi-társadalmi tagozódáson kívül most már a pártpolitikai törekvések is jelentősen megosztottak.

A kisebbségi etnokulturális egyesületek aktivistákat és szimpatizánsokat tömörítő, az 1989. évi egyesülési törvény¹⁴ szerint működő, demokratikus szervezetek. Egy településen egy kisebbség általában egy, a megyei bíróságon bejegyzett egyesületbe tömörül. Egy-egy helyi etnikai közösséget képvisel, megfelelő keretet biztosít a kisebbségi kulturális tevékenységnek, hagyományápolásnak és érdekvédelemnek. Tagságuk rendszeresen beszámoltatja és újraválasztja vezetőségüket, vezetőik bármikor visszahívhatóak. A helyi etnikai közösség az egyesületet sajátjának tekinti, és bárki csatlakozhat hozzá.¹⁵ Legitimációja nem a törvény erején, hanem társadalmi beágyazottságán, társadalmi gyökerein alapul.

Csakhogy ez nemcsak helyi egyesületként, hanem országos szervezet helyi szervezeteként is működhet. Önmagában még ez sem lenne baj, viszont ezeket a helyi szervezeteket gyakorlatilag senki nem ellenőrzi abból a szempontból, hogy törvényesen, alapszabályuk és szervezeti szabályzatuk szerint működnek-e. Pedig most már egyáltalán nem létező helyi szervezeteket is indítottak a választásokon. Nem egyszer ott is állítottak jelölteket, ahol még öt követőre sem találtak, esetleg az adott településen élő egyetlen, a választás alkalmával az országos egyesületbe belépő tagjuk szállt versenybe más szervezet(ek) csapattá szervezett jelöltjeivel. Fantomszervezetek indításának látszólag semmi értelme, valójában azonban egy, a helyi kisebbségi közösségben bázis nélküli, ismeretlen jelöltnek is különös „helyi értéke” lehet, ha politikai párt támogatását élvezi.

Az országos cigány szervezetek sokkal inkább, mint a korábbi választások idején, pártpolitikai törésvonalak mentén vettek részt a kisebbségi választásokon. Válaszként a legjobban kiépült országos szervezet, a Lungo Drom ilyen fellépésére, aktivizálódott vagy megszerveződött a CSZOSZ,¹⁶ majd az MCF,¹⁷ MCDSZ¹⁸ és egyéb szervezetek is. Egymást túllicitálva adták ki a hivatalos igazolásokat nem létező helyi szervezeteikről és neofita jelöltjeikről. *A 390 jelöltből 328-at a nyolc, pártpolitikai szempontból elkötelezett országos központ választott ki és irányított.*¹⁹ A jelöltek pártpolitikai elkötelezettsége gyakran nem volt olyan következetes, mint országos szervezeteik elkötelezettsége, a való-

¹⁴ Az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról.

¹⁵ Itt nem foglalkozunk az ifjúsági, írói, vallásos, szakmai stb. ún. rétegszervezetekkel.

¹⁶ Cigány Szervezetek Országos Szövetsége.

¹⁷ Magyarországi Cigányszervezetek Fóruma.

¹⁸ Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége.

¹⁹ A legtöbb jelöltet állító országos cigány szervezetek a Dél-Alföldön: MCF 146, Lungo Drom 102, CSZOSZ 56.

ban elkötelezettek pedig néha nem nyíltan képviselték a pártszempontokat. Mindez tovább nehezítette a választó eligazodását, tájékozódását.

Valójában az történt, hogy az *átpolitizálódott országos kisebbségi szervezetek minden lehetőséget megragadtak annak érdekében, hogy majdan az országos önkormányzatot megválasztó elektori gyűlésen jobb pozícióba kerüljenek*. Helyi érdekek itt már alig számítottak, annál inkább a választások előtt kiéleződő pártpolitikai küzdelmekbe való betagozódás.

Elterjedt az a vélekedés, hogy az ellenfelet csak gádzsó²⁰ szavazatok segítségével tudták megválasztani, vagyis „nem a cigányok választják képviselőiket”. Ezt az okoskodást átvették az országos szervezetek is. Nem kizárt persze, hogy valahol talán éppen gádzsó voksok döntötték el a cigány csapatok közötti kiegyensúlyozott erőviszonyokat. Csakhogy egyrészt alig fordultak elő kiegyensúlyozott erőviszonyok, másrészt számos jel arra utal, hogy a cigányokra szavazók körében volt a legalacsonyabb az ún. szimpatizáns választók aránya. A leggyakrabban egyszerűen a választókat vagy a választási törvényt okolják azért, mert nem azokat a jelölteket választották meg, akikre számítottak.

Szó sincs tehát arról, hogy áttételesen gádzsó szavazatok tömege deformálta volna az országos önkormányzat összetételét. Az viszont igaz, hogy szinte mindenki elégedetlen volt a választások eredményével. A sokféle törekvés eredőjeként számos településen igen vegyes összetételű, szinte áthidalhatatlan ellentétektől feszülő, működésképtelen vagy alig működőképes kisebbségi önkormányzat jött létre. A *politikai pártok szavazat-maximalási törekvései egyik kisebbségnél sem okoztak olyan károkat, olyan zavaros helyzetet, mint az egyéb különbségek és ellentétek miatt amúgy is megosztott cigány közösségek körében*.

A politikai pártokat reprezentáló szervezetek hatalomorientált tevékenységének lényegi velejárója a harc, más szervezetek kiszorítása, legyőzése és a pártfegyelem. A kisebbségi lét megéléséhez, az etnikulturális önazonosság megőrzéséhez azonban nem erre, hanem a helyi közösség összefogására, oktatási és kulturális tevékenységének megszervezésére, a közösség egészének képviselőit, érdekvédelmére van szükség. A kisebbségi képviselőknek nem pártokat és még csak nem is országos kisebbségi szervezeteket, hanem saját közösségüket kellene képviselniük.

Ettől független probléma az, hogy a törvény a cigány etnikumok számára nem teszi lehetővé azt, hogy a nem cigány etnikumokhoz hasonlóan külön kisebbségi önkormányzatokat válasszanak. Ha ugyanis a kisebbséget illetően

²⁰ A *Magyar értelmező kéziszótár* definíciójától (Akadémiai Kiadó, 2003. 432.) eltérően a *gádzsó* a magyar nyelvben is régóta azt jelenti, hogy *nem cigány*, ugyanúgy, ahogyan a *gój* jelentése *nem zsidó*. Más kérdés, hogy argóban ettől eltérő jelentései is vannak.

ugyanazokat a kritériumokat vesszük alapul, mint a nem cigány kisebbségek esetében, akkor a cigányság legalább 3 etnikumból áll: magyar, cigány (romani) és beás anyanyelvűek,²¹ ezen belül pedig még a törzsi hovatarozás is erőteljesen befolyásolta a választói magatartást. A különböző cigány közösségek közötti együttműködés kibontakozása természetesen jó lenne, de ez csak önkéntes alapon történhet. A törvényalkotói illúziók körébe tartozik az együttműködés kierősztakolása a kisebbségi önkormányzatok Prokrasztész-ágában, „a törvény erejénél fogva”. Minden választás tovább mélyíti a közösségek közötti elntétéket, függetlenül attól, hogy éppen melyik kerekedik felül.

A törvény az *örmény választásokon* is szembeállított egymással két országos egyesületet, ez azonban egészen más eset, mint a cigányoké. Az Arménia Népe Kulturális Egyesület elsősorban ennek az etnikumnak az anyanyelvet is őrző rétegét tömöríti (azaz a 20. században Törökországból és Örményországból Magyarországra került örményeket, de az Erdélyből származókat is). A másik réteg ősei a 17. században Erdélyben telepedtek le, leszármazottaik onnan kerültek a mai Magyarország területére és miután teljes nyelvvesztésen mentek át, magyarörményeknek nevezik magukat. Ez a népesebb réteg inkább az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület nevű, elsősorban hagyományőrző szervezetbe tömörült. Az örményeknek ez a két rétege, illetve az őket képviselő egyesületek békében megférhetnének egymás mellett és tevékenységük jól kiegészíthetné egymást. A kisebbségi önkormányzati rendszer azonban szembeállította őket egymással és a választásokon egymás legyőzésére, kizorítására kell törekedniük.

A dél-alföldi települések közül csak Szegeden volt örmény választás, ennek tanulságai azonban országos jelentőségűek és nem csak erre a kisebbségre vonatkoznak. Itt csak az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesületnek volt bázisa, évek óta működő egyesülete és 1998-ban kisebbségi önkormányzatot is ők szerveztek. 2002-ben azonban az Arménia Népe Szegeden is megkereste azokat a személyeket, akik hajlandónak mutatkoztak megkísérelni az Erdélyi Örmény Gyökerek képviselőinek kizorítását. A cél az elektori pozíciók erősítése az országos önkormányzatot megválasztó országos önkormányzatot megválasztó gyűlésen. Ezúttal ez Szegeden éppen nem sikerült, másutt igen vagy csak részben, de nem is az a lényeg, hogy ki kerekedett fölül. Bárhogy alakultak is a választások, mindenütt erősítették a szembenállást, tovább rontották a két szervezet viszonyát.

²¹ A nyelvjárások közötti különbségek olyan nagyok, hogy pl. a Duna-Tisza-köze déli részén elterjedt gurvárit a romanitól külön nyelvnek tekintik. Ld. Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

Mindezek a problémák a kisebbségi törvény fundamentális hibáiból következnek. A kisebbségek definíciója nincs összhangban a preambulumban kinyilvánított alapelvekkel, a kisebbségek nevesítése és felsorolása pedig nincs összhangban sem az alapelvekkel, sem a definícióval, sem a valósággal. Az adott törvény belső logikája helyett minden az aktuális politikai célok, szándékok, véletlenek és hangulat szerint alakult.

Csekély vigasz, hogy azok közül, akik a kilencvenes évek elején a kisebbségpolitikának aktív alakítói, szereplői voltak, mind többen nyíltan bevallják, hogy ez a törvény elsősorban a külföldnek szólt. Olyanok is, akik korábban ezt tagadták. A rendszer egészére irányuló kritikus elemzés helyett azonban továbbra is apologetikus vizsgálatok eredményeire alapozott törvénymódosítási kísérletek, vagyis a külföld felé irányuló látszat fenntartását célzó szándékok dominálnak.

Pro forma választások és etnobiznisz

A választások háromnegyedében még a választások előtt, és *túl kevesen döntenek arról, hogy kik legyenek a képviselők, majd döntésüket egy lényegében másról, a kisebbségek iránt megnyilvánuló szimpátiáról szóló választásokkal legitimáltatják. A fait accompli miatt ezek a választások jellemzően egyesélyesek, függetlenül attól, hogy a választókban ez mennyire tudatosult.* A választók nincsenek döntési helyzetben, szavazatuk nem befolyásolja a választások eredményét. A kisebbségi önkormányzatok választásának leple alatt a nyilvánosság kizárásának antidemokratikus gyakorlata honosodott meg.

A választások egynegyede többsélyes ugyan, de nem a helyi kisebbségi kérdések, hanem a *politikai pártok szavazat-maximálási törekvései a meghatározóak.* Ezek a törekvések a cigány választásokon keveredtek olyan kontraszelektáló tényezőkkel, mint az etnikai, anyanyelvi, törzsi különbségek és az ábécé-preferencia. Az ilyen hatások eredőjeként összeverődött („megválasztott”) cigány kisebbségi önkormányzatok a legkevésbé működőképeseek. De nem nagyobb a legitimitása annak az önkormányzatnak sem, amely úgy jött létre, hogy egy etnikumot vagy/és egy politikai irányzatot (pártkötődést) reprezentáló csapat sikeresen kiszorította, legyőzte a többit.

Csak *pro forma* képviseleti demokrácia ez, hiszen a választási eredmények alakulásában csupán periférikus jelentőségük van a választóknak. A választások legitimitásának, törvényességének gyakori hangoztatása nem más, mint annak leplezése, hogy az egyesélyes és a többsélyes választások egyaránt alkalmatlanok a helyi közösségek autentikus képviselőinek demokratikus meg-

választására. Ahol a képviselők mégis rendelkeznek megfelelő legitimációval, ahol a helyi közösség autentikus képviselői lettek, azt nem a választásoknak, hanem más tényezőknek (egyéb közéleti szereplésüknek, személyes kvalitásaiknak stb.) köszönhetik.

A megválasztott képviselők közül áll a hivatalosan egy közösséget, valójában azonban csak önmagát képviselő helyi kisebbségi önkormányzat. Ez a testület semmiről nem köteles tájékoztatni az érintett közösséget, munkatervét és költségvetését nem kell velük jóváhagyatni, tevékenységéről nem kell beszámolnia, és nincs lehetőség a visszahívására, nem áll az érintett közösség folyamatos ellenőrzése alatt, nem tartozik neki felelősséggel. Az ilyen választások nyomán létrejött testület is csupán *pro forma* önkormányzat, hiszen a közcélakat nem közmegegyezéssel, nem nyilvánosan és nem az érintettek érdemi részvételével állapítják meg.²² Ez a *helyi közösségtől függetlenedett és önkorekciós mechanizmus nélküli rendszerben folyó tevékenység az etnobiznisz*.²³

Ha a helyi kisebbségi önkormányzati rendszer működési tapasztalatait a megválasztott képviselők véleménye alapján összegzik, akkor természetesen megállapítható, hogy tevékenységük eredményes. Csakhogy még az ilyen apologetikus vizsgálatoknak is nagyon ellentmondásosak a megállapításai.²⁴ Ha viszont a vizsgálat nem a képviselők, hanem az érintett kisebbséghez tartozók véleményét összegezi, akkor arra a megállapításra jut, hogy „a kisebbségi önkormányzatok tevékenysége eredménytelennek bizonyult”.²⁵ A legújabb vizsgálat során azonban ismét csak a képviselőket kérdezték, és azok kö-

²² A képviselői demokrácia a (többek között adóztatásról is döntő) parlamentben, helyi önkormányzatokban kialakult formái és normái (pl. a képviselők vissza nem hívhatósága) teljesen alkalmatlanok egy kis helyi közösség etnikulturális ügyeivel foglalkozó testület demokratizmusának biztosítására. A helyi önkormányzatokban és a parlamentben egyébként (többek között) az ellenzék intézményesített szerepe teszi lehetővé a folyamatos visszacsatolást.

²³ Az *etnobiznisz* a kilencvenes években Erdélyben elterjedt szó, és ott a kisebbségeknek szánt támogatásoknak az érintett közösség ellenőrzése nélküli felhasználását jelentette. Az etnobiznisz etnicista értelmezése szerint a megfelelő etnikumhoz tartozás garancia a helyes cselekvésre, tehát nincs szükség a választott képviselők ellenőrzésére. Az etnicista értelmezésben csak a más etnikumhoz tartozók tevékenysége illethető az etnobiznisz kifejezéssel. Ennek az értelmezésnek az elfogadása viszont azt jelentené, hogy a (valami másnak nevezett) etnobiznisz a kisebbségek privilégiuma.

²⁴ Rátkai Árpád: A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya. *Regio*, 2000. 3. sz. 112–132.

²⁵ Koulisch, Robert E.: *Mit akarnak a romák? Felmérés a romák közéleti attitűdjéről Magyarországon*. Budapest, Partners Hungary Alapítvány, 2001.

zül, akik egyáltalán válaszoltak, „negyven százalék úgy érzi, hogy a rendszer működőképes”.²⁶

Vannak, akik tíz éve az apologetikus vizsgálatok kiinduló tételét ismételtetik, mely szerint a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszere bevált, csak „tökéletesíteni” kell, noha még e vizsgálatoknak az eredményeiből is legjobb esetben csak olyan következtetést lehet levonni, hogy *parlamentari képviselők, önkormányzati és közigazgatási vezetők viszolygása a kisebbségi választásoktól, a helyi kisebbségi önkormányzati rendszer egészétől, vagy az ezeket csupán kozmetikázni szándékozó törvénymódosításoktól teljes mértékben megalapozott.*

²⁶ Váradi Monika Mária: „A rendszer működőképes, de...” A kisebbségi önkormányzatok működési és együttműködési modelljei. *Beszélő*, 2002. 12. sz. = <http://beszelo.c3.hu/archivum/index.htm>

ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÁS ROMÁNIÁBAN

BAKK MIKLÓS

A román alkotmány módosítása – a szerves fejlődés határpontján

Az alkotmányozási hagyomány

A román alkotmányozási hagyomány a XIX. század huszas éveiiig nyúlik vissza. Az orosz-török háború nyomán, az 1829-es drinápolyi béke értelmében Havasalföld és Moldva továbbra is a Porta fennhatósága alatt maradt, ugyanakkor azonban az orosz cár is „védnökséget” szerzett a román fejedelemségek felett.¹ Ennek eredményeképp a fejedelemségek „az oszmán gazdasági világ peremvidékéről a modern világgazdaság periferiájára kerültek” s ez megteremtette nyugati típusú modernizálódásuk feltételeit. Az 1830-as évek elején egy négy moldvai és négy havasalföldi bojárjából álló bizottság az akkori orosz konzul vezetésével kidolgozta az ún. Szervezeti Szabályzatokat (Regulamentul Organic), amelyeket Pétervárt hagytak jóvá.² A két – gyakorlatilag az 1850-es évek végéig érvényes – „alkotmány”³ több mint 400 paragrafusával korszerűsítette az államszerkezetet, a közigazgatási rendszert: rendi képviseleti törvényhozó rendszert teremtett a nagybojárság számára, ugyanakkor azonban megerősítette a jobbágyok feletti földesúri hatalmat is.

Alkotmányos szintű szabályozásnak tekinthető a nagyhatalmak 1858-as párizsi konferenciáján elfogadott határozat is a két román fejedelemségről. Elismerték azok autonómiáját, de inkább csak névleges egyesülésüket engedélyezték: két hazai fejedelemmel, Egyesült Fejedelemségek név alatt.⁴

¹ vö. Trócsányi Zsolt–Miskolczi Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig*. Budapest: – ELTE-BTK, 1992. 81.

² Uo.

³ Csupán azért nevezték Szervezeti Szabályzatoknak s nem alkotmánynak, mert az „alkotmány” szó a népszuverenitás eszméjét idézte fel. Lásd Trócsányi Zsolt–Miskolczi Ambrus, i.m., 82.

⁴ Lásd Trócsányi Zsolt–Miskolczi Ambrus, i.m. 125–126.

Az egység nagyon áttételesen érvényesült: a két országrész közös kérdéseiben a Focșani-ba összehívott Központi Bizottság tett javaslatot a bukaresti és Iași-i törvényhozásnak.⁵ A két ország élt ezzel a lehetőséggel: amikor sor került a fejedelmválasztásra, mind Moldova, mind Havasalföld Alexandru Ioan Cuza ezredest választotta. Ezzel egy perszonálunió erősítette meg a párizsi döntést, mi több, Cuza uralkodása során megfogalmazódott „a fejedelemségek perszonálunióból egységes nemzetállammá alakításának és a polgári átalakulás»felülről« való kivitelezésének feladata.”⁶ Ez pedig túlmént a párizsi konvención, 1862-ben – például – Cuza, kihasználva a kedvező nemzetközi kontextust, a konvenció paragrafusain túllépve egyesítette a két fejedelemség kormány szerveit. Az 1859-es egyesítése után „Cuza státusá”-nak is nevezett 1858-as konvenció („Statul dezvoltător al Convenției din 7/19 august 1858”) tehát a Szervezeti Szabályzatokhoz hasonlóan szintén nem nélkülözte a külpolitikai dimenziót, de – a vele egyszerre elfogadott választási törvénnyel együtt – Románia ama első alkotmánya volt, amely ténylegesen felgyorsította a politikai modernizációt.

Alkotmányként elkészített és annak nevezett alaptörvényt csak Cuza 1866-os lemondása és az örökös monarchia bevezetése után fogadott el Románia a belga alkotmány mintájára. Románia tulajdonképpen ekkor kötelezte el magát a francia-belga mintájú alkotmányok mellett.⁷ Megjegyzendő azonban, hogy a román nemzetállam nyelvi politikája közvetlenül nem vezethető le a mintául szolgáló, XIX. századi belga alkotmányból, amely az egységes államszerkezet ellenére sem „kötelezte el” magát valamely kitüntetett nyelv mellett, s ezzel sajátos útra terelte a francia tradíciót.⁸ Ekkor már az alaptörvény elfogadásának belső politikai körülményei is meghatározóak voltak, de a külpolitikai kontextusnak továbbra is jelentős szerep jutott: az új alkotmánynak csak a berlini konferencián 1879-ben elnyert nemzetközi elis-

⁵ Ugyanakkor e bizottság egyfajta alkotmányossági ellenőrzést is végrehajtott a törvényjavaslatok fölött, s ez – egyes román jogászok szerint – alkotmánybíróági feladatkört jelent. Alkotmányos normakontrollt ekkor még csak a francia jogrenden belül végeztek. (vö.: C. Ionescu: *Dezvoltarea constituțională a României. Acte și documente, 1741–1991*. București: RAMO, 2000. 356.)

⁶ Trócsányi Zsolt–Miskolczy Ambrus, i.m. 126.

⁷ vö. Kukorelli István: *Románia alkotmányáról. Magyar Kisebbség*, 1995. 2. sz. 4.

⁸ Belgium már 1873-ban elismerte a flamand nyelv egyenlőségét a franciával a bíróságok előtt, 1878-ban pedig az államigazgatás előtti használata is elfogadottá vált, 1898-ra pedig teljesen egyenrangú állammennyelvvé vált. Ez alapozta meg a „belga eltérést” az etnonacionalista úttól (vö.: Urs Altermatt: *Previžiunile de la Sarajevo. Etnonaționalismul în Europa*. Iași: Polirom, 2000, 109–110. Magyarul: Altermatt, Urs: *A szarajevói jelzőtűz: etnonacionalizmus Európában*. Budapest: Osiris, 2000.)

merés adott igazán súlyt.⁹ A nehezen megszerzett elismertség miatt az alkotmány nagy figyelmet fordít a területi szuverenitásra, miután az ország főhatalmát Dobrudzsára is kiterjesztette. Ez tükröződik az 1884-es módosítás nyomán újraszabott alaptörvényben: 1. szakasza szerint a román királyság egységes, oszthatatlan birodalom; 2. szakasza megtiltja Románia területének elidegenítését; a 3. szakasz törvényhez köti a határ megváltoztatását; és végül a 4. szakasz megtiltja az idegenek betelepítését.

Az első, ténylegesen a román parlament által kidolgozott alkotmányt 1923-ban fogadták el.¹⁰ Elfogadásakor először merültek fel alkotmányfejlődési kérdések, melyek azzal kapcsolatosan fogalmazódtak meg, hogy az új alkotmány elfogadása nem az 1866-os – meglehetősen merev – alkotmány-felülvizsgálati rendelkezések szerint történt. 1938-ban a belpolitikai válságnak II. Károly a királyi diktatúra bevezetésével vet véget, ezt egy 100 cikkelyből és 8 címből álló alkotmányra alapozta, amelynek érvényességét 1940-ben felfüggesztik.

1944. augusztus 23. után bizonyos módosításokkal az 1923-as alkotmány léptették hatályba. Amint a kommunista hatalom konszolidálódott, 1948-ban elfogadták az első kommunista alaptörvényt, ez szolgált alapul az álmamosításhoz. A következő, 1952. szeptember 24-én kihirdetett alkotmány az egypártrendszer szilárdította meg, új eleme, hogy Székelyföldön – szovjet mintára és közvetlen szovjet behatásra – létrehozta a Magyar Autonóm Tartományt¹¹ Marosvásárhely központtal. Az 1965-ben elfogadott alkotmány a már berendezkedett kommunista államhatalom bizonyos mértékű nyitásra való törekvésének normakerete, megalkotásának fontos politikai előfeltétele volt az, hogy a szovjet csapatok elhagyták Románia területét.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a román alkotmányozás történetének fontosabb jellegzetességei a következők:

- a) a román alkotmányok elfogadása elsősorban a külpolitikai kontextus változását és egyfajta közjogi igazodási kényszert fejeztek ki
- b) a területi egység biztosítása legfontosabb – mitizált – célok közé tartozott
- c) szerves alkotmányfejlődésre nem került sor, tehát

⁹ Lásd Takács Imre: Gondolatok Románia alkotmányáról. *Magyar Kisebbség*, 1995. 1. sz.

¹⁰ *Monitorul Oficial*, 1923. III. 29.

¹¹ 1960-ban a közigazgatás átszervezésének ürügyén román lakosságú területeket kapcsoltak hozzá, és több homogén, magyar lakta járást (rajont) elcsatoltak tőle. Vö.: Barabás Béla–Diószegi László–Enyedi Sándor–Sebők László–R. Stile Andrea: *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990.

d) az alkotmánybíróvási értelmezésnek és a „láthatatlan alkotmány” hatalmának feltételei nem teremtődtek meg.

E jellegzetességek egymásba ötvöződve is megjelennek, és egy sajátos szuverenitás-koncepcióban fejeződnek ki. A szuverenitás-eszme a román alkotmányban két tradíció találkozásának eredményeképp vált „metafizikáivá”. Egyrészt abból adódóan, hogy a román állam története csak a nagy egyesítéseket ismerte, és az alkotmányok éppen az egység foglalatainak és garanciáinak szerepét kívánták betölteni. Másrészt Románia számára a politikai modernizáció példaképe az őt mindig támogató Franciaország volt, ami kihatót az alkotmányjogi gondolkodásra és az állami intézmények eredetéről vallott felfogásra is: elsősorban az „unité et indivisibilité” – egység és oszthatatlanság –, a mindenkori francia írott alkotmányok fundamentális elve, vált a politikai rendszer és az állam állandónak minősülő, központi értéke, egyben a román alkotmányjogi gondolkodásnak is a legerősebb hagyománya lett.¹²

Rendszerváltás és alkotmány

Az 1989. decemberi „forradalom” új alkotmányt tett szükségessé. Ezt az 1990 májusában megválasztott – alkotmányozási feladatokkal megbízott – parlament meg is tette: jó egy év alatt elkészítette az új alkotmányt, melyet 1991. december 8-án népszavazás erősített meg, mégpedig a szavazók 77,3 százalékának a „igen”-szavazatával.

Az új alaptörvény a demokrácia formális szabályai szerint szabadon megalkotott, a népszuverenitást megtestesítő alkotmánynak tekinthető. Míndazonáltal az átmenet romániai meghatározottságai és a román alkotmányozási hagyomány további sajátosságokban kapcsolódtak össze. Ezek a következők:

1. Az 1991-es alkotmány egy paradox sietség eredménye volt. Stephen Holmes szerint a kilencvenes évek elején a reformok tekintetében kevés eredményt felmutató Románia (akárcsak Bulgária) sokkal sürgetőbbnek érezte új alkotmánya elfogadását, mint a reformok útján sikeresebbnek tűnő, közép-európai országok, amelyek megelégedtek korábbi alkotmányaik módosításával. A két országcsoport (egyrészt a közép-európai országok, másrészt Románia és Bulgária) eltérő útjában elsősorban a nemzetközi legitimitáció iránti igény eltérő mértéke mutatkozott meg.¹³ Ennek oka az, hogy a kilencvenes évek elején az európai integrációnak új, rendkívül tágas perspektívát nyújtó

¹² Vö. Takács Imre, i.m.

¹³ Stephen T. Holmes: *Vissza a rajzasztalhoz. Néhány érv a kelet-európai alkotmányozás elhalasztása mellett. Jogállam*, 1993. 2. sz. 68.

koppenhágai „Emberi dimenziók” EBEÉ-dokumentum, valamint a Párizsi Charta új értékhierarchiát vezetett be a nemzetközi dokumentumok nyelvezetébe. Az új értékrend a Charta struktúrájából következett, ugyanis míg az 1975-ös Helsinki Záróokmányban az emberi jogokkal kapcsolatos részletes előírásokat a harmadik kosár tartalmazta, addig a Párizsi Chartában ezek már prominensebb helyre kerültek: közvetlenül a preambulum utáni rész foglalkozik velük. Ez egyértelművé tette, hogy az alkotmányok emberi jogokkal foglalkozó fejezetei a legfontosabbak a nemzetközi jogrend belpolitikát legitimáló politikai szerepe tekintetében. Így hatott ez a román alkotmány kidolgozásának folyamatára is: az emberi jogokra vonatkozó fejezet jóval korszerűbb lett, mint az államszerkezetre, a társadalom és közhatalom viszonyára vonatkozó fejezetek. Stephen Holmes szerint Kelet-Európában mindehhez még a sajátos emberjogi elkötelezettség is hozzájárult: „Az emberi jogi aktivisták kultúrája – írta – talán nemcsak azért volt olyan erős az alkotmányozás első szakaszában, mert maguk is személyes példáját adták a zsarnoksággal való szembeszegülésnek, hanem azért is, mert megvetésük az érdekcsoportokkal szemben igen jól harmonizál a leninizmus örökségével. Végére is a kommunizmus egyik legfontosabb alapelve éppen az volt, hogy a magánérdekéért folyó nyilvános alkudozás erkölcsstelen.”¹⁴ Az 1991-es román alkotmány esetében azonban nem az emberjogi aktivisták befolyása volt a döntő, hanem az a nemzetközi kontextust közvetítő igazodási kényszer, amelyet román alkotmányozás tradicionális mozzanataként rögzítettünk.

2. Történeti vonása az 1991-es román alkotmánynak az is, hogy az emberjogi „felzárkózáshoz” a román átmenet sajátos körülményeiből adódóan nem társult – hasonló szinten – az államszerkezet demokratikus karaktervonalainak kialakítása. Ez szintén a már vázolt hagyománytörténebe helyezi a román alkotmány kidolgozását. De itt nem csupán arról van szó, hogy a klasszikus mintának tekintett tisztán parlamentáris (az angol westminsteri illetve az amerikai tisztán prezidenciális) modell helyett Románia a francia alkotmányozás eszmerendszert tekintette irányadónak;¹⁵ s ekként továbbéltette az erős (jakobinus) állam minden negatív örökségét. Az államszerkezeti modellen túl a legitimitás megteremtésének sajátos módja is szerephez jutott az állami intézményrendszer kialakításában. Erre Daniel Barbu mutatott rá, aki szerint az 1991-es alkotmány nem az 1989-es forradalomból – az 1989. de-

¹⁴ Stephen T. Holmes, i.m.

¹⁵ A kelet-közép-európai térségben általában is az 1949-es német és az 1958-as francia alap-törvény mintaadó hatása érvényesült (vö. Kukorelli, i.m. 3.)

cemberi 23-i Kiáltványból¹⁶ – eredezteti az államhatalom legitimitását, hanem a hatalmi elit kormányzási tapasztalatának folyamatosságából. Ezt az állam „egységének és oszthatatlanságának” keretébe helyezi, és azzal az „alkotmányozási metafizikával” erősíti meg, amelynek célja a posztkommunista hatalom átmentésének elkendőzése.¹⁷ A posztkommunista elit ezzel olyan legitimációs eljárást teremtett, amely nem a közösen megélt társadalmi valóságra, hanem üres jogi szövegre alapult. Ugyanakkor az „alkotmányozási metafizikának” az ideológiai funkciója az volt, hogy megakadályozza a hatalmi ágak szétválaszthatatlanságának kritikáját, minden olyan demokratikus vitát, amelynek konklúziói ebbe a kérdéskörbe torkolltak volna. „A totalitárius állam – írja Barbu – nem dőlt meg, régi lakói csupán átrendezték, élve a kormányzás ama művészetével, amelyet a nép konszenzusa és – bármennyire paradoxnak tűnjön is – annak az ellenzéknek az egyetértése legitímált, amely nem vette idejében észre, milyen hatalmat jelent a jogállam fogalmának kétértelműsége”.¹⁸

3. A legitimitás megteremtésének előbbi módját az állampolgári felfogás kialakulatlansága is favorizálta. Olyan sajátosságról van szó, amely elsősorban az Európán kívüli, más kulturális gyökerekből (például az iszlámból) táplálkozó társadalmak polgári átalakulását jellemezte az XX. században. Ezekben a társadalmakban gyakran az európai értelemben vett államiság és civil társadalmiság kettőssége sem jött létre, ami viszont értelmetlenné tette az állampolgári jogokat. Pontosabban: e társadalmak „gyakran nem az államhoz, hanem a társadalom totalitásához kötik a jogokat. Így a jogok egyszerűen társadalmi tényné, létező vagy nem létező cselekvési lehetőséggé változnak”.¹⁹ A kilencvenes évek első felének román társadalmát is a civil társadalom gyenge intézményesültsége és – ezzel összefüggően – a nyilvánosság korlátozott működése jellemezte, aminek eredményeképp az állampolgári jogok és szabadságok által teremtett térben új totalítások kiépülése is elkezdődött. E rövid (mára részben visszazorult) folyamatot a Ion Iliescu révén sikeressé vált nemzeti és szociáldemagógia ötvözete valamint az ortodoxia új térnyerése fémjelzte. A román ortodox egyház nem csupán „nemzeti egyház”-szerepét kívánja visszaszerezni, hanem a nacionalizmusnak azt az államosítható válto-

¹⁶ A Nemzeti Megmentési Front decemberi kiáltványáról van szó.

¹⁷ vö. Daniel Barbu: *Şapte teme de politică românească*. Bucureşti: Antet, 1997. 104–105.

¹⁸ Barbu, i.m. 105.

¹⁹ ld. Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. Budapest: Osiris, 1998. 130.

zatát is képviseli, amellyel egy szűkebb elit „totalizált” társadalmi támogatást szerezhet a jogállamiság kiteljesedésével, érvényesülésével szemben.²⁰

Az alkotmánymódosítás – két stratégia

Az előbbiekből következően az elmúlt tíz év során az alkotmánnyal szembeni kritikai attitűd is megkettőződött. Az emberjogi rendelkezések primátusát szem előtt tartó kritikusok azt vallották, hogy az alkotmányt éppen emberjogi rendelkezéseire való tekintettel kell működtetni, mert azok hosszabb távon olyan jogintézmények – de főleg: politikai kultúra – kialakulásához és megszilárdulásához vezetnek, amelyek alapvetően fontosak a demokratikus Románia számára. Ezt a stratégiai elgondolást képviselte a Román Helsinki Bizottság, annak vezető teoretikusai és emberjogi aktivistái, Gabriel Andreescu és Renate Weber. A „történeti alapokon” álló politikai erők – elsősorban a Demokrata Konvenció politikusai – viszont az 1991-es alkotmány néhány államszervezeti cikkelyét (államforma, a parlament összetétele, az államfő hatásköre) kifogásolták, e kérdéseket azonban anélkül próbálták napirendre tűzni, hogy rámutattak volna az alkotmány szakralizált jogi szövegbe bujtatott legitimitáshiányára. Ennek „technikai kerete” az az „örökérvényűség”, „végérvényesség” volt, amellyel az 1991-es alkotmányozó gyűlés az alaptörvényt felruházta. A román alkotmány ugyanis Európa legmerekvebb alkotmányai közé tartozik, a felülvizsgálását szabályozó 146–148. szakaszok procedurálisan szinte lehetetlenné teszék módosítását, sőt, a felülvizsgálat köréből néhány – elsősorban az államnacionalizmus támaszának számító – szakaszt még ki is zárnak.²¹ A 2003-as alkotmánymódosító törvény

A módosítás perspektívái szempontjából tehát azt érdemes megvizsgálni, mit jelez és eredményez ez a „végérvényesség.” A kérdést Stephen Holmes két történeti példa – az amerikai és a francia alkotmány – kapcsán vizsgálta meg. Az 1787-es philadelphiai és az 1791-es párizsi alkotmányozó gyűléseket alapvetően ugyanazok az elképzelések motiválták, mégis az amerikai alkotmány fennmaradt, a franciára pedig „gyors és nyomorúságos vég várt”.²² Ennek egyik oka az volt, hogy az amerikai alapító atyák – a franciáktól eltérően – „alkotmányukat egy

²⁰ vö. Andreescu, Gabriel: *Relații internaționale și ortodoxie în estul și sud-estul Europei. Studii Internaționale*, 1998. 4. sz. 13–24. és 30–32.

²¹ Olyan sajátossága ez a román alkotmánynak, amelyre kevés külföldi példát találunk: a francia alkotmány a monarchia visszaállításának örökös tilalmát mondja ki, a német alkotmány pedig az emberi méltóság tiszteletben tartását és a föderáció elvét nyilvánítja megváltottathatatlannak.

²² Stephen T. Holmes, i. m. 72.

olyan időszakot követően hozták létre, amelynek során megtapasztalhatták a központi kormányzat gyengeségének hátrányait”.²³ Nem csak az volt a céljuk – mint a franciáknak –, hogy megelőzzék a zsarnokságot, hanem az is, „hogy energikus kormányt hozzanak létre, amely képes rá, hogy kormányozzon, hatékonyan irányítsa az országot és »előmozdítsa az általános jólétet«”.²⁴ Ezzel szemben a francia kormányt a királyi önkénytől való félelem s nem a hatékony kormányzás igénye alakította ki, amely így fölösen korlátozta hatalmát. Következésképpen, amikor kiobbant a válság, akkor a franciák nem tudtak kormányzati eszközökkel úrrá lenni rajta, félre kellett tenniük az alkotmányt, ami viszont politikai káoszhoz vezetett. Az amerikaiak viszont szilárd alkotmányos rezsimit alakítottak ki, mivel náluk egyensúlyba került a két törekvés: korlátozni és erősíteni az államot.

Holmes szerint a „végérvényes” kelet-közép-európai alkotmányok – s a fentiek alapján ide sorolható az 1991-es román alkotmány is – inkább a francia példához illeszkednek, azaz elképzelt állapotokhoz rendelnek kormányzati struktúrát, s nem teremtik meg azt az egyensúlyt, amely az amerikai rezsim kialakulásának folyamatát jellemezte. Ezért – fogalmazza meg konklúzióképpen – az új alkotmánytervezet elkészítésének az a legmegfelelőbb pillanata, „amikor az önkényuralom emlékét kellően kiegyensúlyozza a káosz tapasztalata”.²⁵

Káosz, integráció, szuverenitás-viták

A román alkotmány 2002–2003-as módosításakor a Holmes-i „egyenletnek” megfelelően az „önkényuralom emlékét” az alkotmány szakralizált szerkezetébe illesztett kormányzati struktúra „viszi tovább”, a „káosz tapasztalata” viszont az európai integrációs feladatok által is megkövetelt „közigazgatási kapacitás” hiánya alakítja ki. 2002 őszére, a parlamenti ülészek kezdetére legtöbb parlamenti párt felismerte az alkotmánymódosítás szükségességét, és e felismerésnek alapvetően két forrása volt: 1. a törvényhozás lassúsága, a kormányzás terén az elmúlt jó tíz év során megtapasztalt diszfunkciók; 2. az európai integrációs folyamat által megkövetelt változások.

Eközben kitapinthatóvá váltak a változás fő irányai is; három álláspont körvonalazódott. Az elsőt a Nagy-Románia Párt (PRM) képviselte: szerinte alkotmánymódosításra nincs szükség. Ez a nézőpont annak közvetett bizonyítéka, hogy a román alkotmány valóban a posztkommunista elit érdekeit

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ I.m. 73.

mentette át, s ekként ennek az elitnek a szemléletét rögzíti. Ugyanakkor a PRM attól tart, hogy bármilyen módosítás engedményekhez vezet a kisebbségek javára, és korlátozza azt a nemzeti szuverenitást, amellyel a jelenlegi alkotmány alapján Románia rendelkezik.

A második álláspont konszenzusként körvonalazódott a Nemzeti Liberális Párt (PNL), a Demokrata Párt (PD) és a Szociáldemokrata Párt (PSD) között. Konszenzus rajzolódott ki a parlament létszámának csökkentésében, a két ház feladatkörének szétválasztásában, a kormányátalakítási procedúra megreformálásában, a rendeleti kormányzás (sürgősségi rendeletek) korlátozásában, a mentelmi jog szűkítésében és a tulajdon garantálásának kérdésében. Ezekhez további kérdések is kapcsolódtak – például a választási rendszer reformja, a konstruktív bizalmatlanság intézményének bevezetése (német mintára) –, amelyekben szintén kirajzolódott valamiféle együttműködés lehetősége. A létrejött kormánypárt–ellenzék konszenzus a Szociáldemokrata Pártot, a Nemzeti Liberális Pártot, a Demokrata Pártot és az RMDSZ-t fogta át. A konszenzusos módosító csomag elemei lényegében két kérdés köré csoportosultak: a) a kormányzás jobbá, hatékonyabbá tétele; b) az európai integráció előkészítése, illetve az integrációs követelményeknek való megfelelés.

Végül létezett egy harmadik álláspont, amelyet egyedül az RMDSZ képviselt, és amely az állam jellegének és a közhatalmi jogosítványoknak az állam szerkezetét érintő reformját fogalmazta meg. Az RMDSZ alkotmánymódosító javaslatai között megtalálható a román állam nemzetállamként való meghatározásának törlése az alaptörvény első szakaszából, alkotmányos biztosítékok megfogalmazása a kisebbségek nyelvhasználatára valamint kollektív jogainak gyakorlására vonatkozóan.

Az állam jellegével kapcsolatos kérdésekben 2002 őszéig két RMDSZ-es vélemény hangzott el nyilvánosan. Szabó Károly szenátor júliusban a BBC-nek nyilatkozva azt mondta, hogy a román állam nemzeti jellege nem felel meg a valóságnak, ezért törölni kellene, de szerinte nem feltétlenül szükséges a többnemzetiségű jelleg alkotmányba foglalása, elég lenne, ha az államot semleges polgári alapokra helyezné az alkotmány. Ugyanakkor felvetette a több hivatalos nyelv elismerésének alkotmánycikkelybe foglalását is. A „nemzeti állam”-kifejezés törlésére vonatkozó indítványt az RMDSZ a módosítási folyamat végéig fenntartotta. A másik javaslatot Toró T. Tibor képviselő, a Reform Tömörülés elnöke fogalmazta meg 2002-es tusnádfürdői előadásában, s ezt 2003-ban a módosítás végső szakaszában is fenntartotta. Toró szerint az RMDSZ-nek meg kell próbálnia bevinnie az alkotmányba a regionalizmus és a kulturális autonómia lehetőségeit.

A két véleményben ugyan kirajzolódott a nyelvi jogok és közösségi/autonómiajogok stratégiai ellentéte, azonban az alkotmánymódosítás kezdeti szakaszában erről a stratégiai különbségről átfogó RMDSZ-vita nem folyt. Ugyanakkor mindkét vélemény oly mértékben sértette az előbbieken változt szuverenitás-koncepciót mint hagyományt, hogy a román politikai elit egészen elutasításába ütközött. Az elutasításban gyakorlatilag a román alkotmányozási hagyomány „termelődött újra”: egyrészt – s ez a nemzetállami definíció eltörlésével kapcsolatos vitából derült ki – a politikai elit továbbra is ragaszkodik a szakralizált szuverenitás-koncepcióhoz, másrészt – amint az uniós integrációs követelményrendszer nyomán láthatóvá vált – ismét ama „igazodási kényszer” hatására cselekszik, amely az alkotmány történetének többszöri mozzanataként vált ismeretessé.

A nemzetállami definíció eltörlésére, valamint a regionalizmusra és az autonómiára vonatkozó javaslatok egyaránt azt az igényt fejezik ki, hogy Románia alkotmánya tartalmazza a magyarság közösségként való integrációjának a feltételeit mind az állam szimbolikus javainak, mind a konkrét intézményi keretek tekintetében. Míg a nemzetállami definíció eltörlése csupán annak az igénynek a kifejeződése, hogy újra kell fogalmazni a Románián belüli politikai közösség tartalmát, az autonómia és a regionalizmus ennek közjogi kereteire, intézményeire is javaslatot tesz.

A kettő közötti különbség az elutasítás egységes volta miatt az erdélyi magyar politikai köztudatban még nem vált teljesen nyilvánvalóvá. Az RMDSZ alkotmánymódosító csomagja (és stratégiája) által kiváltott, az erdélyi magyar közéleten belüli álláspont-megkettőződés, amely csak az alkotmánymódosításra kiírt referendum előtt és közvetlenül azt követően vált nyilvános viták tárgyává (az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács a módosítás elleni szavazásra buzdított, mivel azt az egész alkotmány megszavazásának tekintette, miközben az RMDSZ a módosítás melletti kampányát összehangolta a kormánypártéval),²⁶ csak részben fogalmazta meg ezt.

Az erdélyi magyar dilemma lényegében a Románián belüli politikai közösség természetével kapcsolatos. Ez pedig – Walter F. Murphy szerint – „olyasmi, mint a tyúk és tojás problémája”²⁷. A konstitucionalizmus fogalmai

²⁶ Lásd a *Krónika* hasábjain lefolyt vitát: Varga Attila: Az alkotmánymódosítás és a népszavazás. *Krónika*, 2003. október 25–26; Bakk Miklós: Az alkotmány – avagy az RMDSZ esete a távlatokkal. *Krónika*, 2003. november 1–2; Varga Attila: Politikai alternatívák a valós és virtuális világban. *Krónika*, 2003. november 22–23; Benkő Levente: Felelősök és felelőtlének. *Krónika*, 2003. november 22–23.

²⁷ Walter F. Murphy: Alkotmány, alkotmányosság és demokrácia. *Jogállam*, 1996. 1–2. sz. 39.

szerint ahhoz, hogy a romániai állampolgárok – románok és magyarok – „kollektív megállapodást” kössenek politikai közösségük természetére vonatkozóan, ahhoz már előzetesen rendelkezniük kell „valamiféle értelmes testületi identitással – *egy nép* identitásával”²⁸. Mivel ez az identitás kulturális értelemben nem létezik, a dilemma úgy fogalmazódik meg, hogy újra kell-e teremteni az „állampolgári közösséget” (a nemzetállami definíció törlése) annak érdekében, hogy arra ráépíthető legyen a kulturális különbségeknek megfelelő intézményi megoldás, vagy úgy kell tekinteni a magyarság integrációját, hogy az eleve adott közösség közjogi státusának kialakítása nyomán az „állampolgári integráció” is megvalósul.

Út a szerves alkotmányfejlődés felé?

A 2003-as alkotmánymódosítással egy olyan kihívás is megfogalmazódott, amelyet a romániai politikai elit most még kevésbé tudatosított: a mostani alkotmányreformnak az is tétje volt, hogy sikerül-e Romániát a szerves alkotmányfejlődés útjára terelni.

Az 1991-es alkotmány volt az első a román alaptörvények sorában, melyet a modern tömegtársadalmak demokratikus feltételei közepette alkottak meg. A korábbi alkotmányok ugyanis „ál-alkotmányok” illetve „megszépítő alkotmányok” (Cuza alkotmánya, az 1884-es alkotmány), esetleg „kormányzati karták” (a kommunista alkotmányok) voltak,²⁹ és az 1923-as alaptörvény sem volt több egy elit-demokrácia alkotmányánál.

Ez két új szempontot kínál az 1991-es alkotmány 2003-as módosításának elemzéséhez: 1.) a módosítás eredménye, mint a demokrata és konstitucionalista elméletek vitája; 2.) a szerves alkotmányfejlődés esélyeinek vizsgálata.

Az alkotmányozás és alkotmányosság demokratikus elmélete tulajdonképpen a képviseleti demokrácia elmélete. Teoretikusai szerint (Thomas Jefferson-tól Michael Walzerig) a polgárok „saját jogaik legbiztosabb letéteményesei,”³⁰ azaz, meg tudják alkotni a számukra legjobb törvényeket. Ennek érdekében biztosítani kell az alapvető szabadságjogokat: a vélemény szabadságot, a gyülekezés és egyesülés szabadságát, mint olyan jogokat, amelyek lehetővé teszik és

²⁸ Walter F. Murphy, i.m.

²⁹ Az „ál-alkotmány”, „megszépítő-alkotmány” és „kormányzati karta”-alkotmány fogalmáról Walter F. Murphy ír, lásd: Alkotmány, alkotmányosság és demokrácia. *Jogállam*, 1996. 1–2. 38.

³⁰ Thomas Jefferson: Levél John Taylorhoz. 1816. május 28. In *The Works of Thomas Jefferson*. New York, 1905.

garantálják a korlátozásoktól mentes politikai participációt, és ez visszatartja a kormányzatot attól, hogy megsértse az emberek jogait. A konstitucionalizmus elméletei szerint viszont az emberek hajlamosak visszaélni hatalmukkal, és ennek folyamánaképpen a kormányok a többség eszközeivé válhatnak, sérthetik az egyén jogait,³¹ következésképpen eszközökre van szükség a hatalom ellenőrzésére, a szubsztantív jogok védelmére. Mind a demokratikus, mind a konstitucionalista felfogás az emberi méltóságot állítja a középpontba. De míg a konstitucionalizmus a legitim kormányzati cselekvés korlátozásával igyekszik elérni, hogy a kormányzati túlhatalom jogokat sértsen, a demokratikus felfogás ugyanezt úgy próbálja kivédeni, hogy biztosítja a kormányzás folyamataiban való részvételt.³²

A román alkotmány szerves fejlődésének perspektíváját jelzi, hogy a demokratikus és konstitucionalista javaslatok a módosítás folyamatában egyensúlyban maradtak: a demokratikus felfogásmódnak megfelelő – a képviselői rendszert közvetlenül javító, a participáció számára jobb lehetőséget biztosító – módosítások száma (2., 9., 16., 35¹., 69., 73. szakaszok³³) nagyjából azonos a konstitucionalista jellegű megfontolásokból született (hatalmat ellenőrző-korlátozó) módosítások számával (23., 31., 41., 48., 49., 69., 114. szakaszok³⁴). E módosítások elsősorban a létező gyakorlatot, illetve korábbi törvényekben már megfogalmazott rendelkezéseket emelték az alkotmányos szintű szabályozás szintjére, s ez kétségtelenül az 1991-es alkotmány (demokratikus) autoritásának a bizonyítéka, mivel a korábbi gyakorlat az alkotmány talaján alakult ki.

³¹ A „választott despotizmus” fogalma mind Jeffersonnál, mind Tocqueville-nél megfogalmazódik.

³² A demokratikus és konstitucionalista elvek vitájához lásd: Robert A. Dahl: *Democracy and its Critics*. Yale University Press, 1989; Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Budapest: Osiris, 1999. 20–29, 76–114.

³³ A 2. szakasz kiegészül a szabad, periodikus és korrekt választások előírásával; a 9. szakasz az érdekképviseltek körét egészíti ki; a 16. szakaszból törlik a külföldi állampolgársággal is rendelkező személyek köztisztviselgviselési jogának korlátozását; a 35¹ szakasz az Európa Parlamentbe való választás és megválaszthatóság jogát tartalmazza; a 69. szakasz a mentelmi jog korlátozása irányában módosult; a 73. szakasz a népi törvénykezdeményezést könnyíti meg a korábbi előírásokhoz képest.

³⁴ A 23. szakasz az előzetes letartóztatásba helyezést bírói döntéshez köti; a 31. szakasz korlátozza az információhoz való hozzáférés jogát, ha az személyiségi jogokat sért; a 41. szakasz a magántulajdon garantálása a közérdekű kisajátítással szemben; a 48. szakasz a kártérítés jogosultságát rögzíti a hatóságok által okozott sértések, károk esetén; a 49. szakasz előírja, hogy a szabadságjogokat csak törvény alapján és a demokratikus értékek érdekében lehet korlátozni; a 69. szakasz a mentelmi jog korlátozása irányában módosult; a 114. szakasz visszaszorítja a rendeleti kormányzást.

Az alkotmányok megváltoztatásának („fejlődésének”) három útja van: az alkalmazás, a formális módosítás és az értelmezés. Az alkalmazás általában hatóság feladata,³⁵ melynek során egyfajta – legtöbbször nem tudatosított – „jogértelmezésre” is sor kerül. Ha az alkalmazás nagyon megbontja a konszenzust a szöveg értelme és hatékonysága tekintetében, akkor sor kerül a formális módosításra, illetve az értelmezésre (amely bírósági feladat). Az 1991-es román alkotmány 2003-as módosítása tulajdonképpen alkalmazás problémáiból levezetett formális módosítás, amelynek egyetlen, nem alkalmazásból származó – tervezési – mozzanata is volt: az európai integráció követelményeire válaszoló módosítás.

Az „értelmezés” útján történő alkotmányfejlődés előtt elsősorban az alkotmánybíróság hatáskörének bővítése nyitotta meg az utat. A román alkotmánybíróságot a francia Alkotmánytanács mintájára hozták létre.³⁶ Az alkotmánybíróság hatáskörével kapcsolatos, korábbi 145. szakasz szerint a parlament 2/3-os szótöbbséggel „felülírhatta” az alkotmánybíróság hatáskörét, a 2003-as módosítás azonban megszüntette ezt az előírást, s ez komoly előrelépés az alkotmánybíráskodás konstitucionalista értelmű megerősítésében. Ugyanakkor a 144. szakasz kiegészítésével az alkotmánybíróság további hatásköröket kapott: egyrészt döntési jogkört szerzett a közhatóságok közötti, alkotmányos természetű konfliktusok megoldásában, másrészt rugalmasabbá vált a feladatköre, ugyanis a megszervezéséről szóló, sarkalatos törvény révén további feladatköröket is kaphat.

Egy aktív, az alkotmány és törvények értelmezésével az alapvető folyamatokat befolyásolni tudó alkotmánybíróságra Romániának kétségtelenül nagy szüksége van. Döntéseivel ugyanis épp azt a „láthatatlan alkotmányt” írná folyamatosan, amely megakadályozná, hogy valamely politikai testület (parlament, kormány) egy adott politikai helyzetben pillanatnyi érdekeinek megfelelően értelmezze az alkotmányt és – vele összefüggően – egyes törvények cikelyeit. Ez lenne a román alkotmányozási hagyományok meghaladásának egyik legfontosabb – de ma már lehetséges – lépése, és hosszabb távon nem csupán a szerves alkotmányfejlődés esélyét teremtené, hanem azt is megaka-

³⁵ De nem csupán: a törvényhozók is folyamatosan „alkalmazzák” az alkotmányt, amikor törvényjavaslatokat fogalmaznak vagy szavaznak meg. Ez tulajdonképpen már „értelmezésnek” is tekinthető, amennyiben a javaslatok indoklását alkotmányos passzusokhoz kapcsolódó értelmezésekkel, indoklással látják el.

³⁶ Veress Emőd: A román Alkotmánybíróság szervezete és hatásköre. *Jura*, 7. évf., 2. sz. ld még: <http://jura.pte.hu/cikkek.php?cikk=33&oldal=0>

dályozná, hogy a politika metafizikai jellegű alkotmányos tradíciók rabja maradjon, vagy azzá váljon.

Egyetlen kérdés azonban nyitott marad: vannak-e az alkalmazás és értelmezés nyomán „felgyűlő” módosításoknak korlátjai. E tekintetben a román alkotmány módosítóinak két tartalmi korláttal kell szembenéznük. Az egyiket az alaptörvény formálisan is rögzíti: a módosításra vonatkozó 148. szakasz elsősorban azokat az állam jellegével, kormányformájával, hivatalos nyelvvel kapcsolatos módosításokat tiltja, amelyek éppen a szakralizált szuverenitás-koncepciót védik, ahogy azt az 1991-es alkotmányozók elgondolták. Felmerül a kérdés: a módosítás e formális korlátai által rögzített értelem, amelyet ma még a modern román nemzetet konstituáló szerződésként értelmeznek, megváltozhat-e alapjaiban, ha az alkotmány további elemei esetleg folyamatosan módosulnak.

A másik korlát magából az alkotmányszöveg autoritásából ered: a 2003-as módosítással esélyt kapó szerves alkotmányfejlődés olyan legitimitást kölcsönözhet a szövegnek, amely meghaladja a kormányzat vagy politikai elit legitimitását. Ennek következménye az lehet, hogy az újabb alkotmánymódosítások gyakorlatilag a nép alkotmányozó hatalmához való fordulást „követelik meg”. Azaz: az alkotmánymódosítás tulajdonképpen egy új alkotmány elfogadását jelenti, amelynek immár nem kell a régi szövegre alapozódnia, s amelynek legitím forrása az „újraszervezett” vagy „újragondolt” nép akarata.

Következésképpen a szerves alkotmányfejlődés megteremtheti annak az új szerződésnek a feltételeit is, amelyben lehetőség nyílik a magyarság kollektív jogállásának újrafogalmazására. A kérdés csupán az, hogy emellett létezik-e más lehetőség, amelyet újabb „külpolitikai kontextusok”, „igazodási kényszerek” vezetnek be.

VARGA ATTILA

A romániai alkotmánymódosítás politikai, jogelméleti és törvényhozási háttére

Az általános értelmezési keret

Az alkotmány olyan alaptörvény, mely kifejezi a társadalmi berendezkedés alapjait, meghatározza a társadalom és az állam viszonyát, megállapítja és biztosítja a személyes szabadságjogokat, a jogegyenlőséget, szabályozza az államszervezet felépítését és működését. Mint a törvények törvénye, a legalapvetőbb társadalmi viszonyokat szabályozza: egyfelől meghatározza a hatalomgyakorlás jogi keretét, másfelől garanciákat nyújt az állam polgárainak szabadságuk és alapvető jogaik tiszteletben tartására. Ez azt jelenti, hogy az alkotmány jogilag korlátozza, szabályozza a közhatalmat, az államot, ugyanakkor elismeri az állam jogalkotói hatáskörét.

A magyar politikai és jogi gondolkodás nagy alakjának, Bibó Istvánnak a szavait idézve: „Az igazi, lényeges alkotmányszabályok, alaptörvények azok, melyek alapvető elvek megvalósításának, konkretizálásának, a jogszabályok alkotásának módját és eljárásait, a közügyekben való tanácskozást, a közfunkciók betöltését, a kormányzás hatáskörét és korlátait, a közösségi rend társadalomgazdasági alapintézményeit megszabják, s ezáltal közvetítik az alapvető rendező elvek igazoló hatását az egész szóban lévő közösségi rend, hatalmi szervezet, jogrend számára.”

Összegezve az alkotmányfogalom jellemzőit, megállapítható, hogy politikai értelmezésben az alaptörvény a társadalom és a közhatalom viszonyát fejezi ki, megállapítja a hatalom korlátait, és e viszony másik oldalán az állampolgárok szabadságjogait. Jogi megközelítésben az alkotmány norma, a legmagasabb szintű jogszabály, ami egyfelől abban nyilvánul meg, hogy tartalmilag meghatározza a hatályos jogrendet, másfelől abban, hogy minden

alacsonyabb szintű jogszabálynak meg kell felelnie az alkotmány előírásainak. Az alkotmányt mint alaptörvényt tekinthetjük egyfajta társadalmi szerződésnek, és ezáltal a politikai, a kormányzati rendszer, valamint a hatályos jogrendszer legitimitásának forrásává válik.

Következésképpen egy új alkotmány elkészítése – vagy a hatályos alkotmány módosítása – rendkívül fontos politikai és törvényhozási folyamat, mely, ha sikerrel zárul, az egész érvényben lévő jogrendszerre hatást gyakorol. Az alkotmánnyal mint egyfajta társadalmi szerződéssel szemben természetesen követelményként jelenik meg az időállóság, ugyanakkor ez semmiképpen sem jelentheti egy szellemiségben és konkrét előírásaiban is korszerűtlenné vált alaptörvény módosításának a lehetetlenné tételét.

A romániai alkotmányos rendszer sajátossága, hogy bár Románia, politikai berendezkedésére nézve demokratikus, alakulóban lévő jogállam, az 1991-es eklektikusnak tekinthető, kompilációs alkotmány nem szerves politikai-társadalmi fejlődés eredménye. Ezért Romániában természetesen nem beszélhetünk angolszász vagy akár francia típusú törvényességi és alkotmányos közfelfogásról, közpolitikáról.

A 2003-as romániai alkotmány módosítást oly értelemben konszenzus övezte, hogy a politikai mezőny szinte egyöntetűen elismerte a módosítás szükségességét (kivéve a szélsőséges Nagyrománia Pártot), de ennek mértékét, tartalmát illetően komoly nézetkülönbségek voltak. Igazi alkotmányos reformra lett volna szükség: bár ez végül nem következett be, az elfogadott módosítások mégis jelentősek, átfogóak és az alaptörvény majd minden fejezetét érintik.

A román alkotmányfejlődés

A román alkotmányfejlődésre jellemző a történelmi megkésetttség, ennek minden komponensével együtt. Az idegen hatalmak által befolyásolt, vagy kikényszerített modernizációs vagy regressziós folyamatok gyakran rányomták bélyegüket.

Az első írott, tulajdonképpeni román alkotmány az 1866-os alaptörvény, melyet az 1858-as Cuza-féle Statútum (Alexandru Ioan Cuza a Románia név alatt egyesített Moldva és Havasalföld első fejedelme volt), illetve a szintén 1858-ból való, a függetlenségi háborút lezáró párizsi egyezmény ihletett. Valamelyest tükrözte a korszak eszmei irányzatait, de nem rögzített olyan alapelveket, mint a hatalommegosztás, a jogállamiság vagy az alapvető emberi jogok. Főként államszervezési kérdésekkel, illetve a Moldva és Havasalföld

egyesülése nyomán keletkezett új állam területi egységének megszilárdításához kapcsolódó alkotmányos elvekket foglalkozott.

A következő alkotmány az 1923-as, mely a területét tekintve jelenlegi Románia első alaptörvénye. Ez tehát az igencsak megnagyobbodott területű ország alkotmánya volt: újabb modernizációs folyamatot próbált elindítani, főként az állami intézményrendszer korszerűsítésével, az általános választójog bevezetésével, a demokratikus többpártrendszer megerősítésével és a hatalommegosztás elvének korlátozott alkalmazásával. Mivel az új államot konszolidálni kellett, ennek elvi alapjaként rögzítették a nemzetállam – a kirekesztő nemzetállam – koncepcióját az alkotmányban.

A második világháború előtti és utáni időszak az alkotmányosságot, a demokratikus jogállamiságot és a többpártrendszert felfüggesztő jobboldali diktatúrák korszaka. Ezt a történelmi periódust az 1938-as királyi alkotmány, az 1944–1948 közötti alkotmányos jellegű, erejű jogszabályok jellemzik.

A jobboldali diktatúra leverése után uralomra jutó baloldali, kommunista diktatúra az előzőétől különböző ideológiai alapon, de szintén megszüntette a demokratikus alapintézményeket, a többpártrendszert, bevezette az egy párti önkényuralmat, és nem engedte érvényre jutni az alapvető emberi jogokat. Az 1948 és 1989 közötti időszakban három alkotmánya is volt az országnak, az 1948-as, az 1952-es, és az 1965-ös. Ha árnyalati különbségekkel is, de mindegyik a kommunista diktatúrát legitímálta politikailag, annak ellenére, hogy léteztek az emberi jogokra vonatkozó rendelkezések, melyeket a hatalom gyakorlóit, a rendszer jellegéből adódóan, következetesen figyelmen kívül hagytak.

Végül, a politikai rendszer változásával, 1991 végére elkészült az új, jelenleg is érvényben lévő alkotmány. Félévszázados „történelmen kívüli” állapot után született, és nem lehetett más, mint a korabeli nyugat-európai alkotmányok rendelkezéseinek, megoldásainak egyfajta, nem túl pontos szempontok szerinti kompilációja. Többek közt ez magyarázza, hogy hiányzik az alkotmányból, annak szellemiségéből a társadalmi szerződés-jelleg, a társadalmi-politikai közmegegyezés minimuma és követelménye: ezért kevésbé jelent meg az emberek politikai jogi tudatában, és nem szervesült a társadalmi viszonyrendszerben sem.

Az alkotmánymódosítás szükségessége

Az eltelt tíz év politikai, jogi tapasztalata azt bizonyítja, hogy az 1991-ben elfogadott alkotmány sok tekintetben hiányos, fogyatékos, vagy rosszul szabá-

lyoz, tehát hosszútávon nem tartható fenn. Az alaptörvény szinte minden fejezetében elkerülhetetlen a módosítás. Az alkotmányos alapelvek a jelenlegi politikai, társadalmi, nemzetközi viszonyok közt felülvizsgálatra szorulnak, hiszen jócskán elmaradtak az esetenként klasszikusnak is tekinthető európai szellemi irányzatoktól.

A kialakult hatalmi intézményrendszer sok esetben rosszul működik, akár strukturális hibák, akár hatásköri konfliktusok miatt. A jogi és politikai gyakorlat az alkotmány pontatlan vagy éppen hiányos megfogalmazása miatt nem kívánt helyzeteket teremtett, ami növelte a jogbiztonság hiányát és gyengítette a társadalom bizalmát az alapvető demokratikus intézmények, a törvények, érvényesíthetőségük és maga az alkotmány iránt.

Mint már említettem, ezek a tünetek előrevetítették egy valóságos alkotmányreform szükségességét, ám ezt az alkotmánymódosítás nem valósította meg. Kétségtelen, hogy rendkívül fontos előrelépés történt számos kérdésben, ennek ellenére nem került sor koncepcióváltásra, különösen az állam és nemzet viszonyának megítélésében, valamint az államszervezési kérdésekben. A beható változások, módosítások hiányában (e feladatokkal néhány év múlva ismét szembesülni fog a politikai elit) jelentősen nőhet a civil társadalom és a politikai társadalom közötti szakadék, a társadalom értékei pedig eltávolodhatnak az alapvető politikai értékektől. A megszavazott alkotmánymódosító törvény ennek ellenére rendkívül jelentős, az ország társadalmára, államszervezetére és jogrendjére egyaránt ható, ezeket befolyásoló és egyértelműen korszerűsítő rendelkezéseket tartalmaz.

Ha az alkotmány felülvizsgálatának indítékait, motivációs hátterét vizsgáljuk, az okokat alapvetően két nagy csoportba sorolhatjuk. Egyrészt magában az alkotmányban keresendők, a felszínre került fogyatékoságokban, hiányosságokban, a hatalmi intézményrendszer „üzemzavaraiiban”. Természetesen bizonyos hibás vagy elégtelen rendelkezéseket már megalkotásukkor fel lehetett ismerni, s ezért több politikai erő (köztük az RMDSZ) nem támogatta az új alkotmány elfogadását. Olyan alkotmányos előírások is szép számmal akadtak, melyek fogyatékoságait a későbbi gyakorlat igazolta, vagy inkább leplezte le.

Az okok másik csoportja nem annyira az eltelt évek tapasztalataira, mint az elkövetkezők reményeire vezethetők vissza, melyek az európai integráció folyamatának alkotmányos előkészítésében összegezhetők. Úgy tűnik, hogy mára belátható közelségbe került Románia csatlakozása az Európai Unióhoz, ami egy sor, az integrációt előkészítő, elősegítő alkotmányos rendelkezés elfogadását teszi szükségessé. Igaz, hogy ez konjunkturális jellegű indítéknak tűnhet, amit el lehetne intézni azzal az egyébként gyakran használt retorikai fo-

gással és érvel, hogy a módosítás a csatlakozás után is ráér. Csakhogy két történelmileg különböző helyzetről van szó, még akkor is, ha köztük csupán néhány év telik is el.

Románia jelenleg a reményteljes (de nem semmittevő) várakozás időszakában van, abban a tényleges (strukturális és funkcionális) integrációt közvetlenül megelőző időszakban, amikor rendkívül sok a teendő az ország felzárkóztatásának érdekében. Amikor Románia az Európai Unió teljes jogú tagja lesz (2007-ben?), megint más történelmi helyzet adódik, és ismét alkotmánymódosításra lesz szükség, annak érdekében, hogy az ország szervesen illeszkedjék az addig is rohamosan fejlődő Európai Unió alkotmányos jogrendjébe.

Az alkotmány felülvizsgálatának politikai és elméleti kerete

Az alkotmánymódosítás folyamatának megértéséhez elengedhetetlen egyrészt magának az alkotmányozó, a felülvizsgálatot végző testület jogi természetének az elméleti körülhatárolása, másrészt annak a politikai keretnek a meghatározása, amelyben ez a testület képes kétharmados többséggel döntéseket hozni.

A jogi szakirodalom *eredeti* és *származtatott* alkotmányozó hatalmat különböztet meg. A döntő különbség a létező alkotmányhoz való viszonyban, illetve a választók által adott felhatalmazás jellegében ragadható meg. Az eredeti alkotmányozó hatalom esetében a választópolgárok kifejezett felhatalmazást adnak egy meghatározott testületnek, melynek feladata, hogy elkészítse az ország új alkotmányát. Ez történt 1990-ben is, mikor a májusi választások során a szavazópolgárok megbízták a parlamentet, hogy Alkotmányozó Gyűlés-ként készítse el az új alaptörvényt. Ezzel szemben a származtatott alkotmányozó hatalmat a közönséges törvényhozás testesíti meg, mely a hatályos alkotmány előírásai szerint, szigorúan meghatározott eljárási szabályoknak megfelelően módosítja az érvényben lévő alaptörvényt. Elméleti vita tárgya, hogy kifejezett felhatalmazás híján a származtatott alkotmányozó hatalom legitimitása kisebb-e, mint az eredeti alkotmányozó hatalomé, és ebből következően korlátozottabbak-e az előbbinek (a származtatott alkotmányozó hatalomnak) a módosításra vonatkozó lehetőségei.

Az írott alkotmányok két kategóriába sorolhatók aszerint, hogy milyen módon lehet őket felülvizsgálni. A *rugalmas* alkotmányok módosítása egyszerű törvénnyel történik: ez a rendszer nem ismeri az alkotmány felsőbbrendűségének elvét, illetve a jogszabályok hierarchikus rendjét. Az európai államok túlnyomó többségében *merev* alkotmány van érvényben, ami azt jelenti, hogy

módosításuk, éppen az alaptörvény felsőbbrendűségéből adódóan, szigorított eljárási szabályok szerint történik, illetve hogy adottak olyan technikák – akár magában az alkotmányos szövegben is –, melyek révén biztosítható az alaptörvény időállósága, módosítása pedig megnehezíthető, vagy lehetetlenné tehető.

A merev alkotmányok e sajátossága és a származtatott alkotmányozó hatalomnak a módosításokra vonatkozó korlátozása esetünkben összekapcsolódott, és olyan elvi álláspont alakult ki, mely behatárolta a 2003-as alkotmány-módosítás lehetőségeit. Eszerint a jelenlegi törvényhozás, mint származtatott alkotmányozó hatalom, nem nyúlhat azokhoz az előírásokhoz, melyek módosítását a 148-as cikkely tiltja. Ez a cikkely olyan előírást tartalmaz, mely merevvé teszi az alkotmányt, azáltal, hogy megtiltja bizonyos rendelkezések, alkotmányos értékek (a demokratikus politikai rendszer, a többpártrendszer, az igazságszolgáltatás függetlensége, a nemzetállami önmeghatározás stb.) módosítását.

A magunk részéről osztottuk és osztjuk azt a (sajnos kisebbségben maradt) jogelméleti nézetet, melyet J. Leferrière, a francia alkotmányjogász ekként fogalmazott meg: „jogi szempontból az az eljárás, mely elrendeli, hogy az alkotmány valamely része megváltoztathatatlan, nem bír semmilyen értékkel. A valamely pillanatban gyakorolt alkotmányozó hatalom nem felsőbbrendű egy jövőben gyakorolt alkotmányozó hatalomhoz képest, és nem győzheti le akár egy meghatározott kérdésben sem. Az ilyen rendelkezések egyszerű óhajok, politikai nyilatkozatok, melyeknek nincsen semmilyen jogi értékük és kötelező erejük a jövőbeni alkotmányozó számára.” Ezt az álláspontot szakmai, és különösen politikai okokból nem fogadták el, így ebben az értelemben az alkotmánymódosítás tartalmilag behatárolódott.

Ami az alkotmánymódosítás politikai és eljárási keretét illeti, alapvető szempont, hogy nem új alkotmány elkészítéséről lévén szó, a módosítás szükségességében egyetértő pártok – a Nagyrománia Pártot kivéve –, tematikusan, a támogatottság szempontjából elkészítették a javasolt módosítások jegyzékeit.

Lényegében három jegyzék készült, amelyek szerves részét képezték egy előzetes politikai megállapodásnak, és az alkotmánymódosítás folyamatát szabályozó parlamenti határozatnak. Egyrészt azokat a módosításokat tartalmazták, melyekkel kapcsolatban konszenzus alakult ki, másrészt azokat, melyek megfelelő szövetségserű megfogalmazás esetén elnyerhették a pártok támogatását, harmadrészt pedig a parlamenti pártok azon javaslatait, melyek a többi párt részéről nem élveztek támogatást.

A továbbiakban, 2002 nyarától a vita két szinten zajlott: egyrészt politikai síkon, ahol folyamatos egyeztetésre volt szükség a különböző megoldások vonatkozásában, illetve szakmai síkon, az alkotmánymódosító bizottság keretében, mely a konkrét szövegeket fogalmazta meg. Természetesen a politikai és szakmai szempontok – akár személyi alapon is – gyakran átfedték egymást. A konfliktusok során legtöbbször a politikai megfontolások kerültek fölénybe.

Való igaz, hogy a politikai keret önként vállalt korlátozás volt, de azt szolgálta, hogy a folyamat sikerrel záruljon, és minden résztvevő párt és szervezet elfogadhatónak (ha nem is elegendőnek) tartsa a módosítás végső formáját. Ehhez szükség volt a kétharmados többségre, illetve, amit ez feltételez, bölcs, ésszerű (és semmiképpen sem megalkuvó) kompromisszumkészségre.

Hogyan sikerült az alkotmánymódosítás?

Bár e kérdésre nagyon is objektív választ adhatunk, tagadhatatlan, hogy a belőle származó következtetések igen szubjektívek lehetnek. Ha a mérleget korrekt módon vonjuk meg – bár ez esetben is lehet a valóságnak nem megfelelően látni vagy láttatni egyes kérdéseket –, a politikai felelősséget ebben a vonatkozásban a tárgyilagosság jelenti, valamint a helyes következtetés levonása. Az alábbiakban az alkotmánymódosítás eredményeit összegzem, három csoportban, melyek a javasolt és az elfogadott indítványok összevetéséből adódnak.

a) Javasolt és elfogadott módosítások

Ebbe a csoportba tartoznak a Romániai Magyar Demokrata Szövetségnek mindazon, szövetszerűen vagy az elvi kijelentés szintjén megfogalmazott javaslatai, illetve más parlamenti pártok azonos, illetve megfogalmazásukban hasonló szövegei, melyek bekerültek az alkotmánymódosító törvénybe. Anélkül, hogy e módosítások teljes jegyzékét bemutatnám, csak a legfontosabbakat emelem ki.

Kisebbségi léhelyzetünk, nemzeti önazonosságunk megőrzése szempontjából rendkívül fontos a felekezeti oktatásnak mint önálló oktatási formának az alkotmányos elismerése, hisz ezáltal lehetővé válik a felekezeti oktatás kiépítése és fejlesztése, ami kedvezően befolyásolhatja nemzeti identitásunk megőrzését. Ez az RMDSZ és a történelmi magyar egyházak közös, több mint tíz éves küzdelmének politikai eredménye, illetve a politikai megegyezés alkotmányjogi rögzítése. Ezáltal a rendes törvényhozásnak kötelezően szabályoznia

kell a felekezeti oktatást mint az oktatási rendszer önálló formáját, és megszűnhet az az áldatlan állapot, melyben a jelenlegi állami keretben működő, felekezeti iskolák léte az évenként megismétlődő politikai megegyezések esetlegességétől, a mindenkori kormány jó- (vagy rossz) indulatától függ.

Az anyanyelv használata három különböző hatásági szinten jelenik meg. Mindenekelőtt a választott önkormányzatok keretében: rendkívül fontos, hogy nemcsak a helyi tanácsokban lehet az anyanyelvet használni, illetve mindazokban a közigazgatási egységekben, ahol a nemzeti kisebbségek részaránya jelentős, hanem, ami ennél sokkal fontosabb, az állampolgároknak a hatóságokkal való kapcsolataikban, ügyes-bajos dolgaik intézése során is.

Másodsor: az anyanyelv használatának joga alkotmányosan biztosított a minisztériumoknak alárendelt, helyi közigazgatási hatóságok előtt (tanfelügyelőség, egészségügyi, munkaügyi igazgatóság, rendőrség stb.), ami nagyban elősegíti az állampolgár és az állam viszonyának javulását, a kommunikáció minőségi javítását, és általában a kölcsönös bizalom fokozását.

Harmadszor pedig, az anyanyelvhasználat joga megjelenik az igazságszolgáltatásban, melynek keretében a bíróságokon (törvényszékeken, esetenként táblabíróságokon) a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek anyanyelvükön fejezhetik ki magukat, ami nem ró többletkiadást az érintetteknek.

Ennek az alkotmányos előírásnak két rendkívül fontos következménye van. Megváltoztat egy merev felfogást, mely elképzelhetetlennek tartotta, hogy törvényes, sőt, alkotmányos szinten elismerjék a nemzeti kisebbségek anyanyelvhasználatát. Másrészt, ez a jogosítvány garanciális jellegű, amennyiben hozzájárul egy méltányosabb, a jogegyenlőséget, az esélyegyenlőséget jobban biztosító igazságszolgáltatás létrehozásához.

A továbbiakban az általános jellegű – javasolt és elfogadott – módosítások egy részét említem, és jellemzem mindazt, amiben előrelépés történt.

A módosított alkotmányban tételelesen megfogalmazódik a hatalommegosztás klasszikus elve, ami azért fontos, mert az elmúlt évtizedben a hatalmi ágakhoz tartozó intézmények gyakran lépték át alkotmányos hatásköreiket, vagy egyszerűen rosszul működtek, többek közt azért is, mert ez az elvet az alaptörvény nem tartalmazta szövegszerűen.

Rendkívüli jelentősége van annak is, hogy módosult a szuverenítésra vonatkozó alkotmányos felfogás, és megfelel az integrációs követelményeknek. Az 1991-es alkotmány, de még inkább a politikai közgondolkodás, egy 19. századi szuverenitás-elvet fogadott el, mely az oszthatatlanságra és a kizárólagosságra épült.

A 21. század elején az integrálódó Európában átértékelődött a szuverenitás elve, és teljesen más értelmezési keretet kapott. Ezt alapvetően két tényező váltotta ki: egyrészt azok a globális problémák, melyek az államokat szorosabb együttműködésre ösztönzik, és nagyobb egymásra utaltságot kívánnak (környezetvédelem, szupranacionális gazdaság, nemzetközi bűnmegelőzés, világbéke, mindaz, amit manapság a globalizáció kifejezés jelöl), másrészt maga az európai integrációs folyamat, mely úgy strukturális, mint funkcionális értelemben egyre határozottabb körvonalakat kap. Ezek a folyamatok, jelenségek a hagyományos szuverenitás-felfogás lényeges módosítását teszik szükségessé.

Ezért rendkívül jelentős az a módosítás, mely kimondja, hogy Románia a közösségi intézményekre ruhazza át szuverenitásának bizonyos attribútumait, más hatásköröket pedig a többi tagállammal közösen gyakorol. Hasonlóképpen rendelkezik a módosított alkotmány arról, hogy az Európai Unió alapító okmányai és a többi kötelező érvényű közösségi szabályozás elsőbbséget élveznek a velük ellentétes, belső törvényekkel szemben.

Az integrációt elősegítő további alkotmányos rendelkezés, hogy az Európai Unió alapító okmányai a ratifikáció során alkotmányos erejű jogszabállyá válnak. Az Unió állampolgárai a csatlakozási szerződés feltételei szerint, a kölcsönösség elve alapján földmagántulajdonhoz juthatnak, illetve más összefüggésben: ha Romániában élnek, részt vehetnek a helyhatósági választásokon és megválaszthatók az Európai Parlamentbe.

Ezek a módosítások természetesen elengedhetetlenek a csatlakozáshoz – ám újabb módosításra lesz szükség, ha Románia ténylegesen csatlakozik az Unióhoz, mivel akkor az ország minőségileg más, a jelenlegitől teljesen eltérő nemzetközi jogi-politikai helyzetbe kerül.

Bővült az alapvető emberi jogok köre. Megszűnik a kötelező fegyveres katonai szolgálat, lehetővé válik az alternatív katonai szolgálat, amely minden bizonnyal a közösség javára végzett munkában ölt majd alakot. A konkrét alkotmányos előíráson túlmenően (mely egy további törvény rendelkezéseire bízta a katonai szolgálat teljesítésének módozatait), belátható időn belül megszüntetik a kötelező sorkatonai szolgálatot, és áttérnek egy kis létszámú, hivatásos hadsereg felállítására. További, a személyes szabadság védelmére vonatkozó rendelkezés, hogy az előzetes letartóztatást kizárólag bíró rendelheti el, illetve, hogy a szabadságvesztés mint büntetés kizárólag büntetőjogi természetű lehet.

A környezetvédelemre vonatkozó, az RMDSZ által javasolt és elfogadott korszerű (eurokonform) alkotmányos rendelkezések lényege, hogy egyrészt kötelezik az államot az egészséges környezet megteremtéséhez szüksé-

ges jogszabályi keretet felállítására, másrészt előírják, hogy a természetes és jogi személyek környezetüket védjék és ápolják. Így nemcsak az egészséges környezethez való, alapvető emberi jogot nyilatkoztatják ki, hanem minden érintett részéről cselekvő felelősséget várnak a megőrzés és védelem terén.

b) Javasolt, de elégtelennek tekinthető megoldások

Az ide sorolható módosítások esetében volt politikai megegyezés a változtatásról, de az eredmények jobbak is lehetnek volna, esetenként pedig félmegoldások születtek. Ezek alapvetően államszervezési kérdésekre vonatkoznak. Három megközelítésben, három viszonyrendszerben vizsgálhatjuk a javaslatokat, melyek a következők: a törvényhozó hatalmon belül a két Ház viszonya, a végrehajtó hatalmon belül az államfő és a kormány viszonya, valamint a parlament és a kormány egymással kapcsolatos viszonya.

Az első esetben minden politikai erő egyetértett abban, hogy a jelenlegi, csaknem párhuzamos törvényhozás, mely a két Ház azonos hatásköréből adódik, nem kellőképpen hatékony, hiszen egy-egy jogszabály vitája és elfogadása túlságosan meghosszabbodhat. Az RMDSZ javaslata szerint a két Ház hatáskörét a törvényhozás alapvető funkciói mentén kellett volna megosztani, oly módon, hogy a Képviselőház elsősorban a törvényalkotással foglalkozzék, a Szenátus pedig a kormány ellenőrzésével, kinevezésekkel, külpolitikai kérdésekkel.

Az elfogadott megoldás is megpróbálja elkülöníteni a hatásköröket, de úgy, hogy bizonyos típusú törvényekkel kapcsolatban a „végső szót” a képviselőház mondja ki, mielőtt a Szenátusban átmenne az első olvasaton. Ez az egyszerű törvényekre vonatkozik, a nemzetközi egyezmények ratifikálásával kapcsolatosan a Szenátus dönt végérvényesen. Ami a szerves (organikus) törvényeket illeti, lényegében különösebb szempontok nélkül osztották el a döntés jogát a két Ház között. Ez a módszer meghatároz egy olyan törvényhozási eljárást is, hogy amikor egy bizonyos törvényjavaslatot benyújtanak az egyik Házhoz, az csak első olvasatban tárgyalja, és onnan kerül a döntést hozó Házhoz. Ennek az eljárásnak hátránya lehet, hogy hatásköri viták alakulhatnak ki a két Ház között a törvények típusának megítélésében, de kétségtelen előnye, hogy kiiktatja az egyeztetési eljárást, amelyre a jelenlegi rendelkezések értelmében mindig szükség volt, ha a két Ház eltérő szövegeket fogalmazott meg.

Összegezve: bár kétségtelen a változás a törvényhozás két Házának hatáskörében, az elfogadott megoldás nem teszi egyértelművé az elkülönítést, és nem feltétlenül biztosítja a hatékonyságot, a törvényhozás menetének felgyorsulását.

A második viszonyrendszer a végrehajtó hatalom belső kapcsolataival, pontosabban az alkotmány által szentesített politikai rendszer típusával függ össze. Az 1991-es alkotmány francia típusú, de azt rosszul imitáló félelnöki (szemiprezidenciális) politikai rendszert hozott létre. Ez azt jelenti, hogy az államelnököt a nép közvetlen szavazással választja meg, aki így a politikaelmélet szerint is jelentős legitimitást élvez, és konkrét, „erős” hatáskörökkel rendelkezik. Csakhogy a jelenlegi rendszerben – melynek lényegét a módosítások változatlanul hagyták – az államelnököt valóban a választópolgárok választják meg közvetlen módon, de rendszerint valamely párt vezetője, húzóembere a jelölt, és e minőségében olyan választási ígéreteket is megfogalmaz, amelyek megvalósítása alapvetően a kormány hatáskörében áll. Másrészt az államelnöknek nincs valódi befolyása egy sor olyan kérdésben, amelyre legitimitása feljogosítaná.

Ezt a dilemmát kétféleképp lehet megoldani. Az egyik lehetőség az, hogy meg kell erősíteni az elnöki hatásköröket, és a rendszert a tisztább amerikai vagy akár orosz típusú elnöki rendszer irányába kell módosítani. Ez azonban politikai megfontolásokból nem volt kívánatos. A másik lehetőség: teljességgel lemondani az elnöki, félelnöki rendszerről, és áttérni egy parlamenti rendszerre, melyben a „gyenge” hatáskörű államfőt a törvényhozás széles politikai megegyezéssel választja, a végrehajtó hatalom élén pedig valójában a mindenkor miniszterelnök áll. A jelenlegi rendszernek a gyakorlatban kimutatható hátránya volt, hogy sok esetben a kormányfő és az államfő egymásra várt bizonyos döntések, vagy intézkedések meghozatalában. Az általunk javasolt rendszer előnye az volt, hogy világosabb helyzetet teremtett volna a végrehajtó hatalmon belül. Végül is csupán annyi történt, hogy az elnök mandátumának ideje öt évre növekedett, amely különböző időpontokra fogja helyezni az elnökválasztást és a parlamenti választást.

A harmadik viszonyrendszer a törvényhozás és a végrehajtás közötti kapcsolatokra vonatkozik. Ennek csupán két aspektusát elemzem. Az egyik az az alkotmányos lehetősége a kormánynak, hogy felelősséget vállaljon egy politikai nyilatkozatért, programért vagy törvénytervezetért. A felelősségvállalás politikai kockázata, hogy a parlamentben bizalmatlansági indítványt lehet kezdeményezni, és ha elfogadják, a kormány megbukik. Előnye, hogy ha nem nyújtanak be bizalmatlansági indítványt, vagy elutasítják azt, hatályba lép a törvény, és a nyilatkozat vagy program a kormányra nézve kötelező lesz. Ha el is fogadjuk, hogy egy ilyen típusú megmérettetést a kormány kiprovokálhat egy nyilatkozat vagy program esetében, a törvénytervezet vonatkozásában már kétségeink vannak, hisz ez esetben úgy születik meg egy törvényere-

jú jogszabály, hogy a parlament még utólag sem tárgyalhatja meg. Ez pedig a hatalommegosztás alkotmányos elvét sérti.

Az említett viszonyrendszer másik aspektusa a törvényhozási felhatalmazás jogintézménye. Az alkotmány a delegált törvényhozás két formáját ismeri, nevezetesen azt, mikor a parlament egy felhatalmazási törvény keretében megbízza a kormányt, hogy egyszerű törvényerejű kormányrendeleteket hozzon, meghatározott tárgykörökben és adott időszakban. Az így megalkotott jogszabály, mielőtt a Hivatalos Közlönyben megjelenik, hatályba lép; a törvényhozás a későbbiekben megvitatja a jogszabályt, módosíthatja, elutasíthatja vagy változtatás nélkül is elfogadhatja.

A törvényhozási felhatalmazás másik formája az, amikor az alkotmány rendelkezései alapján a kormány – rendkívüli esetekben – törvényerejű sürgősségi kormányrendeletet bocsáthat ki. A joghatás illetve –következmény az előbbi helyzethez hasonló. Az alapvető eltérés, hogy ez utóbbi esetben a kormányra bízzák a rendkívüli helyzet megítélését, ugyanis sem az alkotmány, sem más jogszabály nem határozza meg a fogalmat. Az eltelt több mint tíz év alkotmányos gyakorlata azt bizonyítja, hogy a kormányok sokszor indokolatlanul éltek és visszaéltek ezzel a lehetőséggel, olyannyira, hogy valóságos károszt teremtettek a hatályos jogrendben, arról nem is szólva, hogy a parlament törvényhozási munkájának túlnyomó részét ezeknek a főként sürgősségi kormányrendeleteknek a megvitatása képezi.

Amennyiben a felhatalmazási törvény alapján meghozott egyszerű rendeletek jogosságát indokolni lehet ésszerű érvekkel, akkor a sürgősségi kormányrendeletek mértéktelen alkalmazása nem indokolt, és károsan hat – leginkább a kormány és a parlament alkotmányos viszonyára. Ezért az RMDSZ egyértelműen a sürgősségi kormányrendeletekkel való törvényalkotás lehetőségének a teljes megszüntetését, a vonatkozó rendelkezés törlését javasolta.

Azzal mindenki egyetértett, hogy korlátok közé kell szorítani a kormány ilyen irányú ténykedését, de a megoldás, mely a módosításokban megjelent, mindössze bizonyos eljárásbeli határidőkhöz, és tematikus behatároláshoz köthető szigorító rendelkezéseket tartalmazott.

Összegezve a módosító javaslatoknak ezt a kategóriáját, megállapítható, hogy történt előrelépés és javulás a korábbi alkotmány szövegéhez képest, és vélhetően az állami intézmények, közhatalóságok rendszere is jobban fog működni, de az is kétségtelen, hogy voltak lényegesen jobb javaslatok is, amelyeket ezúttal a parlament elszalasztott.

c) Javasolt, de elutasított módosítások

Természetesen rendkívül sok módosítást kellene felsorolnom, ha valamennyi, az alkotmány felülvizsgálatában részt vevő párt indítványaira utalnék. E helyen csupán az RMDSZ és a romániai magyarság számára alapvető fontosságú, de elutasított javaslatokat említem meg.

Az RMDSZ alapvető politikai és morális kötelessége volt, hogy javaslatot tegyen az 1. cikkely olyan értelmű módosítására, hogy a nemzetállam fogalmát töröljék, mivel ez teljességgel anakronisztikus egy 21. század eleji alkotmányban, az egységesülő Európában, és potenciálisan jogalapot ad egy kisebbséggellenes politikának, joggyakorlatnak. Csakhogy az 1991-es (eredeti) alkotmányozó hatalom gondoskodott arról, hogy ezt a változtatás tilalma alá eső alkotmányos rendelkezések (a 148-as cikkely) közé sorolja. Természetesen javasoltuk a módosítás tilalmát kimondó cikkely törlését is, de a már említett jogelméleti érvelés hatására – nevezetesen, hogy a jelenlegi parlament csupán származtatott alkotmányozó hatalomnak minősül, korlátozott jogosítványokkal –, javaslatunkat elutasították. Ennél fogva nemcsak a politikai akarat hiánya, de az alkotmányos eljárásjogi szabályok is lehetetlenné tették a nemzetállam fogalmának törlését. A törlésre vonatkozó javaslatot ennek ellenére megtettük, és érveltünk mellette.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy amennyire rögeszmésen és már-már irracionálisan ragaszkodik a román politikai elit a nemzetállam elavult fogalmához, nem lenne szerencsés, ha mi sem látnánk mást az alkotmányban, mint a nemzetállamot, ennek törlését pedig rögeszmeszerűen (és nem racionálisan) követelnénk. Az alkotmány lényegesen több, mint a nemzetállam, a mi feladatunk pedig az volt, hogy olyan jogosítványokat szerezzünk a magyar közösség számára, melyek oldják a nemzetállam negatív, káros hatását. Az alkotmánymódosításra már csak azért is szükség volt – úgy a romániai magyar, mint az egész román társadalom számára –, mert ha esetleg törölték volna a nemzetállam fogalmát, de minden mást változatlanul hagytak volna, továbbra is egy rossz alkotmánnyal kellett volna beérnünk.

Változtatást szorgalmaztunk, és átfogó javaslatot fogalmaztunk meg a nemzeti identitást szabályozó 6-os cikkellyel kapcsolatban. A korábbi (és jelenlegi) cikkely a koppenhágai emberjogi és kisebbségjogi dokumentum előírását vette át szinte szó szerint, ami 1991-ben jelentős előrelépésnek számított. Mára azonban megváltozott a nemzeti kérdéshez való belső politikai és társadalmi viszonyulás, és a nemzetközi előírások is fejlődtek. Ennek tudatában javasoltuk az említett cikkely kiegészítését, mindenelekőt azt, hogy

a nemzeti kisebbséget államalkotó tényezőnek minősülő nemzeti közösségként határozza meg az alkotmány. Megfogalmaztuk az egyéni és kollektív jogok szükségességét a nemzeti közösségek önazonosságának megőrzésében, kifejezésében és fejlesztésében. Hasonlóképpen a diszkrimináció bármely formájának a tilalmát, és az esélyegyenlőség biztosításának szükségességét. Az utolsó két bekezdésben a nemzeti közösségek azon jogát rögzítettük, hogy saját igazgatású intézményeket hozzanak létre: vagyis a kisebbségi autonómia, önkormányzat alkotmányos biztosítását, és azt, hogy ezek saját státútumaik alapján működjenek. Végül, az elutasított javaslatok között emlitem azt az indítványunkat, melyben a prefektus intézményének a megszüntetését kértük a helyi autonómia bővítése érdekében, amire azonban kevés esély volt, és el is utasították.

Ezekben a szövegekben koherens, jogilag korrekt, nem részletező, de alkotmányos szinten elégséges és elfogadható formában fogalmaztuk meg az RMDSZ programjának a romániai magyarságra vonatkozó, alapvető, főként a közösségi autonómia előírását érintő célkitűzéseit. Kétségtelen, hogy a román politikai elit egy részében kimutatható a nemzeti kisebbségek problémái iránti pozitívabb viszonyulás, ugyanakkor jelenleg nem volt politikai akarat ennek a javaslatcsomagnak az elfogadtatására. Vítáztunk, érveltünk mellette, de a szavazás során alulmaradtunk.

A fentiekben csupán néhányat említettem a módosító javaslatok közül, de természetesen számos lényeges, a magyarság és az egész romániai társadalom szempontjából meghatározó változás történt. Ugyanakkor az is valószínűsíthető, hogy mikor Románia az Európai Unió teljes jogú tagjává válik, újabb alkotmánymódosításra lesz szükség, nem utolsósorban az addigra minden bizonnyal elfogadott Európai Alkotmánnyal való megfeleltetés céljából.

Miért szavazta meg az alkotmánymódosító törvényt az RMDSZ?

Az RMDSZ-nek mint a romániai magyarság érdekvédelmi és közképviselői szervezetének mindenkor megbízatása a választói részéről, hogy a létező hatályos jogrend minél jobban kifejezze és védje e közösség érdekeit. A hatályos jogrend csúcán az alkotmány, az ország alaptörvénye áll, mely az összes többi jogszabályt meghatározza. Tekintettel felülvizsgálatának politikai és eljárásjogi nehézségeire, az RMDSZ-nek aktívan kellett részt vennie ebben a folyamatban: így is cselekedett, mikor valóságos alkotmányreformot javasolt egy átfogó javaslatcsomag keretében.

A politikai gyakorlat és a demokratikus szabályok szerint egy kétharmados többséggel elfogadott alkotmánynak azt kell tükröznie, hogy minden politikai párt megtalál legalább néhányat a módosítások közt saját céljaiból, elképzeléseiből. Másrészt az is igaz, hogy egyetlen politikai szervezet sem tudja maradéktalanul megvalósítani mindazt, amit célként maga elé tűzött.

Mérleget vonva, helyes volt az RMDSZ-nek az a politikai döntése, hogy egyöntetűen megszavazta az alkotmánymódosítást, mert így az általunk mindig is elutasított 1991-es alkotmány lényegesen (ha nem is a kívánt mértékben) javult. Az elutasítás súlyos politikai hiba lett volna, mert a régi alkotmány továbbra is érvényben maradt volna: nem volt, és ma nincs sincs biztosíték arra, hogy tárgyalási pozíciónk javulna a későbbiekben. Nagy tévedés és felelőtlenség lett volna veszni hagyni olyan jogosítványokat, melyeket végül nagyon nehéz küzdelem árán, de sikerült kiharcolni. Nem tudom, milyen alapon mondhatnánk le olyan jogokról (felekezeti oktatás, széleskörű anyanyelvhasználat), melyek az egész magyar közösséget illetik.

A „mindent vagy semmit” típusú magatartásnak, vagy egy passzív (egyszersmind meddő) ellenállásnak nincs köze a hiteles érdekvédelemhez, a felelős politikai képviselőhöz, ugyanakkor nagyfokú és mögöttes szándékú cinizmust – de legalábbis politikai cselekvésképtelenséget – próbál leplezni, és sorozatos pótcselekvésbe torkollik.

Túl a különböző politikai értékeléseken, a helyenként következtelen politikai magatartáson, tény, hogy a politikai elit mindenki számára (aki ebben a folyamatban részt vett) vállalható megegyezések, kompromisszumok révén olyan alkotmánymódosító törvényt fogadott el, mely az 1991-es alaptörvényt jelentős mértékben megjavította.

Ez a politikai, jogi, jogalkotási munka néhány év múlva minden bizalommal folytatódik, remélhetőleg Románia és a magyarság számára is kedvezően megváltozott feltételek mellett, előnyösebb geopolitikai és államjogi környezetben.

HALÁSZ IVÁN

A külhoni lengyelek és Lengyelország „diaszpóra politikája”*

Az egyik legnagyobb határon-, sőt tengerentúli diaszpórával rendelkező kelet-közép-európai nemzet a lengyel. A többé-kevésbé hiteles számítások és becslések szerint a több mint 38,6 millió lakosú Lengyel Köztársaság határain kívül majdnem 16 millió lengyel származású személy lakik – ez a lengyel nemzet 29,26%-át teszi ki. (Összesen tehát több mint 54,6 millió lengyel, illetve valamilyen formában lengyel származású és identitású ember él világszerte.¹) A lengyel diaszpóra, melynek megjelölésére a „Polónia” kifejezés vált honossá, természetesen sokrétű és tagolt entitás. Ez főleg a keletkezésének körülményeivel magyarázható. A kivándorlások okai között egyaránt szerepeltek az ismétlődő gazdasági válságok, a politikai üldöztetések, a háborúk, valamint a lengyelek szülőföldjét gyakran sújtó hátrámódosítások. Nyugat-Európában és Amerikában már a 19. században jelentős lengyel diaszpóra jött létre politikai emigránsokból, akiket később kiegészítettek a nyomor elől menekülő és munkát kereső szegényebb honfitársaik. E csoportok kivándorlási célpontja egyre inkább a távoli Amerika, sőt Ausztrália lett. A második világháborút követő hátrámódosítások következtében pedig sok lengyel a saját akaratától függetlenül került egy másik országba, anélkül, hogy lakóhelyéről elmozdult volna. A világháború minden frontján harcoló lengyel katonák tízezrei nem tértek haza a harcok befejezése után a kommunista diktatúrát építő Lengyelországba. Természetesen az elmúlt 40 évben is sokan emigráltak Nyugatra. Ennek megfelelően az ország határain kívül élő lengyel közösségek belső szerkezete, történelme, tör-

* A tanulmány OTKA T-35065. számú kutatási projektjének keretében készült.

¹ Garlicki, Andrzej M.: *Współpraca organizacji polonijnych pomiedzy soba, z krajem oraz ze Stowarzyszeniem „Wspólnota Polska”*. In: *Polacy i Polonia u progu nowego tysiąclecia. Referaty. II. zjazd Polonii i Polaków z zagranicy*. Warszawa, 2001. 28., 36.

ténelmi emlékezete, társadalmi integráltsága, identitása és mentalitása sokszor meglehetősen eltérő.

Az utóbbi heterogenitás kiegészül még az emigráció aránytalan területi elhelyezkedésével és a részben ebből fakadó, különböző gazdasági-szociális helyzetével. A diaszpóra 58,82%-a az USA-ban él. Ez körülbelül 9,4 millió embert jelent. Ezután következik Brazília, ahol a diaszpóra 7,51%-a, azaz körülbelül 1,2 millió lengyel találta meg új otthonát. Nyugat-Európában Franciaország és Németország rendelkezik a legnagyobb – körülbelül 1–1 milliós – lengyel gyökerű közösséggel. Kanadában él a lengyel diaszpóra 5,01%-a. Kelet-Európában legtöbb lengyel Ukrajnában, Belorussziában, Litvániában és Oroszországi Föderációban él. A körülbelül 500 000 fős ukrainai lengyel közösség a „Polónia” 3,13%-át, a belorusszai 400 000 lengyel a diaszpóra 2,5%-át, a litvániai 300 000 pedig a 1,88%-át teszi ki. Oroszországban szétszórva körülbelül 200 000 lengyel lakik (a diaszpóra 1,25%-a). Az utóbb említett közösségek létszáma azonban mostanában csökken, főleg a repatriálási folyamatnak köszönhetően, melyet a továbbiakban ismertetek. Afrikában, Ausztráliában és Új-Zélandon a diaszpóra majdnem 3%-a tartózkodik.²

A Lengyel Köztársaság és „Polónia” kapcsolatainak rövid története

1918 előtt természetesen csak nehezen lehet beszélni az ún. anyaország és a diaszpóra kapcsolatainak intézményes formáiról, hiszen akkor még nem létezett önálló lengyel állam. Ettől függetlenül a lengyel emigráció sok szállal kötődött az otthon maradt közösségekhez, harcolt értük, támogatta azokat. Az első világháború után létrejött Lengyel Köztársaság azonban nagy és ambíciózus állam volt, amelyre a vezetői és lakosai egyaránt úgy tekintettek, mint a hosszú és dicsőséges hagyományokkal rendelkező lengyel államiság újjászületésére, ezért az eszményért pedig az elmúlt 150 évben sok lengyel hazafi feláldozta az életét és szabadságát. Az állam nagy kiterjedése ellenére sok millió lengyel még mindig külföldön élt, igaz, most már többnyire a gazdasági kíváncsiságról volt szó, illetve részben a korábbi politikai emigránsok leszármazottairól. A két világháború közötti időszakban kifejezetten politikai indíttatású emigrációnak csupán a Moszkvában tartózkodó egyes lengyel kommunistákat,³ illetve az egyes nemzetiségek radikális vezetőit lehet tekinteni.

² Uo. 35–36.

³ Nem minden ott tartózkodó lengyel kommunista volt viszont emigráns, hiszen sokan már 1917 előtt is ott éltek. Elég csak Felix Edmuntovics Dzerzsinszkijre gondolni.

Az új Lengyelországban ugyan nem felejtették el azt, hogy a világban szét-szórva sok lengyel él, de a határontúli lengyelek problémája mégis teljesen más szerepet játszott a politikában, mint például a korabeli Magyarországon. A kisebbségi jogok védelme, illetve a revizionista-irredenta jelszavak helyett a fő hangsúly a diaszpórával való kapcsolattartásra került (természetesen leszámítva a környező országokban élő, viszonylag kisszámú közösségeket). Formálisan a külföldön élő lengyelek ügyei, a velük való kapcsolattartás kérdései a Szenátus hatáskörébe tartoztak. Erről ugyan nem rendelkeztek külön jogszabályok, inkább a hagyomány útján alakult ki. A Szenátus például időnként kezdeményezte a határontúli lengyelek megsegítésére irányuló segítségnyújtásokat, a vezetői különböző koordinációs bizottságokban vagy szervezetekben foglalkoztak a diaszpóra és anyaország lengyeljeinek kapcsolattartásával. Az egyik első ilyen szervezet a Lengyel Állam Határain Kívül Élő Lengyelek Kulturális-Művelődési Ügyeinek Tárcaközi Bizottsága volt, amely 1923-ban jött létre a Vallás- és Közművelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére. A lengyel hatóságoknak és szervezeteknek a Polóniával való együttműködését koordináló Bizottság munkájában részt vett a Szenátus Elnöksége is. A Tárcaközi Bizottság tevékenysége főleg az 1925–1930 közötti időszakra esik.

Az államfő, a Szenátus és a lengyel katolikus egyház feje védnöksége alatt ült össze 1929-ben a Határontúli Lengyelek I. Kongresszusa, amelynek során létrejött a Külhoni Lengyelek Szervezeti Tanácsa. A Tanács célja a Polónia és a lengyelországi társadalom és hatóságok kapcsolatainak javítása lett, továbbá a külügyminisztériummal együtt éppen ez a szerv vállalta magára a fő koordinátor szerepét. A testület élén a Szenátus elnöke állt.

A Határontúli Lengyelek II. Kongresszusára 1934-ben került sor. Jelentősége abban áll, hogy ezen a tanácskozáson hozták létre a Külföldi Lengyelek Világszövetségét (*Swiatowy Zwiazek Polakow z Zagranicy*), az úgynevezett *Swiatpol*. Komoly problémát jelentett, hogy ebből kimaradtak az USA-ban élő lengyelek millióinak képviselői. A *Swiatpol* elnöke a Szenátus elnöke lett. A III. Kongresszust 1939-re tervezték, de a közeledő háborús események miatt már nem került rá sor, pedig nagy feladat várt volna erre a tanácskozásra – jelesül bevonni az USA-ban élő diaszpóra meghatározó képviselőit a Világszövetségbe.⁴ A két világháború között tehát nem jött létre olyan egységes államigazgatási szerv, amely ápolta és koordinálta volna a határontúli lengyelek és Lengyelország kapcsolatát. Ez a feladat informálisan ugyan, de annál hatá-

⁴ Senat a Polonia. Okres II Rzeczypospolitej. *Forum Polonijne*, 2002/4. 10.

rozottabban a Szenátus vezetőire és a határontúli lengyelség ösztársadalmi jellegű szervezeteire hárult. A hivatalos szervek közül értelemszerűen a lengyel külügyminisztérium foglalkozott legtöbbit ezekkel a kérdésekkel.

A második világháború, valamint a kommunista hatalomátvétel után nem alakultak ki kedvező feltételek a hazai lengyelek és a diaszpóra közötti dialógus számára, ugyanis az emigráció döntő része nem fogadta el a kommunista diktatúrát. Ez nemcsak a háború után távozókra vonatkozott, hanem sokszor a már régóta nyugati országokban lakó lengyelekre is. Ugyanakkor a proletár internacionalizmus és a kelet-európai *pax sovietica* jegyében kezdetben a varsói vezetés sem vállalkozhatott arra, hogy aktívan próbáljon kapcsolatokat ápolni a nyugati honfitársi szervezetekkel. Ez később megváltozott, ami az ún. polóniai konzul tisztségének megszületéséhez vezetett, aki mindaddig az egyes érintett nagykövetségeken az emigráció ügyeinek megfigyeléséért és a kapcsolattartásért felelt. Ezenkívül 1955-ben létrejött *Polonia* nevű hivatalos társadalmi szervezet, amely arra volt hivatott, hogy ápolja a kapcsolatokat az együttműködés irányában nyitottabb, nyugati honfitársi szervezetekkel. Az utóbbiak többsége azonban végig bizalmatlan maradt e szervezettel szemben.

A külföldön élő lengyelek kérdése 1989 után

Mint oly sok más kérdésben, a lengyel diaszpórával kapcsolatos politikában is jelentős fordulatnak számított az 1989-es esztendő. Ennek a változásnak egyik legelső jele az volt, hogy a külföldi lengyelekre való utalás még a Szolidaritás és a kommunista hatalom közötti kompromisszum záródokumentumába is bekerült. Az alkotmányban a külhoni lengyelekről szóló, ún. „nemzeti felelősségi klauzula” ugyan elég későn – 1997-ben – jelent meg, de ennek oka főleg abban rejlik, hogy a rendszerváltás után csak ekkor sikerült tető alá hozni a teljesen új alaptörvényt.

Az alkotmányos szabályozás hiányától függetlenül, 1990-től kezdve több síkon intenzívebbé vált a határontúli lengyelek problémáival való foglalkozás. Ebben a később ismertetett Szenátus, valamint a különböző, új alapítású társadalmi szervezetek és közalapítványok játszottak vezető szerepet. A régi rezsimből örökölt *Polonia* a kommunista hatalommal való paktálása miatt hitelvesztetté vált, ezért az új vezetésnek új formák után kellett néznie. A rendszerváltás után a lengyel diaszpóra körében jelentős mértékben nőtt a demokratikus Lengyelország elfogadottsága. Az anyaország pedig igyekezett tartóssá tenni ezt a változást. Felismervén a tömegkommunikációban és

médiában rejlő lehetőségeket, a lengyel tévé beindította például a magyar Duna TV-nek megfelelő adást, *TV Polonia* néven. A külföldi lengyelekkel valamilyen formában érintkező központi közigazgatási szervek külön osztályokat vagy részlegeket hoztak létre, természetesen nem minden előzmény nélkül.⁵

Az 1990-es években viszonylag gyakorivá váltak a különböző konferenciák és kongresszusok, amelyek megpróbálták közelebb hozni az anyaországot és a külhoni lengyel diaszpórát. A Szenátus is szervezett néhány vitanapot ezekről a problémákról. Fontos fejlemény lett a diaszpórában és a határon túl élő lengyelség képviselőinek az önszerveződése a legfelsőbb szinten. A rendszerváltás utáni évtizedben kétszer is sor került a *Polonia* és a külföldön élő lengyelek kongresszusára – 1992-ben és 2001-ben. Ezeknek a tanácskozásoknak egyik legfontosabb kérdése pedig egy olyan reprezentatív csúcsszervezet létrehozása lett, amely a sokmillió külhoni lengyelséget képviselni tudta volna az óhazában és a világ más részein.

A lengyel nemzetfogalom az 1997. évi alkotmány tükrében

A külhoni lengyelek problémakörének tárgyalása során érdemes megvizsgálni, hogy milyen nemzetfelfogás tekinthető dominánsnak a lengyel kulturális-nyelvi közegben. Ez nagyon összetett kérdés, hiszen a nemzetfelfogás általában nem stabil fogalom, hanem a történelmi és politikai körülményektől függően változik. Természetesen van néhány meghatározó elem, amely hosszabb időn keresztül is arculatformáló tényező lehet. A modern lengyel nemzetfejlődés során ilyen lehetett például a római katolicizmus, az erős historizmus és a nyugati latin kultúra és művelődés keleti végvárának életérzése. A külföldi lengyel közösségek jelenleg is sokszor a katolikus templomok és a mellettük működő vasárnapi iskolák köré szerveződnek. A diaszpóra iskoláiban a lengyel nyelv oktatása mellett rendszerint nagy szerephez jut a gazdagon történelem és kulturális tradíció oktatása is. Az utóbbi a nyelvvel majdnem egyenrangú tényező a nevelés során. A lengyel tudat fejlődésében tovább-

⁵ Ez a kérdés már az 1989 előtti hatalmat is foglalkoztatta, elég csak a külügyminisztériumra és a az ún. polóniai konzulokra gondolni. A minisztériumban a diaszpóra ügyeit jelenleg is együtt kezelik a konzuli ügyekkel. A belügyminisztérium sem foglalkozik elszigetelten ezzel a kérdéssel, hanem a migrációs és kivándorlási, valamint repatriálási ügyekkel együtt kezeli ezt a kérdéskört is. Leginkább talán a kulturális tárca különítette el a külhoni lengyelek problematikáját, hiszen a minisztériumon belül külön szekció működik, amely a külföldi és polóniai együttműködéssel foglalkozik. Természetesen erre a kérdésre a mindenkori köztársasági elnöki hivatal is figyel.

bá érdekes szerepet játszik az önálló államiség hagyománya. A modern lengyel nacionalizmus ugyan a közép-európai térség többi népéhez hasonlóan az idegen uralom alatt alakult ki, tény azonban az is, hogy a lengyelek akkor vesztették el az állami önállóságukat, amikor már beszélni lehetett a modern nemzetiségi alakulás első lépéseiről. Ez később nagymértékben hatott a nemzeti mozgalom gondolkodására, amelyben a nem létező állami egységet és a konkrét államhatárokat az állami önállóság visszaállítása utáni erős vágyakozás pótolta. Az utóbbi a lengyelek esetében erősebbnek bizonyult, mint például a csehek vagy a szlovákok esetében. Tehát egyfelől a lengyeleknél szintén fontos szerephez jutott a kulturális-nyelvi nemzetfelfogás („nyelvében él a nemzet” – ez esetben viszont tegyük hozzá, hogy még a katolikus vallásban is), másfelől pedig a lengyeleknél mindig jelen volt egy erős állami tradíció is.

Itt meg kell jegyezni azt, hogy Lengyelország tulajdonképpen csak a második világháború után vált többé-kevésbé homogén nemzetállammá, hiszen korábbi történelme során lengyelek mindig soknemzetiségű birodalmakban éltek, attól függetlenül, hogy azokat a saját nemzeti elitjük irányította (a 18. századi felosztások előtt), vagy az idegen hódítók alatt kellett sínylődniük. Paradox módon éppen a második világháború alatti tragikus események (népirtás, holokauszt) és a befejezése utáni határmódosítások és az azokkal járó népességmozgások (lakosságcsere, repatriálás, emigráció, kiűzések stb.) voltak azok a tényezők, amelyek nemzeti (és vallási) értelemben homogenizálták a lengyelországi társadalmat.⁶

Az államcentrikus és kulturális-nyelvi nemzetfelfogás keveredésének nyomai a most hatályos lengyel alkotmányban is megtalálhatók. Ebből a szempontból az 1997. évi lengyel alaptörvény egyedinek számít a kelet-közép-európai és kelet-európai alkotmányok sorában, hiszen utóbbiak inkább a kulturális-nyelvi nemzetfelfogásból indulnak ki, és általában kerülnek a nemzet kifejezést. Helyette rendszerint a népet említik a hatalom forrásaként, bár nem minden leszűkítő és félrevezető jelző nélkül.⁷ A „nemzet” akkor kerül elő ezekben a dokumentumokban, amikor az önrendelkezési jog hordozóját akarják megjelölni vele, de ilyenkor is majdnem mindig a kulturális-nyelvi értelemben értendő e kifejezés. Jó példa erre például az 1992. évi szlovák alkotmány.

⁶ Lagzi Gábor: Az állampolgárság és a repatriáció kérdése Lengyelországban az 1990-es években. *Regio*, 2000. 3. 65.

⁷ Erről lásd Halász Iván: A nemzetfogalom nyelvi-kulturális elemei a modern demokratikus alkotmányokban és jogszabályokban. *Állam- és Jogtudomány*, 2002/3–4. 227–228.

A lengyel alkotmányozók 1997-ben más utat választottak, és egyáltalán nem idegenkedtek ettől a fogalomtól. Így, a térségben egyedülálló módon, az alkotmány 4. cikkének 1. bekezdésében kimondták, hogy a szuverén hatalom a Lengyel Köztársaságban a nemzetet illeti. A nemzet fogalmát pedig a preambulum határozta meg, amely az alkotmányozó alanyként a „*lengyel nemzetet – a köztársaság minden állampolgárát*” említi. A nemzet alatt tehát elvben az állampolgárok összességét kell érteni, a nemzeti és etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Itt egyértelműen a nemzet politikai közösségként való felfogásáról van szó. Ezzel éles ellentétben áll azonban a preambulum és az alkotmány néhány tételes rendelkezése és megfogalmazása. A preambulumban például a közös kultúrában, hagyományokban és a keresztény örökségben gyökerező lengyel nemzet képe bontakozik ki, amely szolidaritást és kapcsolatot érez a világszerte szétszórt honfitársakkal. A 6. cikk 1. bekezdése ezt csak megerősíti, amikor egyebek mellett kimondja, hogy a lengyel nemzeti identitás forrása a kulturális gazdagság. A 6. cikk 2. bekezdése pedig deklarálja, hogy a „*Lengyel Köztársaság segíti a külföldön élő lengyeleket a nemzeti kulturális örökséggel való kapcsolataik megőrzésében*”, ami szintén inkább kulturális-nyelvi (és etnikai) elem az alaptörvényben. Az egészet kiegészíti még az alkotmány 52. cikkének 5. bekezdése, amely kimondja, hogy azon személyek, akiknek lengyel származását a törvény szerint állapították meg, állandó jelleggel letelepedhetnek a Lengyel Köztársaság területén. A lengyel származást egyébként a később ismertetett alacsonyabb, rendszerint törvényi szintű jogszabályok konkretizálják, döntően szintén kulturális, nyelvi és tradicionális értelemben. Az 1997. évi lengyel alkotmány tehát elvben szeretné megvalósítani a francia eredetű államnemzet fogalmát, de következetlensége miatt nem képes rá és inkább keveri a különböző nemzetfelfogásokat. Igaz, ez nem akadályozza meg abban, hogy a külföldi lengyeleknek segítséget nyújtson.

A repatriálás kérdése

Miután a külföldön élő lengyel diaszpóra meglehetősen eltérő eredetű, szerkezetű és státusú, Lengyelország sem rendelkezhet teljesen egységes, koherens és homogén határontúli lengyel politikával. Ebben viszonylag élesen elválik egymástól a gazdagabb nyugati és tengerentúli országokban élő volt honfitársakkal kapcsolatot ápoló, és a posztszovjet térség államaiban rekedt szegényebb lengyelek megsegítésére irányuló politika. Az utóbbi jelenleg döntően két elemből áll. A lengyel állam egyrészt arra törekszik, hogy a különböző állami és társadalmi finanszírozású alapítványok és programok révén

kedvezőbb kulturális és szociális helyzetbe hozza a keleti területeken élő lengyeleket, másrészt a repatriálási folyamat segítségével igyekszik segíteni azokon is, akik több szempontból hátrányos egzisztenciális helyzetbe kerültek szülőföldjükön.

Bár a repatriálási folyamat formájáról és konkrét gyakorlatáról már az 1990-es évek elejétől folytak viták, az átfogó repatriálási törvényt csak 2000. november 9-én fogadta el a lengyel parlament. Az említett viták főleg arról szóltak, hogy tulajdonképpen ki a repatriáns, milyen szabályok vonatkoznak a hazatelepülőkre, továbbá, hogy ez az intézmény mennyire alkalmas a kelet-európai országokból kivándorolni kívánó lengyelek gondjainak kezelésére. Az 1962. évi állampolgársági törvény a repatriálást a lengyel állampolgárság megszerzésének egyik lehetséges formájaként említette. A repatriálásnak három anyagi jogi feltétele volt – a repatriánsnak lengyel nemzetiségűnek vagy lengyel származásúnak kellett lennie, azzal a céllal kellett megérkeznie Lengyelországba, hogy állandó jelleggel ott is marad, valamint a letelepedéshez meg kellett szereznie a hatáskörrel rendelkező illetékes államigazgatási szerv engedélyét. Ami a lengyel nemzetiség és származás definícióját illeti, azt a jogszabályok konkrétan nem szabályozták. A szakirodalom szerint a gyakorlatban ezt a kérdést az objektív szempontok alapján próbálták megítélni. Ilyennek számított a lengyel nyelv használata, a lengyel hagyományok ápolása,⁸ illetve az utódoknak a lengyel szellemben történő nevelése. Ebben a rendszerben a szubjektív önbesorolásnak elvben nem maradt sok helye, hiszen a nemzetiséget/származást az objektív tényezők alapján próbálták meghatározni az illetékes lengyel hatóságok.⁹ Az ilyen értelmezést a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság által 1928. április 25-én elfogadott egyik határozattal próbálták alátámasztani.¹⁰ A repatriáns fogalmát használták a társadalombiztosítási jogszabályok is, szintén pontos definíció nélkül. A kérdéssel közben a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság, az Alkotmánybíróság és a Legfelsőbb Bíróság is foglalkozott érintőlegesen.¹¹

A fogalom jogi definíciójának tisztázatlanságától függetlenül az 1990-es években egyre többen éppen a repatriálási folyamatot kihasználva igyekeztek visszatelepedni Lengyelországba, amit a lengyel hatóságok is részben támo-

⁸ Mincer-Jaskowska, Małgorzata: Repatriacja a decyzja o stwierdzeniu posiadania obywatelstwa polskiego. *Rejent* 1996/3. 79.

⁹ Lagzi Gábor: i. m.

¹⁰ Litwin: *Ustalenie narodowości przez władze administracyjne w najnowszym prawie polskim*. In: *Panstwo i Prawo*. 1947/7–8., 43.

¹¹ Erről a kérdésről lásd részletesebben: Mincer-Jaskowska, Małgorzata: i. m. 79.

gattak. A helyzet azonban nem volt teljesen egyértelmű, ezért volt szükség egy új és átfogó jogszabályra – annak megszületése viszont késett. Közben viták folytak arról is, hogy ki adhatja meg a repatriáns számára az engedélyt, illetve ennek az utazás előtt vagy után kell történnie. Ebben a kérdésben a lengyel Alkotmánybíróság próbált tiszta helyzetet teremteni, amikor az 1995. július 21-i határozatában kimondta, hogy az állandó letelepedési engedélyt a Lengyel Köztársaság helyi konzulja bocsátja ki, mégpedig az országba való érkezés előtt.

A helyzetet jogilag végül a repatriálásról szóló 2000. évi 1118. sz. törvény rendezte, amely abból indult ki, hogy „... a Lengyel Állam kötelessége lehetővé tenni a repatriálást azon lengyelek számára, akik Keleten rekedtek, különösen pedig a volt Szovjetunió ázsiai területein, és a deportálás, száműzetés vagy más nemzeti és politikai jellegű üldöztetések következtében soha nem telepedhettek le Lengyelországban”. A törvény egyrészt igyekszik körülírni a lengyel állampolgárság megszerzésének a repatriálás formájában történő módját, továbbá a repatriánsok jogait, valamint a támogatásuk formáit. Repatriánsnak azon lengyel származású személyt számít, aki a repatriálási vízummal érkezett a Lengyel Köztársaságba és állandó jelleggel ott is akar maradni. Az ilyen vízummal érkező személy a határátlépés napján szerzi meg a lengyel állampolgárságot. A repatriánssal együtt automatikusan annak kiskorú vagy fiatalkorú gyermeke (természetesen amennyiben a gyerek a szülői felügyelete alatt áll) is megszerzi a lengyel állampolgárságot, kivéve azt az esetet, amikor az egyik szülő nem minősül repatriánsnak. Ilyenkor az utóbbinak a beleegyezése kell ahhoz, hogy a közös gyermek is megszerezze a lengyel állampolgárságot.

A jogszabály viszonylag pontos választ akar adni arra a nehéz kérdésre, hogy ki tekinthető lengyel származású személynek. Bár a jogalkotó igyekszik tiszteletben tartani az identitásválasztás szabadságát, mégsem hagyja azt korlátlanul érvényesülni, hiszen a lengyel származás elismeréséhez a jogszabály értelmében nem elegendő, hogy a repatriálni szándékozó személy lengyel nemzetiségűnek vallja magát, hanem az is szükséges, hogy legalább egy szülője vagy nagyszülője, illetve legalább két dédszüloje lengyel nemzetiségű legyen. Továbbá ki kell mutatni a kapcsolatot a lengyelséggel, főleg a lengyel nyelv, hagyományok és szokások ápolása révén. A lengyel származás meghatározásával foglalkozó 5. cikk 2. bekezdése ugyanakkor azt a személyt is lengyel származásúnak tekinti, aki lengyel nemzetiségűnek vallja magát, és ő személyesen, vagy legalább egy szülője, nagyszülője, illetve két dédszüloje a múltban lengyel állampolgár volt. A lengyel származást a lengyel államigazgatási vagy egyházi hatóságok, valamint a volt Szovjetunió szervei által kiállított hi-

vatalos iratokkal is lehet igazolni. Ezeknek az iratoknak a kérelmezőre vagy az őseire kell vonatkozniuk. A törvény példálózó jelleggel ugyan, de meghatároz néhány konkrét okiratfajtát is, amelyeket hajlandó elfogadni. Ilyenek lehetnek például a lengyel személyazonossági iratok, a polgári vagy egyházi anyakönyvi kivonatok, továbbá a lengyel hadseregben való szolgálatot igazoló olyan iratok, amelyekből kiderül, hogy az illető személy vagy valamelyik őse lengyel nemzetiségű volt. Hasonló feltételnek kell eleget tenniük azoknak az iratoknak is, amelyek a deportálás vagy bebörtönzés tényét rögzítik. Ezen kívül a jogszabály hajlandó elfogadni bármely hivatalos személyazonossági vagy más iratot, amelybe be van jegyezve a lengyel nemzetiség ténye. Végül a lengyel származást a lengyel nemzetiségre utaló rehabilitálási iratokkal vagy olyan dokumentumokkal is lehet igazolni, amelyekből kiderül, hogy az illető személyt (vagy valamely őst) üldözték lengyel származása miatt.

A jogszabály ugyanakkor meghatározza azoknak a személyeknek a körét is, akiknek nem lehet kiadni a repatriálási vízumot. Azokról a személyekről van szó, akik a jelen jogszabályban rögzített repatriálási eljárás során megszerzett lengyel állampolgárságot veszítették el, továbbá akiket az 1944–1957 között érvényben lévő repatriálási szerződések alapján Lengyelország területéről repatriáltak a volt Szovjetunió tagköztársaságaiba, valamint akik a Lengyelországon kívüli tartózkodásuk során a Lengyel Köztársaság alapvető érdekei ellen vétettek. Végül az emberi jogok múltbeli vagy jelenlegi megsértésével vádolt személynek sem lehet kiadni a repatriálási vízumot.¹² Amíg az első esetben döntően azokról a lengyelországi ukránokról, beloruszokról, oroszokról, litvánokról vagy más nemzetiségű emberekről van szó, akik a második világháború után más hazát választottak maguknak, addig az utolsó két esetben valószínűleg a különböző megszálló hatóságokkal együttműködő személyekről, esetleg antidemokratikus politikai emigrációk hajdanán túlzottan aktív tagjairól van szó. Nyitott kérdés azonban, hogy mi alapján kívánja a törvény megállapítani azt a tény, hogy valaki részt vett-e az emberi jogok megsértésében, amennyiben ezért jogerősen nem ítélték el.

A repatriálási törvényben rögzített egyik legfontosabb korlátozás mégsem a most említett eset, hanem sokkal inkább az, hogy a jogszabály hatálya csak konkrétan felsorolt országok területén tartózkodó személyekre vonatkozik. A törvény területi hatálya tehát korlátozott. A repatriálási vízumot csak

¹² Az idézett rendelkezés úgy fogalmaz, hogy az nem kaphat repatriálási vízumot, aki a múltban részt vett vagy most is részt vesz az emberi jogok megsértésében. Ebből viszont nem világos, hogy ezt a tény egy bírósági határozatnak – azaz ítéletnek – is valamilyen formában igazolni kell-e, vagy elég csupán a vád fennállása.

azoknak a lengyel származású személyeknek lehet kiadni, akik a törvény hatálya lépése előtt Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia, Kazahsztán, Kirgízia, Tádzsikisztán, Türkmenia és Üzbegisztán területén, valamint az Oroszországi Föderáció ázsiai területein tartózkodtak állandó jelleggel. Ez azt jelenti, hogy a repatriálás lehetőségével a korábbi gyakorlattól eltérően már nem élhetnek Litvánia, Belorusszia, Ukrajna vagy az európai Oroszország lakói, azaz a részben még tömbökben élő lengyel nemzetiségi enklávék tagjai, hanem csak a deportálások és menekülések révén a volt Szovjetunió távoli vidékeire került szórvány-lengyelek. Az utóbbiak a tartózkodási helyükön egyre súlyosabb gazdasági, szociális és politikai problémákkal küszködnek és nem ritkán súlyos diszkriminációnak vannak kitéve új hazájukban. Ez különösen igaz Közép-Ázsia egyes államaira. A lengyel kormányzat tehát már csak a leg-rászorultabb külföldi lengyelek számára tartotta fenn a repatriálás lehetőségét, de miután előre soha nem lehet tudni, hogy melyik országban mikor fordul válságosra a helyzet, ezért a törvényben megtartotta magának a kivételezés jogát. A lengyel Minisztertanács ugyanis a törvény értelmében határozat által más országokra és területekre is kiterjesztheti a repatriálás lehetőségét. Főleg azokról az országokról lehet szó, amelyekben a vallási, nemzetiségi vagy politikai okokból diszkriminálják a lengyel származású személyeket.

A repatriálás lehetőségével azok a lengyel származású külföldi állampolgárok is élhetnek (természetesen csak a fent említett országokból), akik tanulási céllal már a Lengyel Köztársaság területén tartózkodnak és az egyetem vagy főiskola befejezése után 12 hónapon belül kérelmezik a repatriálásukat az illetékes vajdánál.¹³ Az egyéb esetekben a repatriálási ügyeket mindig a területileg illetékes lengyel konzulátusok intézik. A repatriálási folyamatban azonban az állam elvárja az önkormányzatok aktív segítségét, hiszen mindegyik repatriánst valahol el kell helyezni, és a lehetőségeknek megfelelően munkához is kell juttatni. Az állam döntően az átutazás költségeit és az első kiadásokat finanszírozza, de részben hozzájárul a repatriáns lakásának kijavításához és a lakhatásra alkalmassá tételéhez is. Az állam továbbá biztosítja az ingyenes lengyel nyelvi kurzusokat az erre rászoruló repatriánsok számára.¹⁴

¹³ A vajda, illetve vajdák a kormányt képviselik a középszintű (regionális) egységként működő vajdaságokban. Az elválasztott önkormányzati és államigazgatási rendszerben ők irányítják a vajdasági államigazgatási szerveket.

¹⁴ A repatriánsok mielőbbi letelepedése és beilleszkedése érdekében a belügyminisztérium vezetésével a hatóságok nyilvántartásokat vezetnek a lehetséges letelepedési helyekről és munkalehetőségekről. Ugyanígy nyilvántartják a repatriánsokat is. A repatriálási vízumok és egyéb határozatok nyilvántartását az illetékes konzulok végzik.

Végül meg kell említeni, hogy bizonyos vonatkozásokban a repatriálási törvény visszaható hatályú. Ez természetesen csak azokra az esetekre igaz, amikor mindez előnyöket jelent a konkrét személyekre és önkormányzatokra nézve. Azon önkormányzatok, amelyek például 1996–2000 között segítettek a repatriációs letelepedését, visszamenőleg jogosultak bizonyos kiadásaik megtérítésére. Fontos megemlíteni még azt, hogy bizonyos esetekben azok a személyek is megszerezhetik a különböző anyagi juttatásokkal és segélyekkel járó repatriációs státust, akik a jelen jogszabály hatályba lépése előtt már megkapták a lengyel állampolgárságot. Mindezt a törvény hatályba lépése után 12 hónapon belül kell kérvényezniük az illetékes vajdánál. Ez a lehetőség azonban csak azokra vonatkozik, akik a volt Szovjetunió területéről érkeztek és lengyel származásúak.

A határon túli lengyelekről való gondoskodás jelenlegi intézményi keretei

A repatriálási lehetőség a küllhoni lengyelek megsegítésének csupán egyik, bár el kell ismerni, egyúttal a legradikálisabb formája is. A repatriálás döntően a történelmi körülmények alakulása folytán bajba jutott szegényebb sorsú lengyeleken hivatott segíteni. A lengyel diaszpóra gazdagabb és szerencsésebb sorsú tagjainak többsége viszont nem akar repatriálni, nincs is szükség rá. Ezek az emberek leginkább az őshazájukkal való kapcsolattartás intenzívebbé tételét és elmélyítését igénylik. A másik oldalról tudni kell, hogy a lengyelországi hivatalos politika pontosan tisztában van a nyugati (különösen az USA-beli) lengyel diaszpóra politikai súlyával és lobby-lehetőségeivel. Ezt jól lehetett látni a NATO csatlakozás idején, amikor az amerikai lengyeltség szervezetei aktívan segítették a Lengyel Köztársaság belépési igényének valóra váltását.

Az 1989 utáni Lengyelország és a lengyel diaszpóra kapcsolatainak intézményesített formái több tekintetben hasonlítanak a két világháború közötti időszakra. Ez részben összefügg a rendszerváltás utáni lengyel *bikameralizmus* (azaz a kétkamarás parlamentarizmus) útkereséseivel. A kétkamarás lengyel parlament visszaállítása az 1989. évi kerekasztal-tárgyalásokon elért kompromisszumok egyik terméke volt. Tudni kell, hogy az 1989-es választások még nem voltak teljesen szabadok, mert a képviselőházi helyek megosztásáról megegyezett a távozó kommunista hatalom az erősödő ellenzékiek képviselőivel. A választások szabadsága maradéktalanul csak a visszaállított Szenátus esetében érvényesült. A Szenátus alkotmányos pozíciója ugyanakkor valamilyen gyengébb volt, mint a Szejm helyzete. Részben emiatt a Szenátust nagyon

sokan kritizálják mint fölösleges intézményt. A szenátorok természetesen védekeznek és igyekeznek bizonyítani a létjogosultságukat, egyebek mellett különböző speciális ügyek, feladatok és hatáskörök vállalásával. Az egyik ilyen ügy a határontúli lengyelek kérdése.

Természetesen nemcsak a fenti „profán” érdekek, hanem a tradíció, illetve bizonyos személyi feltételek is szerepet játszottak ebben a folyamatban. A tradíciókról már volt szó a jelen írás első részében, ami pedig a másik tényezőt illeti, meg kell említeni, hogy a szabadon választott Szenátus első elnöke Andrzej Stelmachowski jogászprofesszor volt, aki igencsak szívén viselte a határontúli lengyelség ügyét. Mind a mai napig nagyon aktív ebben a kérdésben, bár most már nem a felsőház, hanem a különböző társadalmi szervezetek elnökeként, és akciók védnökeként.

A Szenátus szerepvállalásának volt még egy oka. 1989 óta folyamatosan növekszik a külföldön (különösen a volt Szovjetunió területén) élő lengyeleknek, valamint a velük foglalkozó társadalmi szervezeteknek és alapítványoknak nyújtott anyagi támogatás. Az erre a célra fordított pénzügyi eszközöket az állam a Szenátus Kancelláriájának költségvetésében szerepelteti, ami azt is jelenti, hogy az ezen források fölötti ellenőrzést is a Szenátus gyakorolja. Ez a megoldás megfelel a külföldi Polónia központjainak is, mert legalább formálisan segít nekik elkerülni azt a gyanút, illetve vádat, hogy a lengyel kormányzat finanszírozza őket.¹⁵ A szenátusi támogatási forma még az USA-ban élő lengyelek számára is elegánsabb megoldás, mint a közvetlen kormányzati dotációk.

A Szenátusnak ugyanakkor nincs külön, a külföldi lengyelek problémáival foglalkozó apparátusa. Ezzel a szenátusi, illetve egyéb kormányzati támogatással működő társadalmi szervezetek és alapítványok foglalkoznak. Ezek közül legfontosabb a később ismertetendő *Wspólnota Polska* nevű társadalmi egyesület, valamint „Segítség a Keleten élő Lengyeleknek” Alapítvány (*Fundacja Pomoc Polakam na Wschodzie*). Ami a Szenátus „polóniai politikáját” illeti, azzal három olyan szerve foglalkozik, amelyeknek egyéb feladataik mellett vannak speciális „polóniai funkcióik”. Az első az elnök egyéni tevékenysége, hiszen a Szenátus elnökei a tisztségükből kifolyólag a különböző polóniai akciók, kezdeményezések és rendezvények védnökei, illetve mecénásai. A másik szerv a Szenátus Elnöksége, amely dönt a felsőház költségvetésében elhelyezett pénzforrások konkrét elosztásáról a különböző polóniai és az azokkal foglalkozó lengyelországi társadalmi szervezetek és alapítványok között.

¹⁵ Senat a Polonia. Okres III Rzeczypospolitej. *Forum polonijne*, 2002/4. 11.

Talán ez a legfontosabb és legfaj súlyosabb szenátusi feladat. Végül a harmadik szenátusi szerv, amelynek a tevékenysége érinti a Polónia problémáit, az Emigráció és a Küllhoni Lengyelek Bizottsága. Ez a szenátusi bizottság döntően a különböző tervezetek kidolgozásával, valamint megvitatásával foglalkozik, továbbá ápolja és koordinálja a kapcsolatokat a határon túli közösségekkel, rendszeresen nyomon követi kisebbségi jogi helyzetük alakulását, és nagy figyelmet szentel a lengyel kulturális örökség megőrzésére. Az utóbbi időben még arra is törekszik, hogy elérje a kinevezés előtt álló nagykövet- és főkonzuljelöltek saját maga általi meghallgatását és a kinevezés véleményeztetésének a jogát.¹⁶ Amíg azonban a Szejm külügyi bizottsága általi meghallgatás kötelező, addig a szenátusi bizottság általi meghallgatás egyelőre fakultatív jellegű, azaz a döntései és véleményei a kinevezési kérdésekben nem kötik az államfőt és a külügyminisztériumot. Ettől függetlenül a szenátusi meghallgatás egyre inkább gyakorlattá válik. Végül negyedik szervként meg kell említeni a Szenátus Kancelláriáját, amely a szenátusi végrehajtó apparátust és a kiegészítő személyzetet fogja át.

A külföldi lengyelek megsegítésére szánt összegek a Szenátus Kancelláriájának költségvetési fejezetében szerepelnek. Jelenleg a pénzelosztás a következő módon történik: a beérkezett pályázatokat és igényeket először megvizsgálja a Kancellárián belüli Polóniai Pénzügyi Osztály, amely a Szenátus Kancelláriájának képviselőiből és a külügyminisztérium delegáltjaiból áll. Utána az egészet a Szenátusnak az emigrációval és a határon túli lengyelekkel foglalkozó bizottsága véleményezi, de a végső döntés a Szenátus Elnökségének hatáskörébe tartozik.¹⁷ Amikor tehát a Szenátus Elnöksége elosztja ezeket a pénzeszközöket, a Kancellária folyósítja őket, illetve szerződéseket köt a támogatásban részesülő szervezetekkel. Amikor az Elnökség a különböző átruházott állami jellegű feladatokkal megbízza a támogatott szervezeteket és alapítványokat, ebben a viszonylatban az állami oldalt szintén a Kancellária képviseli.

A külföldi lengyelekkel való kapcsolattartással és a megsegítésükkel foglalkozó társadalmi szervezetek közül legfontosabb az 1990-ben alapított *Wspólnota Polska* Társaság (*Stowarzyszenie Wspólnota Polska*). Az első elnöke a már említett Andrzej Stelmachowski professzor volt, aki mai napig a Társaság tiszteletbeli elnöke. A jogi személyiséggel rendelkező Társaság tevékenységi területe a szervezet Statútuma szerint alapvetően a Lengyel Köztársaság

¹⁶ Uo. 11–13.

¹⁷ *Przemówienie marszałka Senatu RP Longina Pastusiaka z okazji Dnia Polonii i Polaków za Granicą*. www.senat.gov.pl

területe, de amikor azt megköveteli a Statútumban kitűzött célok megvalósítása, akkor a Társaság külföldön is kifejtheti tevékenységét, természetesen összhangban a külföldi jogszabályokkal. A *Wspólnota Polska* elsődleges célja erősíteni a külföldön élő lengyelek, azaz a Polónia kapcsolatát a hazával és annak nemzeti kultúrájával. A dokumentum preambuluma szerint terjesztenie kell Lengyelország és a lengyelek jó hírnevét, valamint segítenie kell a Polónia és a külföldi lengyelek különböző igényeinek kielégítését. A Statútum nem határozza meg kimerítő és taxatív jelleggel a szervezet feladatait, inkább csak példálózó módon és általában szól azokról. A Társaság a fent említett fő célokat főleg a művelődés, tudomány, oktatás, kultúra, vallás, gazdaság, turizmus és sport területén szándékozik érvényesíteni, ugyanakkor fontosnak tartja a lengyel nemzeti kisebbségek jogainak védelmét és az esetleg szükséges humanitárius segítség nyújtását is. A külföldön működő ún. Polónia Házak is a Társaság alá tartoznak, amely jelentős mértékben hozzájárul azok finanszírozásához. A külföldi lengyel nyelvkurzusok és lengyel iskolák szervezése is a feladatai közé tartozik, ugyanúgy, mint a külföldi lengyelség és emigráció dokumentációjának gyűjtése. Követvén a második világháború előtti világkongresszusok hagyományát, *Wspólnota Polska* társszervezője a külföldi lengyelek ún. világkongresszusainak.

A Társaságnak lehetnek rendes, támogató és tiszteletbeli tagjai. A rendes tagok egyaránt lehetnek lengyel és a Lengyel Köztársaság területén állandó lakóhellyel rendelkező külföldi állampolgárok. A támogató tagok nemcsak bel- és külföldi természetes személyek, hanem a jogi személyek is lehetnek. Itt már nem játszik szerepet az, hogy ki milyen állampolgárságú, és hol lakik. A Társaság saját ingó és ingatlan vagyonnal rendelkezik, dotációkat kap, tagdíjakat szed, ajándékokat fogad el és jogában áll saját céljaival összhangban lévő gazdasági tevékenységet folytatni. Gazdasági tevékenységének teljes bevételét a szervezet céljainak megvalósítására kell fordítania.¹⁸

A *Wspólnota Polska* Társaság és a Szenátus között hagyományosan szoros kapcsolat áll fenn. Ezt jelzi a Társaság Statútuma is, amely kifejezi azt az igényt, hogy a Társaság tevékenysége feletti védnökségről a Szenátus gondoskodik. Az utóbbi Elnöksége már 1990-ben hozott egy határozatot, amely-

¹⁸ A Társaság legfontosabb döntéshozó szerve a Delegátusok Közgyűlése, a közgyűlések között viszont a 25–30 tagú Országos Tanács vezeti a szervezetet. A fenti szervek döntéseinek végrehajtásával az Országos Elöljáróság (legfeljebb 7 tagja lehet és elnöke mindig a Társaság elnöke) foglalkozik, amely tevékenységét az Országos Revíziós Bizottság ellenőrzi. Az Országos Elöljáróság munkáját az Iroda segíti. Az egész Társaság különböző részlegekből áll, amelyek létrehozását az Országos Tanács engedélyezi, és amelyek szintén a Statútumban körülírt belső struktúrával rendelkeznek.

ben a Társaságra ruházott át bizonyos feladatokat és a Szenátus Kancelláriája költségvetésének terhére megállapította a szervezet dotációját. Ebből a támogatásból a Társaságnak finanszíroznia kellett a Polónia és Lengyelország kapcsolattartásának területén végrehajtandó, az előbb említett módon átruházott állami feladatok teljesítését. Fontos megjegyezni, hogy 1993-ig az összes pénzt, ami a Szenátus Kancelláriájának költségvetési fejezetében a külföldi lengyelek megsegítésére volt előírányozva, a *Wspólnota Polskan*nak utalták át. 1994 óta azonban a Szenátus Elnöksége más szervezeteknek és alapítványoknak is ad pénzt, amelyet a rájuk ruházott feladatok finanszírozására kell fordítaniuk.¹⁹ Ilyen fontos kedvezményezett például a már említett Segítség a Keleten élő Lengyeleknek Alapítvány.

Ami a külföldi lengyeleknek a Szenátus által nyújtott költségvetési anyagi támogatást illeti, az elmúlt évtizedben a következő tendenciák érvényesültek. Eleinte egyértelműen dominált a leginkább rászorult keleti lengyelség támogatása. Ez a segítség eredményesnek bizonyult, hiszen ezáltal sikerült létrehozni az itt élő nagyszámú, őshonos lengyel nemzeti kisebbségek kulturális-művelődési életének infrastrukturális hátterét, illetve kulturálisan és szociálisan stabilizálni a helyi lengyel közösségeket. Az ide irányított összegek jelentős része az ott élő lengyelség szervezeti életének finanszírozására megy, valamint egyre fontosabb szerep jut az olyan befektetéseknek, amelyek célja a lengyel iskolák és házak rendbehozatala, felszerelése és működtetése. A Lengyelországból érkező segítség ugyanakkor igyekszik ösztönözni az önálló helyi kezdeményezéseket, nemcsak a kulturális, oktatási és művelődési területen, hanem a kisvállalkozások fejlesztése, a parasztok megsegítése, a szakmai kurzusok szervezése és az önkormányzatiság megerősítése terén is. Lengyelország tehát nem zárkózik el a szerényebb körülmények között élő „keleti” lengyelek gazdasági megsegítésétől, bár ennek a formáját nem szabályozzák konkrét jogszabályok.

Az utóbbi időben erősödik a nyugati lengyel diaszpóra problémái iránti figyelem is. Itt alapvetően nem anyagi jellegű támogatásokról van szó, hanem sokkal inkább a kulturális-oktatási segítségről. Az anyagilag önellátóbb és gazdagabb nyugati Polónia inkább arra törekszik, hogy megtalálja azokat a formákat, amelyek erősítenék a kapcsolatát az őshazával, esetleg annak bizonyos formális keretét is adnának. Néha elvárják a Lengyel Köztársaság segítségét a tartózkodási helyükként szolgáló állam kormányával való kapcsolatokban is, bár ezzel egyidejűleg általában ügvelnek arra is, hogy senki se vonhassa kétségbe az új hazájuk iránti lojalitásukat. A Lengyel Köztársaság egyébként nem zárkó-

¹⁹ Senat a Polonia. Okres III Rzeczypospolitej. *Forum polonijne*, 2002/4. 11.

zik el attól, hogy bilaterális egyezményekben próbáljon kiállni a tőle nyugatabbra élő, nem igazán őshonos lengyel közösségek érdekeiért. Németországban például majdnem 1 millió lengyel emigráns él, akik nagy számuk ellenére emigránsként nem számítanak nemzeti kisebbségnek, a létszámuk miatt mégis speciálisabb igényeik vannak már, mint az egyszerű, első generációs emigránsoknak. Ebben pedig a lengyel állam diplomáciája is igyekszik segítségükre lenni.

Az 1991-ben megkötött kétoldalú lengyel-német jószomszédi kapcsolatokról és együttműködésről szóló szerződés nem kezeli azonos státusúnak a Lengyelországban nemzeti kisebbségnek számító németeket és a különböző státust élvező nagyszámú németországi lengyeleket. A szerződésben mindkét állam kijelentette, hogy a nemzeti kisebbségeket és a velük azonos csoportokat a két ország közötti hídnak tekintik. A németországi lengyelekre nézve a szerződés nem használja a nemzeti kisebbség fogalmát, ehelyett a Németország területén élő, olyan német állampolgárságú személyekről szól, akik lengyel származásúak vagy ragaszkodnak a lengyel nyelvhez, kultúrához vagy tradíciókhoz. A szerződésben ugyanakkor a német fél vállalta a német állampolgársággal rendelkező és a németországi lengyel csoportba tartozó személyek védelmét. A szerződést kiegészítő külügyminiszteri levél ugyanakkor az NSZK-ban élő, nem német állampolgárok védelméről is szól. A NSZK-nak tiszteletben kell tartania a németországi lengyelség identitás-megőrzésre irányuló törekvéseit, és fordítva: a Lengyel Köztársaságnak is elő kell segítenie az ország területén élő németiség fejlődését. A lengyel részről sokan félnek attól, hogy a kifejezett nemzeti kisebbségi státus hiánya a későbbiekben gondot okozhat, hiszen így nem lehet maradéktalanul hivatkozni a vonatkozó kisebbségvédelmi nemzetközi jogi dokumentumokra, mások pedig kielégítőnek, és a németországi lengyel közösség sajátosságait figyelembe véve hasznosnak tekintik a megállapodást.²⁰

A külhoni lengyel igazolvány kérdése

A Szenátusnak az elmúlt években több fontos, a külhoni lengyelekkel kapcsolatos kezdeményezése volt. Az egyik a már említett repatriálási folyamattal foglalkozott, a másik az állampolgársági törvény tárgyalása során a ket-

²⁰ Erről a problémáról lásd részletesebben Barcz, Jan: Sytacja prawna Polaków w Niemczech w świetle Traktatu z 17 czerwca 1991 r. i prawa krajowego RFN. *Państwo i Prawo*, 1995/5 (máj), 36–51.

tós állampolgárság²¹ kifejezett elismerését kívánta elérni azzal a céllal, hogy elkerülhetővé váljék, hogy az érintetteket az akaratuk ellenére megfosszák ettől a lehetőségtől. A harmadik és egyben az egyik legvitatottabb kezdeményezés a küllhoni lengyel igazolvány, illetve kártya bevezetésének az ötlete volt, amelyet a Szenátus konkrét törvényjavaslati formában el is küldött a Szejmnek, ahol aztán megtorpant az ügy.

A „Lengyel igazolványról és a lengyel nemzetiségű vagy származású személyeknek a lengyel nemzethez való tartozását igazoló okiratról” szóló törvényjavaslat több szempontból is érdekes, annak ellenére, hogy egyelőre nem valósult meg. A javaslat és az indoklása mégis jól tükrözi azt, hogy milyen irányban és milyen módon gondolkodtak az adott ügyben legkompetensebb lengyel szakértők és szenátorok. A küllhoni lengyel igazolvány olyan hivatalos okirat lett volna, amelyben a lengyel állam hatóságai formális módon igazolnák az okirat birtokosának lengyel nemzetiségét vagy származását. Az igazolványt a kérelmező országában működő lengyel konzulátusokon lehetett volna igényelni, az elutasító döntés ellen pedig a külügyminiszterhez lehetett volna fellebbezni. Ez utóbbi határozta volna meg az okirat konkrét formáját is. A konzulok ezen kívül nyilvántartásokat vezetnének a kiadott igazolványokról, ezáltal tehát egyfajta nemzeti regiszter is létrejött volna.

Az igazolványt a Lengyel Köztársaság volt állampolgárai, valamint leszámazottaik kérelmezhatték volna, továbbá olyan személyek, akik soha nem hagyták el Lengyelországot, de a második világháborút követő határváltozások miatt más állam fennhatósága alatt találták magukat, és emiatt elveszítették a lengyel állampolgárságot. Végül azok is igényelhetnék az igazolványt, akik a származásuk és a nemzeti hagyományok megőrzése révén küllhonban is lengyelnek érzik magukat. Ez azt jelenti, hogy a küllhoni lengyel igazolványt olyan személyek kaphatták volna meg, akik nem rendelkeznek lengyel állampolgársággal és egy másik ország területén van az állandó lakóhelyük, de a múltban sem kellett volna feltétlenül rendelkezniük a lengyel állampolgársággal.²²

²¹ A kettős állampolgárságot egyébként a lengyel jogszabályok nem zárják ki.

²² Erről tanúskodik a törvényjavaslat 2. cikke, amely a preambulum után még egyszer meghatározta, hogy kik is igényelhetik a küllhoni lengyel igazolványt – azok a volt lengyel állampolgárok, akik a második világháborút követően Lengyelország határain kívül találták magukat és elvesztették állampolgárságukat, továbbá azok a volt lengyel állampolgárok, akik a politikai, nemzeti, illetve vallási üldöztetések vagy a gazdasági okok miatt emigráltak az országból, végül pedig azok a személyek, akik ugyan soha nem rendelkeztek lengyel állampolgársággal, de a származásuk, tevékenységük, lengyel nyelvhasználatuk és a gyerekeik lengyel szellemű neveltetése révén kimutatták a kötődésüket a lengyel nemzethez. Az utóbbi kategóriánál nem szabad elfelejteni, hogy a lengyel diaszpóra jelentős része akkor keletkezett (a 18. és 19. században), amikor a lengyel állam elvesztette a függetlenség-

A törvényjavaslat tehát meglehetősen liberálisan határozta meg, hogy ki igényelheti a lengyel igazolványt. Hasonló módon meghatározta azoknak a dokumentumoknak a körét is, amelyek felmutatásával kérelmezni lehetne az igazolványt. A javaslat 9. cikke hosszasan, de nem teljesen kimerítően és taxatív módon sorolta fel ezeket az iratokat.²³ Ha valaki nem rendelkezik egyetlen ilyen okirattal sem, akkor a törvényjavaslat 10. cikkelye alapján a lengyel nemzethez tartozást lengyel szervezethez való tartozással is igazolhatja, valamint lengyel ügyekért folytatott háborúban való részvétellel, továbbá azzal, hogy a kérelmező ismeri a lengyel nyelvet, a családban ápolja a lengyel hagyományokat, kapcsolatban áll a lengyel kultúrával és étellel, illetve veszély idején szolidáris volt a lengyelekkel. Ez a paragrafus tehát megtöri a fent említett, az „objektív” iratokra orientált taxációt és a „szubjektívebb” mozzanatok is figyelembe veszi. A törvényjavaslat viszont még ennél is tovább ment, mert abban az esetben, ha a kérelmező nem tudja bizonyítani a 10. cikkben foglaltakat sem, figyelembe lehet venni a kérelmező lengyel nyelvtudását és a lengyelségre való hivatkozását. Az utóbbit a konzul igazolhatja.

A küllhoni lengyel igazolványt határozatlan időre akarta kiállítani a szenátusi törvényjavaslat, és meghatározta az igazolvány visszavonásának az eseteit is. Az igazolványt akkor lehetett volna visszavonni, ha kiderült volna, hogy a kiállítás alapjául szolgáló okiratok és tények hamisak, és a kérelmező félrevezette a hatóságokat. Akkor viszont, ha valakit a bíróság jogerősen elítélt a szándékos bűncselekmény elkövetéséért (kivéve azt az esetet, ha a kérelmező a lengyel állam érdekében cselekedett), vagy ha jogerősen megállapítást nyer az, hogy a kérelmező a lengyel állam kárára tevékenykedett, eleve nem is lehetne megszerezni az igazolványt.

A szenátusi törvényjavaslat célja az volt, hogy Lengyelország területén – a közügyek gyakorlásának kivételével – a lengyel állampolgárokkal többé-kevésbé azonos jogállást biztosítson a küllhoni lengyel igazolványok birtokosainak. E törekvés anyagi és jogi vonzataitól való félelem volt egyébként az a tényező, amely a Szejmben meghiúsította a javaslat elfogadását. Főleg az egészségügyi ellátás területén való egyenlőségnek lehettek volna nagy költségei.

get, a korábbi évszázadokban pedig az állampolgárság fogalma és főleg nyilvántartása még kialakulatlan volt, vagy egyáltalán nem létezett.

²³ Ilyenek például a lengyel személyazonossági iratok, keresztlevelek, anyakönyvi kivonatok, iskolai bizonyítványok, a lengyel fegyveres erőkhöz való szolgálatot igazoló iratok, a lengyel nemzetiség miatti deportálást és egyéb üldöztetést igazoló iratok, a rehabilitálási papírok, valamint más olyan iratok, amelyekben a tartózkodási helyül szolgáló állam hatósági bejegyzést vagy említést tettek a kérelmező lengyel nemzetiségéről, származásáról vagy amelyek más módon jelentősek lehetnek ebből a szempontból.

Az igazolvány feljogosította volna a birtokosát arra, hogy ún. nemzeti vízumot kapjon, amellyel többször átléphetne volna a lengyel határt és korlátlan ideig tartózkodhatott volna az ország területén, a határon nem kellett volna felmutatnia a lengyelországi tartózkodáshoz egyébként megkövetelt pénzösszeget, joga lett volna igénybe venni a lengyel közoktatási intézményeket, tanulni a lengyel nyelvet és irodalmat, elfogadni a kitüntetések, és mentes lett volna az összes olyan illetéktől, amelyet egyébként a külföldieknek fizetniük kell Lengyelországban.

Fontos, hogy a küllhoni lengyel igazolvány csak Lengyelország területén adott volna kedvezményeket és jogosítványokat a birtokosainak, a határokon túli kedvezményekről a tervezet nem rendelkezett. Ez nem jelenti azt, hogy azokat meg akarták volna szüntetni, csak arról volt szó, hogy ez a kérdés a továbbiakban is az erre szakosodott, fent említett társadalmi szervezetek és alaptványok feladata maradt volna. Hozzá tartozói igazolványról sem volt szó a javaslatban. Az 1999-ben született lengyel elképzelés leginkább az 1997-es hasonló jellegű szlovák jogszabályra hasonlított, sőt, a tervezet indoklása a küllföldi szlovákokról szóló törvényt nevezte meg egyik előzményeként. Az indoklás szerint a jogalkotó ezzel a törvényjavaslattal mindenképpen erősíteni akarta a kapcsolatokat a lengyel diaszpóra és az óhaza között, közelebb hozni a honi és a küllhoni lengyelek státusát és főleg alternatívaként szolgálni azon emigránsok számára, akik a kettős állampolgárság esetleges tilalma miatt, vagy más oknál fogva nem szándékoztak kérelmezni a lengyel állampolgárságot. A preambulum ezen kívül még egy érdekes mozzanatot emelt ki, mégpedig azt, hogy a Szenátus ezzel a kezdeményezéssel egyfajta erkölcsi elégtételt szeretne adni azoknak a honfitársaknak, akik a múltban elvesztették a lengyel állampolgárságot.

A most ismertetett javaslat először 1999-ben hangzott el, és bár a Szenátus elfogadta, a Szejm a fent említett aggodalmak miatt elutasította. A kérdés azonban még nem került le teljesen a napirendről, amiről az is tanúskodik, hogy 2001-ben újból felvetődött a gondolat, igaz, megint eredménytelenül. Egyelőre nehezen megjósolható az igazolvány kérdésének a további sorsa. Valószínűleg sok függ attól a vitától is, amely a magyar kedvezménytörvény körül bontakozott ki 2001 végén. Az utóbbi vita során ugyanis megszületett néhány *soft law*, azaz „puha jogi” jellegű nemzetközi dokumentum és állásfoglalás, amely esetleg iránymutatóul szolgálhat azok számára, akik az anyaországok „határontúli” politikájával foglalkoznak. Mindez azonban még nyitott kérdés.

A lengyel „diaszpóra-politika” az új évezred küszöbén

A külhokban élő lengyelekkel kapcsolatos lengyelországi állami politika a 21. század küszöbén többé-kevésbé folytonosságot mutat az előző évtizedével. Újdonság azonban, hogy az egyes vezető politikusok felszólalásaiban és néhány szenátusi dokumentumban már nyíltabban megfogalmazódik az az igény, illetve elképzelés, hogy az állami „diaszpóra politikának” az ország lobby-érdekeit is elő kell segítenie. 2002 tavaszán a Szenátus elfogadott egy külön határozatot a Polóniával és a határontúli lengyelekkel kapcsolatos állami politikáról. Ilyen összefüggő és hivatalos dokumentumokba mindezedig nem foglalták e kérdést. A határozat ugyanakkor jól tükrözi a jelenlegi prioritásokat és hangsúlyokat. Lengyelországot kicsit fellengzősen a világ minden lengyelje „anyjának” nevezi. A dokumentum különbséget tesz a gazdasági emigráció, a politikai menekülthullámok és a deportálások által keletkezett lengyel etnikai csoportok között, azaz a Polónia és a határmódosítások miatt a határon túlra került lengyel nemzeti kisebbségi közösségek között. Egyébként ezt a különbségtételt tartalmazza a parlament mindkét háza által elfogadott új emléknap is, amelynek neve a következő: „A Polónia és a Határontúli Lengyelek Napja”.

Ettől a terminológiai játéktól függetlenül a szenátusi határozat a két entitást egységesen kezeli. Mindkét csoportot „a lengyel ügyek legjobb külföldi szorgalmazójának és előmozdítójának” nevezi. A szenátorok egyaránt kiemelték a Polónia és a határontúli lengyelek elkötelezettségét és aktivitását a lengyel nemzeti ügyek mellett. Külön megköszönték a NATO csatlakozás mellett kifejtett tevékenységüket, és reményüket fejezték ki, hogy Lengyelország az EU-csatlakozás során is hasonló támogatókra fog találni a külhoni lengyelek körében.

Ami az állami politikát illeti, a határozat 7 pontban foglalta össze a célkitűzéseit. Elsősorban azt szeretné elérni, hogy a polóniai közösségek és a határontúli lengyelek megszerezzék a nemzeti kisebbségeket megillető jogokat ott, ahol élnek. Továbbá elő szeretné segíteni a külhoniak lengyel nyelvtudását és műveltségét, ápolni és terjeszteni kívánja a lengyel kultúrát és tudományt, elérhetővé tenni a lengyel sajtót és médiát. Támogatná a lengyel származású személyek gazdasági, tudományos és művészeti tevékenységét is. Végül, de nem utolsó sorban a lengyel állam arra szeretné ösztönözni a Polóniát és a határontúli lengyeleket, hogy támogassák a lengyel nemzeti érdekeket, valamint fejlesszené a repatriáció szempontjából megfelelő társadalmi környezetet és gazdasági helyzetet. Ebben a tevékenységben az állam az eddiginél nagyobb mér-

tékben kíván a nemzetközi jogra és az érintett országok belső jogszabályaira támaszkodni.

Annak érdekében, hogy szorosabb és közvetlenebb kapcsolat alakuljon ki a befolyásos és reprezentatív külföldi lengyel szervezetekkel, felmerült egy Polóniai Konzultatív Tanács létrehozásának a gondolata is, amely a Szenátus elnöke mellett működné. Ebben a legnagyobb kontinentális lengyel csúcs-szervezetek (az észak-amerikai, latin-amerikai, európai és ausztráliai) delegáltjai ülnének. A Tanács egyebek mellett véleményezne minden olyan határozatot és jogszabálytervezetet, amely a küllhoni lengyelséggel kapcsolatos. A tervek szerint legfeljebb 12 fős testület tagjait a Szenátus elnöke nevezné ki és hívná vissza a polóniai szervezetek és központok jelöltjei közül. Ezen kívül az elnökeknek joga lenne más „polóniai” személyeket is meghívni ide. A Tanács évente legalább egyszer ülne össze, tagjainak mandátuma a Szenátus mandátumával lenne azonos idejű és a működési költségeket szintén a szenátusi költségvetésből kellene megoldani. Az egész tervezet azt a cél szolgálja, hogy a küllhoni lengyelség ne érezze úgy, hogy az anyaországi politikusok a meghallgatásuk nélkül akarnak dönteni róluk. Érdekes viszont, hogy itt a polóniai tanácsról lenne szó, pedig előbb már szó volt arról, hogy a szenátusi határozat kis megkülönböztetést tett a diaszpóra e két nagy csoportja között. Kérdés az is, hogy a „szegényebb” keleti határontúli lengyelségnek milyen képviselote lenne ebben a rendszerben.

Végezetül még néhány szót kell ejteni arról a vitáról, amely 2000 után kezdődött el arról, hogy melyik államhatalmi szerv legalkalmasabb a polóniai és határontúli lengyel politika koordinálására. A vita főleg a *Trybuna* című lap hasábjain folyt. A vitából részben az derült ki, hogy az államfő hivatala legalkalmasabb egy koordinációs központ szerepének eljátszására, de ebből a megállapításból egyelőre nem vontak le konkrét következtetéseket. A Szenátus pedig igyekszik megőrizni a vezető, koordinációs és kezdeményező szerepét ebben a kérdésben, amiről az is tanúskodik, hogy több hivatalos jellegű dokumentumban és határozatban is kihangsúlyozták ezt a szerepkört. Egy külön Határontúli Lengyelek Hivatalának létrehozása pedig egyelőre nincs napirenden. A lengyel modellt ezért valószínűleg a jövőben is inkább a Szenátus és a fent említett társadalmi szervezetek (mindenekelőtt a *Wspólnota Polska*), valamint az alapítványok meghatározó szerepe és együttműködése fogja jellemezni, talán a többi közigazgatási szerv és a létrehozandó konzultatív tanács növekvő szerepével együtt.

SZEMLE

FRAZON ZSÓFIA

A művészet megszólaltatása és a megszólaltatás művészete

A szüntelen változó tudományos valóságok és az Ősfoglalkozási képek kiállítás

„Kézenfekvő, hogy annak a művészete, hogy valamit megszólaltassunk, előfeltételezi, hogy az a fáradozásunk nélkül nem szólal meg, vagy nem fejezi ki magát megfelelően.”¹

(Hans-Georg Gadamer)

Az alábbiakban egy kiállítás kapcsán (*Ősfoglalkozási képek*) próbálok néhány elemzési szempontot felvonultatni, egyrészt a kiállított képek értelmi (és sok esetben tényleges) alkotójának (Herman Ottó) képeken keresztül megragadható gondolkodásmódjával és kora tudományos felfogásával kapcsolatban, másrészt a téma és a kiállítás szerzőjének (Fejős Zoltán) a kiállított képeket összebogarászó, összeillesztő, jelentéstulajdonító és magyarázó szerepével, ennek kortárs múzeum- és tudományelméleti felvetéseivel kapcsolatban.²

Megközelítesemben a *bemutató* és a *befogadás* jelentik az elemzés legfontosabb kérdésköreit, és miután a kiállításon elsősorban grafikák és festmények láthatóak, ezt a két alapkategóriát olyan elméleti megközelítés felhasználásával próbálok kibontani, amely maga is egyesíti az etnográfiai és a művészetelméleti, -szociológiai szempontokat.

¹ Gadamer, Hans-Georg: *Épületek és házak olvasása*. In Bacsó Béla (vál. szerk.): *A szép aktualitása*. Budapest: T-Twins, 1994., 161.

² A kiállítás a Néprajzi Múzeumban volt látható 2003. május 23. – 2003. szeptember 28. között, *Ősfoglalkozási képek* címen. A kiállítást rendezte Fejős Zoltán. A kiállítás teljes képanyagát és a téma elemző bemutatását ld. az azonos című katalógusban: Fejős Zoltán: *Ősfoglalkozási képek. A Néprajzi Múzeum kamarakiállítása 2003. május 23. – 2003. szeptember 14.* Budapest: Néprajzi Múzeum (Kamarakiállítások 11.), 2003.

Az Ősfoglalkozási képek – a kiállítás képei

„Hogy is lehetne összefoglalni röviden a bemutatott képanyag természetét, illetőleg a kiállítás főbb elveit? Grafikák, festmények, néhány fotó, *árulkodó* jelek, ezek *boncolgatása*, egy csöppnyi *íronia* és humor. *Néhány kép* a néprajztudomány korai időszakából, időszakáról, a *megfigyelő* szubjektum és a *reprezentáció* szerepéről, jelentéséről és gyakorlatáról. A kicsit elnagyolt, két mondatba sűrített leírás mögött láttatni kívánom a kiállítás szerzőjének kifinomult, elemző tekintetét, a kiállításba rejtett, rendkívül sűrű, sokrétű jelentéstartalmat,³ illetőleg azokat a megközelítési módokat, amelyekkel ez a jelentéstartalom a befogadók számára is kibonthatóvá válik, lehetővé téve a megérett, az elgondolkodást és adott esetben a mosolyt.

A kiállítás egy rövid felütés után négy nagyobb téma köré csoportosítja a bemutatott alkotásokat. Az első három témakör már címében is azokat a helyszíneket idézi (*A terep; A millenniumi kiállítás; Párizsi világkiállítás*), amelyekben az alkotók a képeket életre hívták és jelentőséget tulajdonítottak nekik. A kiállítások esetében ez az elv kiegészül a nyilvános bemutatás intézményével is, így már nemcsak a megfigyelt *valóság* egyfajta rögzítése, hanem hozzáférhetővé tétele is meghatározó szemponttá válik. Ebben a három témában talán az a *kapcsolat* a legfontosabb, amely a képeket és az adott tereket összeköti egymással. A záró téma (*Újabb illusztrációk*) ily módon eltér a megközelítés eddigi logikájától, és a *resztlí* érzését kelti, de ha kevésbé kritikusan és igazságtalanul veszem szemügyre az e témához tartozó képeket, akkor látható, hogy itt másról is szó van: egyrészt egy alkotói mentalitás hatásairól és kifutásáról, egy tudományos felfogás lecsengéséről, másrészt a választott és bemutatott téma, illetőleg a kiállítás levezetéséről, lezárásáról.

Mindezekről egy kicsit részletesebben. A terep egyfelől az a *hely*, ahol az adatok, a néprajzi tények megragadhatóak és létrehozhatóak, másfelől az a *konceptió*, amelyen keresztül a külső szemlélő számára is világossá tehető, hogy az adott kutatásnak melyek a főbb sűrűsödési pontjai és hangsúlyai. Herman Ottó és a terep kapcsolatában a kiállítás szempontjából a kultúra, a környezet vizuális leírása és ábrázolása volt a fő cél, amihez a saját, terepen készített jegyzetei és skiccei éppúgy hozzátartoztak, mint a már *otthon* készített kidolgozottabb *változatok*, vagy a megbízására és instrukciói alapján dolgozó

³ „A kiállítás célja, hogy a Herman Ottó munkáiban megjelent, az általa egykor rendezett kiállításokon felhasznált képeket összegyűjtse, s ezáltal bemutassa a képi illusztrációnak a 19. század végén kialakult alkalmazásait.” Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 6.

festők és grafikusok alkotásai. A *terep* teremrész tematikáján belül mindegyik képfajtára találhatunk példát.⁴

A képeken Herman Ottó által fontosnak tartott használati eszközök és szerszámok rajzai, esetleg díszített részletei találhatóak, illetőleg az állatok és a pásztorok szűkebb életterében megtalálható ideiglenes építmények, enyhelyek, távolabbi vagy közelebbi környezetükkel. A tárgyak és az eszközök esetében nem teljes kollekciókat találhatunk, hanem egy-egy kiválasztott tárgyfajta különböző variánsait, sok esetben csak az alapformának tekintett részlet felvázolásával. Ezek a rajzok talán leginkább a Herman-féle vizuális jegyzetelési metódus lenyomatainak tekinthetőek.

A terepen és a terepkutatásban az adott esetben is az egyik legfontosabb kérdés a kutató érdeklődése, fogékonysága és nyitottsága. Az, hogy milyen módon jelennek meg az *ott* vagy az *itt* hon készített képeken a kutató előzetes elvárásai, illetőleg a képek majdani felhasználásának (például az illusztrálásnak) az előjelei. Az *Ősfoglalkozási képek* pontosan e szempontok alapján állítja egymás mellé, egymással dialógusba a grafikákat, a festményeket és a nagyon tanulságos terepfeljegyzéseket, és a részletek összerendezésének ez a módja a katalógus lapjain is tovább folytatódik.

A terep helye és jelentése viszont nem választható el a kiállítás további témájától, a terepen *tapasztalt valóságnak* a kiállítás keretei között való bemutatásától. Esetünkben ez kettős csavarás, hiszen az *Ősfoglalkozási képek* kísérletet tesz két korábbi kiállítás, a *millenniumi kiállítás* és a *Párizsi vilákiállítás* egyes elemeinek és képhasználati elveinek bemutatására, ami nem más, mint a *kép a képben* klasszikus esete. A jelenlegi elrendezés nem rekonstruálja a két korabeli kiállítást, nem rakja össze őket kockáról kockára, hanem pontosan arra az elvre próbál példákat hozni, hogy egy gondolat miként formálódik egyik helytől a másikig (a tereptől a munkaasztalon keresztül a kiállításig), eközben hogyan változik, finomodik, gazdagodik, milyen módon rajzolódik ki és át, és ezzel összefüggésben milyen formában válik érzékelhetővé a képek mögött meghúzódó világlátás. Ez már a beszédes történetekkel színesített, idillikus életképek 19. századi birodalma, a nyugodtan legelésző, kóborló állatokkal, a porfelhő-

⁴ „Az alkotók igényes, művészi értékű munkát végző illusztrátorok voltak, noha semmi esetre sem tartoznak a magyar festészet, grafika fővonalába. Nevük többnyire állat- és zsánerképek, könyvillusztrációk révén maradt fenn, de van, akit szinte egyáltalán nem tart számon a művészet- és múzeumtörténet.” Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 7. Az *Ősfoglalkozási képek* kiállításán Herman Ottó művein kívül elsősorban Nécsey István, Koszkol Jenő és Vezényi Elemér alkotásai láthatóak. A szerzőkről részletesebben: Fejős Zoltán: Az ősfoglalkozások képei. Herman Ottó és a magyar őstörténet ábrázolásai. In *Ház és Ember*, 2002/15, 185–199; Fejős: *Ősfoglalkozási képek*.

ben közeledő nyájjal, a bográcsban fővő, gőzölgő étellel, a teljes díszben pompázó, pipázgató pásztorral, és végül az esetek nagy többségében a címben is szereplő, elsősorban *archaikusnak számító* szállásokkal és építményekkel. A grafikák és festmények sok esetben nem mások, mint az előzőekben bemutatott, terepen készült vázlatok *benépesített, kicsinosított, élővé tett* variánsai.

A két korabeli kiállítás képeit már kizárólag erre a munkára szakosodott szakemberek készítették, akikről több esetben is kiderül, hogy ők maguk nem rendelkeztek saját terepvázlatokkal, vagy nem is jártak a megörökített helyeken (persze nem is ez volt a feladatuk), hanem Herman beszámolói alapján és a saját alkotói fantáziájukra hagyatkozva hozták létre az alkotásokat. A képek kifejezetten a „korabeli kiállításokhoz készültek mint a bemutatás kellékei, részben a tudományos fejtegetések szemléltetése és bizonyítása érdekében”.⁵ Herman tudomány szemlélete és megfogalmazása szerint a képek az *ékesítés* és a *kidomborítás* funkcióit voltak hivatottak betölteni, amiben a *hatás* és a *hangulat* tényezői voltak a fő mozgatók.⁶

A képhasználatnak ez a módja a kor néprajzi kiállításainak sajátja lehetett, de a képek témaválasztása és a megvalósított alkotások már inkább Herman Ottó sajátos tudomány szemléletéről, következtetési eljárásáról tanúskodnak: a múltat, a magyar őstörténetet a maga módján értelmező tudós képei ezek, saját tudományos megközelítéseinek képekre fordításai. Ahol a tudományos következtetésben (például a források hiánya miatt) űr tátongott, ott megjelent a képzőművész ecsete és fantáziája, így a *fejlődést* folytonossá, zökkenőmentessé tette, mind a tudományos következtetésben, mind a tudomány eredményeinek látványos bemutatásában. Ebben a megközelítésben összemossódnak a tudományos okfejtésen alapuló dokumentarista bemutatás elemei a művészet szabadabban szárnyaló, asszociatív látásmódjával. A Herman irányítása mellett készülő képek és kiállítások esetében a két megközelítés módszeres szétválasztására nem találhatunk példákat. Tudomány szemléletének kulcsfogalmai: a folyamat, a folyamatként bemutatható fejlődés, a kontinuitás és a linearitás.

Ezek a fogalmak a kortárs kultúrakutatásban és társadalomtudományi gondolkodásban mára meghatározó jelentésváltozáson mentek keresztül, de a korábbi tartalom új és más szempontok alapján történő megközelítése, a jelentések új kontextusba állítása, új olvasatok kialakítása korántsem haszonta-

⁵ Fejős: *Ósfoglalkozási képek*, 6.

⁶ Idézi Fejős: *Ósfoglalkozási képek*, 14–15.

lan vállalkozás.⁷ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a korai néprajztudomány kiállításokkal kapcsolatos elméleti megfontolásairól mennyire keveset tudunk, és milyen kevésbé foglalkozunk ezzel a témával, akkor még inkább láthatóvá válik, hogy a témaválasztás és a feldolgozás fontos és szükséges.

Az eredményeknek a kiállítási műfaj általi közvetítése egyfelől a múzeumok tudományelméleten és -történeten belül elfoglalt kritikai szerepének változására (erősödésére) utal, másfelől arra az igényre, hogy a feltett kérdések és válaszok egy szűkebben vett tudományos nyilvánosság határain túl is elérhetővé váljanak. Viszont a téma természetéből és sokrétűségéből adódóan a bemutatás során rendkívül precízen és világosan kell láthatóvá tenni a *most* múzeumba lépő látogatók számára, hogy a történetben mikor ki beszél, melyik pillanatban ki a megfigyelő, és a dialógus során hogyan alakul át a reprezentáció jelentése és praxisa. És talán ezek azok a pontok, amelyeken keresztül az *Ősfoglalkozási képek* lényege, jelentése és megvalósulása leginkább megragadhatóvá válik.

A megfigyelő és a reprezentáció – a képek olvasása

Az empirikus társadalomtudományokban talán semmi nem változott meg olyan radikálisan és elsöprően, mint a *megfigyelő* szubjektum státusza és szerepe, illetőleg a *reprezentáció* jelentése és praxisa. A látás és a nézés fizikai körülményeinek és lehetőségeinek elmúlt százötven éves története nemcsak a két fenti fogalomhoz kapcsolódó, kulturálisan kialakított jelentések nagy részét írta át és fogalmazta újra,⁸ hanem ezzel szoros összefüggésben az elméletekre és a gyakorlati tevékenységre is hatást gyakorolt. A képek elméleti megközelítése és ezzel összefüggésben a képhasználat gyakorlatának megfigyelése és leírása a néprajz/kulturális antropológia tudományterületén belül is aktuális és fontos kérdésekre irányítja a figyelmet.

Az *Ősfoglalkozási képek* azt a tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos időszakot idézi, amikor a fizikai külvilág (tudományos) rögzítésében a grafikai eljárás és a fotográfia egymás mellett élt. Fényképek használatára a tudományos szakmunkák lapjain már évtizedek óta lehetőség volt, és a kutatók elvárásai, szemlélete és lehetőségei határozták meg, hogy a mimetikus el-

⁷ „[...] azoknak a dolgoknak, amelyeknek nem csak pillanatnyilag, hanem újból és újból mondaniuk kell valamit számunkra, bizonyára elől van a helyük.” Gadamer: *Épületek és házak olvasása*, 168.

⁸ Cray, Jonathan: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.

járások melyikét választották, például az eredmények bemutatása és illusztrálása során.⁹ A fényképezés mint újfajta realizmus, nemcsak a végeredmény (a kép), hanem a megfigyelő szubjektum, illetve a látás és a megfigyelés paradigmájának szempontjából is meghatározó változást eredményezett. Tehát a Herman-féle tudománykonstrukció képeken keresztül való megragadása-kor a dokumentálásra és illusztrálásra használt alkotásokat nemcsak mint rajzokat és festményeket, hanem mint *nem-fényképeket* is érdemes a vizsgálat tárgyává tenni.

A szerző három ponton utal erre a kapcsolatrendszerre: Herman Ottónak egy, a fényképezéshez kapcsolódó kudarcélménye¹⁰, a fénykép mint minta¹¹, valamint a fotó dokumentumként és illusztrációként való 19. századi elterjedése¹² kapcsán. Ez a három nagyon különböző perspektíva (az emocionális tartalom, a kutatói tudományszemlélet és a tudományos paradigma-váltás) lényegében jól szemlélteti azt a kontextust, amelyben a kiállított alkotásokat szemlélhetjük. De csak akkor, ha rábukkanunk. Ugyanis ezek a sarokkövek jó mélyen elrejtve (vagy csak utalások szintjén) találhatóak meg a kiállítás termeiben, és a tartalmi kifejtés a katalógus lapjain is leginkább lábujgyeztszerű.

De találhatunk egy negyedik pontot, ahol a bemutatásban a *valóság, a fénykép* és a rajzolt *illusztráció* szemléletes és hangsúlyos egymás mellé tétele a kiállításon is remekül érvényesül. Ez nem más, mint A *millenniumi kiállítás* témakörében szereplő „őshalászati pavilon”-ábrázolások nem kevés tanulsággal szolgáló egymás mellé állítása, egymásra vetítése. Annak az eljárásnak a szemléltetése, ahogy a fénykép által mutatott tényleges világhoz a művész hozzárajzolta a Herman által fontosnak tartott további kiegészítéseket. A képeknek ilyen felfogású egymás mellé állításával legalább két (tágabban is értelmezhető) kérdést fogalmaz meg a rendező. Egyrészt, ha ezek tényleg nélkülözhetet-

⁹ A fényképezéssel, illetve a más technikai eljárással készülő képek és a világlátás kapcsolatának elméleti tárgyalása viszont még a Herman Ottó képein keresztül megidézett időszak után majd negyven évvel is meghatározó tanulmányok sorát eredményezte. Talán az egyik legfontosabb mű: Benjamin, Walter: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. In Benjamin, Walter: *Kommentár és prófécia*. Budapest: Gondolat, 1969. 301–334, 386–394.

¹⁰ Lambrecht Kálmán Hermanról szóló életrajzi munkájában idéz egy fiatalkori vállalkozást: a kőszegi „fényirdai műtelep” megalakulását és működését, ami aztán bírósági ügyé fajult. Hivatkozza Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 16, 24.

¹¹ Vezényi Elemér Pásztor-toilette című tusrája és egy fénykép kapcsolata: „A képen ceruzával grafikai méretrajz található, mely arra utal, hogy ennek alapján készült Vezényi Elemér Pásztor-toilette című képe.” Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 63. Ez a képpár látható a katalógus borítóján is.

¹² Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 18–19.

len kellékei voltak Herman Ottó mondanivalójának, akkor miért nem mutatta be őket valójában a kiállításban, viszont, ha nem mutatta be, akkor miért tett úgy, mintha ezt megtette volna, miért rajzoltatta hozzá a valósághoz az elvárásait, hozzájárulva egy téves, idealizált kép széles körben való elterjedéséhez?¹³ Másrészt ez az egy példa miként segíthet a tudatos ferdítés és az idealizálás közötti különbség megállapításában és felszínre hozásában? A szerző válasza erre a kérdésre, véleményem szerint, az ironia. Ebben az egy esetben szigorúan és hidegen összerakja a kockákat a maguk abszurditásában (bár szöveges kifejtést csak a katalógusban találhatunk), de az összes többi esetben nagyrészt a nézőre bízva az összefüggések felfejtését, a kapcsolódó képek dialógusainak összeillesztését. Ezen keresztül mutat rá arra a mai szemmel nézve már szokatlan világlátásra és kompozíciós készségre, amely a megfigyelt valóság és annak reprezentációja között húzódtott.

Már utaltam *Jonathan Crary* rendkívül szellemes könyvére, amelyben a megfigyeléssel és reprezentációval kapcsolatos változásokat összeköti a technikai újítások, a fejlődés és a korszerűség gondolatával, mindezt egy általánosabb társadalmi kontextusba ágyazva.¹⁴ Ha ezt a gondolkodásmódot átfordítjuk az *Ösfoglalkozási képek* problémafelvetéseire, akkor jól látható, hogy Herman Ottó gondolkodásmódja, és az ezen alapuló alkalmazott grafikai eljárás már a maga korában is olybá tűnt, mint egy hatalmas, mozdíthatatlan *camera obscura* a hordozható fényképező apparátusok között. Valahogy nem értjük, mit is keres ott pontosan, és miért van az, hogy fordítva látja a világot. Viszont kísérletet tehetünk rá, hogy megértsük és elmagyarazzuk. Ahogy a *camera obscura* a maga korában nem a hamis, hanem az igaz paradigma példája, majd metaforája volt,¹⁵ ugyanúgy Herman Ottó kapcsán sem az idealisztikus világlátáson alapuló félremagyarázások kifigurázása a cél, hanem a látásmód elemekre bontása és újra összerakása. Még akkor is, ha Herman Ottó sok ponton önké-

¹³ „A fényképfelvétellel és a metszettel összevetve [a Koszkol-féle rajzot] pontosan látható, hogy a kép idealizált, s a művész a ténylegesen megépített pavilonhoz hozzárajzolta a Herman által legfontosabbnak tartott alakokat és eszközöket. Minthogy a kiállítás után csak a kiállítási jelentésben reprodukált kép maradt fenn, a halászlati pavilon ilyen fiktív képként épült be a szakmai köztudatba.” Fejős: *Ösfoglalkozási képek* 39.

¹⁴ „Ebben a tanulmányban a 19. századi tárgyakkal és eseményekkel, vagyis személyekkel, tudásanyagokkal és technikai találmányokkal olyan viszonylag szokatlan alakzatát mutatom be, amely ritkán jelenik meg a művészet vagy a modernizmus történetét taglaló írásokban.” Crary: *A megfigyelő módszerei*, 15.

¹⁵ „...az 1500-as évek végétől az 1700-as évek végéig a camera obscura szerkezeti és optikai elevei a megfigyelő státusának és lehetőségeinek a leírására szolgáló uralkodó paradigmává álltak össze. Hangsúlyozom: ez a paradigma uralkodó volt ugyan, de természetesen nem kizárólagos.” Crary: *A megfigyelő módszerei*, 42.

nyes tudományos következtetésrendszere és megközelítése több olyan mozzanatot is tartalmaz, amely a mai olvasó számára megmosolyogtató. Az már a szerző feladata, hogy ezeket az elemeket ne a nevetségessé tétel, hanem az átgondolt, finom irónia eszközeivel szólaltassa meg. A kutatás és a befogadás ezzel csak élvezetesebbé válik.

A kulturális tárgyak kép-szöveg összefüggései – a korrekció

Az *Ősfoglalkozási képek* tehát olyan alkotásokat rendez össze, amelyek együtt soha nem jelentek meg, és amelyek közül eddig több egyáltalán nem szerepelt semmilyen nyilvános fórumon. A képek közötti kapcsolatot egyrészt Herman Ottó alkotókedve, gondolkodásmódja és irányelvei, másrészt Fejős Zoltán érdeklődése és kritikai nézőpontja teremti meg.

A befogadás és a megértés a szemlélő részéről azt igényli, hogy rendkívül széles szellemi tartományt aktivizáljon annak érdekében, hogy módszeresen szétválaszthassa a különböző tudományos perspektívákat, másrészt megközelelíthesse az egyes jelentésrétegeket. Ezt a szétválasztást és megkülönböztetést leginkább a kiállított képek információtartalmának módszeres kibontása, mind teljesebb leolvasása segítheti, illetőleg a szerző-rendező által alkalmazott *értelmezési rács*¹⁶ láthatóvá tétele. Hiszen az *Ősfoglalkozási képek* nemcsak a Herman Ottó-féle illusztrációs mód elveinek és módszereinek, hanem a gyakorlat mögött meghúzódó elméleti megközelítéseknek és elképzeléseknek a bemutatását is vállalta, az eredmények kortárs társadalomtudományi elmélet- és fogalomrendszerre való vetítésével. Ezért a kiállítás kontextusában a (hétköznapi és tudományos) *tapasztalatok*, illetőleg a *műalkotások* megfigyelése egyaránt fontos a *képek* üzenetének pontos kirajzolásához.

Ha a képet, mint jelentésteli felületet tekintjük, akkor az értelmezés során az egyik legfontosabb feladat a képelemek közötti összefüggések és kapcsolatok feltárása és leírása, illetőleg a jelentések tágabb, tudományos, kulturális és társadalmi kontextusra való kivetítése.

Az egyes elemektől a tágabb összefüggések felé való haladás a műalkotások és a kulturális-társadalmi jelenségek értelmezése során egyaránt célravezető vállalkozás. A művészetelméletben az eljárás klasszikus példája *Erwin Panofsky* elméleti alapfogalmak kidolgozására összpontosító ikonológia-teóriá-

¹⁶ „A műalkotás, mint minden kulturális tárgy, különböző szintű jelentéseket hordozhat attól függően, hogy milyen értelmezési rácsot alkalmaznak rá.” Bourdieu, Pierre: A művészi észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa Péter (szerk.): *Művészetszociológia*. Budapest: KJK, 1978. 178.

ja.¹⁷ A nagyhatású¹⁸ és sokat vitatott¹⁹ elmélet egyik legfontosabb újdonsága volt, hogy a művészettörténet mint empirikus és mint interpretációs tudomány összekapcsolására tett kísérletet. A megközelítés egy az egyben való alkalmazása mára nem számít sem nagy újdonságnak, sem túlságosan korszerűnek, mégis ennek az elméletnek a segítségével szeretnék rámutatni egy fontos sűrűsödési pontra, amely véleményem szerint az ikonológiai megközelítés és az *Ősfoglalkozási képek* szemlélete között található.

Panofsky háromlépcsős értelmezési rendszere (preikonográfia, ikonográfia, ikonológia), a műalkotások szimbolikus tartalmának feltárása során négy kérdéscsoport részletesebb kifejtésére helyezi a hangsúlyt: mi az értelmezés tárgya, mit jelent az értelmezés aktusa, melyek az értelmezéshez szükséges felkészültség összetevői és végül milyen eszközök állnak rendelkezésre az értelmezés helyesbítéséhez.²⁰ A *Panofsky*-féle, műalkotások értelmezésére kidolgozott lépcsős rendszer elemeinek és elméleti hozzáadékanak részletesebb bemutatása nélkül csak egyetlen tényezőt kívánok kiemelni: a befogadási folyamat korrekciós eljárásainak és egyéni lehetőségeinek fontosságát. Véleményem szerint ez az elv *Panofsky* megközelítésének az a pontja – legalábbis etnográfiai szemszögből –, amely egyrészt összeköti a képeket és a szövegeket, másrészt hangsúlyosan kiemeli az egyéni tapasztalat és tudás szerepét az értelmezés aktusában. Ez a mindennapi tapasztalatok, az ismeretek és az intuitív képességek korrekciós elve, melynek kapcsán *Panofsky* a mű érzéki felfogását, értelmét és összetett szimbolikus jelentéseit szükségesnek és elégségesnek tartja összevetni a stílusok, a típusok és a szimbólumok történetével.²¹ *Radnóti Sándor* viszont pontosan ennek a korrekciós elvnek a folyamatos érvényesítésében látja az elmélet zártságát, mivel – véleménye szerint – *Panofsky* befogadással kapcsolatos felfogása teljesen kirekeszti a tágabb (kulturális és társadal-

¹⁷ Az elmélet két különböző megfogalmazása: Panofsky, Erwin: A képzőművészeti alkotások leírásának és tartalomelemzésének problémájához. In Beke László (szerk.) *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok* Budapest: Gondolat, 1984. 249–261.; Panofsky, Erwin: Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába. In Beke László (szerk.) *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok* Budapest: Gondolat, 1984. 284–307.

¹⁸ Panofsky megközelítése volt többek között Pierre Bourdieu kulturszociológiájának egyik legfőbb ihletője. Vö. Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*.

¹⁹ Az egyik legalaposabb magyarországi kritikai méltatás: Radnóti Sándor: A vad befogadás. Erwin Panofsky kritikai méltatása – művészetfilozófiai nézőpontból, In Radnóti Sándor: *„Tisztelet közönség kulcsot te találj...”* Budapest: Gondolat, 1990, 132–194.

²⁰ A tanulmányban erről összefoglaló táblázat: Panofsky: *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába*, 293.

²¹ Panofsky: *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába*, 289–294.

mi) kontextus ismeretétől független „vad” befogadás lehetőségét.²² Panofsky elméletében valóban van egy kis sznobizmusra és kirekesztésre való hajlam, és egyfajta intellektuális távolságtartás, de ez csak az egyik eleme ennek a korrekciós elvnek. Talán lényegesebb (etnográfiai szempontból feltétlenül), hogy megfogalmazza a befogadás ismeretszerzésen és kulturális tényezőkön alapuló nézetét, továbbá a képek és a szövegek elválaszthatatlan kapcsolatát.

Ezen a ponton csatlakoztatható be az *Ősfoglalkozási képek* Fejős által is megfogalmazott kép-szöveg összefüggése,²³ amelyben viszont újra legalább két különböző metszet kerül egymásra. Hiszen külön kell kezelni a kiállított műtárgyak alkotófolyamaihoz kapcsolódó előzetes szövegek és források meglétét (vagy éppen hiányát!), az alkotófolyamatban betöltött jelentéstulajdonító és korrekciós szerepüket, illetőleg a képek utólagos értelmezését lehetővé tevő, a kiállításban akár kommentárként is használható szövegeket. Míg az első esetben a képek alkotói folyamataihhoz szükséges korabeli források, addig a második esetben már a kész illusztrációk szövegei kerülnek a vizsgálat homlokterébe. Mindkét esetben egészen másként érvényesül a képek és a szövegek kapcsolata, de az elválasztás értelmetlensége nyilvánvaló.

Az *Ősfoglalkozási képek* mondanivalójában és megközelítésében hangsúlyozza a Panofsky-elméletben is szereplő, szövegeken és forrásokon alapuló képfeltérési elvét, de amíg az ikonológia modellje a befogadáshoz szükséges aktusokat, kompetenciákat és korrekciós eljárásokat elméleti szinten fogalmazza meg, addig egy képeket bemutató kiállítás pontosan ezeknek az eljárásoknak a minél kifinomultabb gyakorlati megvalósítására tehet kísérletet. Természetesen nem azt akarom megvizsgálni, hogy egy 2003-ban készülő kiállítás hogyan valósítja meg egy majdnem hetven évvel ezelőtt íródott tanulmány elméleti felvetéseit, hanem inkább arra irányítanám a figyelmet, hogy a művészettörténet elméleti irodalmában is helyet kapó kérdésfeltevések hogyan jelentkezhetnek akár egy etnográfiai tematikájú kiállítás képeinek összeállítására és elemzésére.

²² „A zárt, idegen múlt tudós rekonstruálása tehát Panofsky befogadói modellje, s elutasítja azt a 'primitív', 'vad' befogadást, amely egykorú és jelen idejű szolításként fogja fel a régi műalkotást, s ezzel felnyitja és megszünteti idegenségét.” Radnóti: *A vad befogadás*, 149.

²³ „A szöveg és a kép egysége megerősíti a múltrol vagy az idegen kultúrákról megformált tudást, s ez elősegíti az ily módon egymást kiegészítő, egymást szolgáló reprezentációk elterjedését.” Fejős: *Az ősfoglalkozások képei*, 185.

Az értelmezési rács – a befogadás

Az *Ösfoglalkozási képek* termeiben a hangsúly a képek összerendezésén és bemutatásán van. Közel száz kép: festmények, grafikák, néhány fotó, egyszerűbb vázlatok és könyvillusztrációk, falra akasztva, térbe lógatva és kisebb vitrinekben elhelyezve. A szerző kísérletet tesz a képek különböző (fentebb bemutatott) tematikus egységekbe sorolásával, feliratozásával, a témákhoz kapcsolódó rövid és tömör teremszöveg megfogalmazásával és a „puszta” elrendezéssel egy minél összetettebb kép megrajzolására.

Ez első körben ellentmondani látszik a képillusztrációk és az illusztrált szövegek elválaszthatatlanságának, tágabb értelemben a kép-szöveg egység elfogadásának és módszeres megvalósításának, de a *csak képek szerepeltetése* elv annyira radikális, hogy mindenképpen valamiféle tudatosságot kell feltételezni mögötte. Olyan, mintha azt mondaná a szerző, hogy az aprólékos, figyelmes olvasás terepe nem a kiállítás, és csak azon túl, a téma más műfajú feldolgozásának keretei között valósítható meg. A kiállításon a képek olvasása a feladat. A kérdés most már csak az, hogy ez megvalósítható-e a szöveg-kontextus mellőzésével. Mielőtt erre feleletet keresnék, előrevetítem: nem gondolom, hogy erre a kérdésre *igen* vagy *nem* típusú válaszok adhatóak, de körüljárásra talán mégis érdemes.

Ehhez egy, a szerző által is részletesen kidolgozott elemzést idézek, amelyben az egy képelem köré épülő jelentésrétegek kibontása során módszeresen érvényesül az egymás mellé illesztés és a kép-szöveg összefüggés megtartása. Ez pedig az *állófa*²⁴ feltételezett használati módja és képi ábrázolása közötti kapcsolat bemutatásának szemléletes példája.²⁵ Elemzésében a szerző kiemel egy elemet (a képi ábrázolás és az elméleti következtetés egy elemét), hogy aztán azt egy tágabb kontextusban megjárta, új értelemmel felruházva visszailleszse *eredeti* helyére. A szétszedés fázisában megtalálhatjuk a képek értelmezéséhez szükséges aprólékos eljárások mindegyikét: a művészi ábrázolás formai elemeinek leírását, a források felhasználásával kibontható történet bemutatását, és végül a tágabb szimbolikus jelentésréteg feltárását, egy múltbeli világlátás jelenre fordítását. Ehhez végig a rendelkezésünkre állnak azok a képek, amelyeket a szerző is használ elemzése során, hiszen a *hi-*

²⁴ Herman Ottó szerint az állófa egy olyan gallyaitól megfosztott magas fatörzs, amely a pásztorkodással foglalkozók számára a tájékozódó messzelátás funkcióját töltötte be – mint egy kilátó. Ehhez a feltételezéshez semmilyen más tudományos megközelítésben nem találhatunk párhuzamot, így elgondolása csak hipotetikusnak tekinthető.

²⁵ Szöveges kifejtés: Fejős: *Az ösfoglalkozások képei*, 196–199; és Fejős: *Ösfoglalkozási képek*, 22. Képek: Fejős: *Ösfoglalkozási képek*, 32 (11. kép), 39 (31. kép), 56 (72. kép) és 58 (75. kép).

vatkozások segítségével folyamatosan lapozgathatunk a *katalógus* oldalain. Végül magunk is megértjük, hogy a képi illusztráció hogyan alakult át tárgyi bizonyítékká, és ez az átalakulás milyen módon tette mára rendkívül problematikusá Herman Ottó tudományszemléletét. A következtetés aprólékos, precíz, a kifigurázás minden elemétől mentes, így elegáns, mégis finoman ironikus. Egyetlen hibája, hogy a kiállítás falai között szinte teljesen észrevétlen marad, egy kicsit finomabban fogalmazva: észrevétlen maradhat. Míg a katalógusban és az elemző tanulmányban a szerző a következtetés és a korrekció során pontosan azoknak a szövegeknek a felvonultatására törekszik, amelyek nélkülözhetetlensége mellett maga is érvel, a kiállítás keretei között szinte teljesen magára hagyja a nézőt a képekbe rejtett sűrű tartalommal.

Itt szeretnék *Pierre Bourdieure* hivatkozni, aki a művészeti alkotások észlelésének és befogadásának aktusában nemcsak az ismeretek birtoklásának, hanem a megszerzett vagy már meglévő ismeretek *mozgósításának* is kiemelt szerepet tulajdonít.²⁶ *Panofsky* elméletére alapozva, de azon túl is emelkedve, körüljárja a tudatos és tudattalan elemeket egyaránt mozgósító befogadói attitűdöt, de következtetésében változatlanul meghatározónak tartja a tanulás során megszerzhető tudás fontosságát, és az egyének felkészültsége közötti *finom különbségek és megkülönböztetések*²⁷ tudatosulását. *Bourdieu* sem az oktatási struktúráról, sem a múzeumi intézményrendszerről nem nyilatkozik különösebb elismeréssel ezeknek a különbségeknek és megkülönböztetéseknek a feloldása tekintetében. Megközelítésében a szocializációnak e kitüntetett helyei, ahelyett, hogy demokratizálnák, megerősítik és elmélyítik a különböző társadalmi rétegek tudásszintjei közötti eltéréseket.²⁸ A múzeum egyik alapvető funkciójának az odatartozás vagy a kirekesztés érzésének megerősítését tartja.

Bourdieu megközelítése és megfogalmazása egyfelől a francia társadalom rétegzett társadalomszerkezetén, másfelől a művészeti múzeumok és az elit kultúra szoros kapcsolatán alapul, így következtetései természetesen nem adaptálhatóak egy az egyben más társadalmi, kulturális és intézményi kontextusra. Mégis felhívja a figyelmet a tudás birtoklása és nem birtoklása között meghúzódó ellentétre, a tanulási folyamat kitüntetett szerepére. Azzal, ha Fe-

²⁶ Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 177.

²⁷ „A művészeti kompetencia foka nemcsak attól függ, hogy valaki milyen mértékben birtokolja a rendelkezésére álló osztályozási rendszert, hanem attól is, hogy ez a rendszer mennyire összetett vagy kifinomult, s így azzal mérhető, hogy a néző mennyire képes az ábrázolás univerzumában *több* egymást követő felosztást is végrehajtani, vagyis finomabb osztályokat is meghatározni.” Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 183 (Kiemelés az eredetiben.)

²⁸ Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 190–200.

jós Zoltán nemcsak a tanulmányok szerzőjeként, hanem a kiállítás rendezőjeként is felhasználta volna a kép–szöveg összefüggések rendkívül széles palettáját, egyrészt explicit módon kinyilvánította volna a nemtudás jogát,²⁹ másrészt ugyanannak a nem kis élvezetet nyújtó nyomozási eljárásnak a részeseivé tehetné volna a nézőket, mint az olvasókat. A kiállításban érvényesülő szűkszavúsággal persze nem sérül az etnográfiai hűség, viszont a jelentések mélyére jutás nem mindenki számára egyformán biztosított. Válaszolhatjuk erre: Vajon hol van ma erre egyáltalán példa? Vagy, hogy miért kellene egy téma különböző műfaji keretekre fordítása során ugyanazt a mélységet megjelteni? És ezek teljesen jogos kérdések. Mégis a felvetésem abból a megkülönböztetésből indul ki, amit a kiállítás ismeretében a katalógus átolvasása után éreztem a két különböző műfaj, és a jelentésrétegek felfejthetősége vonatkozásában.

Én a magam részéről – hogy a vendégkönyvbejegyzések hangulatát idézzem – a témaválasztás elismerésével együtt rendkívül élvezetesnek tartottam a kiállítást, szívesen bóklásztam ide-oda a termék között, újra és újra visszalépve egy már megnézett képhez, keresgetni eldugott beszédes jeleket és elhúzott mézes madzagokat. Szívesen léptem a szerző által felkínált diskurzusba, és aktív, mosolygós látogatóvá formáltam magam. A végén egy kicsit meg is veregettem a vállam, és arra gondoltam: igen, értem, rendben, illetőleg még arra, hogy soha nem gondoltam volna, hogy egyszer még érdekesnek fogok találni egy olyan néprajzi megközelítést, amely Herman Ottó tudományos munkásságát teszi a vizsgálat tárgyává. Viszont a katalógus utólagos elolvasása további szempontokat adott a saját olvasatom létrehozásához, és pontosan a tudás és a befogadás közötti kapcsolatra irányította a figyelmem. Talán mondanom sem kell, hogy néprajzos diplomával azért nem olyan nagy dicsőség az *Ösfoglalkozási képek* tartalmát felfogni, és ha ezt még élvezetesnek is tartja az ember, az külön figyelemre méltó. De a nyomolvasás során felbukkanó igezi csemegéket mégiscsak a katalógus tartalmazta. Természetesen nem tudom a saját néprajzra, társadalomtudományokra vonatkozó tudásom nélkül szemlélni a *képeket*, nem tudom megmondani, hogy milyen lehet az, amikor valaki a „vad” befogadás és a *nemtudás* talaján mozog, de feltételezem, hogy ha egy kiállítás nem szentel elegendő teret arra, hogy egy tudományelméleti kérdéseket feszegető téma befogadásához hathatós segítséget adjon, akkor a szemlé-

²⁹ „A pedagógiai és didaktikai segédeszközök igénybevétele természetesen nem pótolná valóságosan az iskolai képzés hiányát, de legalább proklamálná a nemtudás jogát, a tudás nélküli jelenlét jogát, a tudatlan emberek jelenlétének a jogát...” Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 198.

lő nem fog különösebb erőfeszítéseket tenni a katalógus megvásárlására és alapos áttanulmányozására. De ki tudja?

Aszöveg-kontextus hiányának feloldására viszont a kiállítás termeiben is találhatunk egy kommentártípust, amely a narratív és az esztétikai szempontokat egyaránt érvényesíti. Ezek az áttetsző drapériára nyomtatott, kiemelt képrészletekkel benépesített, padló-plafon között kifeszített paravánok. A montázstechnika megjelenése egyfelől felnagyítja a kiállított képek mögött meghúzódó alkotói világlátást, amelyben a valós és a fiktív elemek szabadon egymás mellé illeszthetők voltak; másfelől a montázs egyben kiemelés is, a képek szimbólumrendszerének felbontásához nyújtott vizuális segédeszköz. Felhívja a figyelmet a hangsúlyokra, és a kép-szöveg kapcsolatot is igyekszik megjeleníteni. Ezek a szerző és a grafikus szövegrészletei és kommentárjai, melyek az alapszintű befogadáshoz feltétlenül segítséget adhatnak. A grafikus módszerek értelmezést segítő használata a Néprajzi Múzeum tudományos gyakorlatában nem előzmények nélküli, ez a megoldás vélhetően a kép-szöveg kapcsolat klasszikus formáinak meghaladására is törekszik.

Már csak egy utolsó kérdés: Vajon ez az eszköz tényleg elégséges-e a (katalógusban egyébként részletesebben bemutatott) „hamis szemléletesség” és a tudatos ferdtítés közötti finom megkülönböztetések bemutatására? Egy kérdés, melynek megválaszolása szintén nem választható el a jelentéstudajdonító és a befogadó tapasztalataitól és nyitottságától.

Befejezésül – egy új olvasat

Az ember alkotta dolgokban talán épp az a legizgalmasabb, hogy a bennük rejlő, és a belőlük előcsalogatható értelem és jelentés nem állandó és változatlan, hanem térben és időben változó (és változtatható), a jelentést generálók és a befogadók szándékai, kompetenciája, érdeklődése szerint, vagy például a tágabb tudományos, kulturális, társadalmi kontextus függvényében. Akadnak persze olyan témák és tárgyak, amelyek kihullnak az idő rostáján, de mindig vannak olyanok is, amelyek újra megszólaltathatóak, egy, a korábbihoz hasonló vagy egészen más perspektíva megvalósításával. Az *Ősfoglalkozási képek* kiállítás újra elővesz, illetőleg összeszed és összerendez eddig ebben a konstellációban elő nem forduló alkotásokat, és olyan kérdések megfogalmazására törekszik, amelyek messze túlmutatnak az ősfoglalkozás témakörén. A kritikai hangvétel és az önreflexív beszédmód nagyban hozzájárul egy régi „klasszikus” téma új szempontokat érvényesítő megközelítéséhez, egy új és más értelmező olvasat megalkotásához.

Herman Ottó *képei* és Fejős Zoltán *képei* – a reprezentáció és a megfigyelés kategóriáin túl – több, fontos, egymást kiegészítő fogalom körültekintő vizsgálatára terelik a figyelmet. A legfontosabbak talán a kép-szöveg, kép-fénykép és a dokumentum-fikció összefüggések, amelyek nemcsak „a múlt megkomponált reprezentációjának elkészítése”,³⁰ hanem hétköznapi és tudományos megértésének és érthetővé tételének szempontjából is meghatározóak. Ebben a diskurzusban az *Ősfoglalkozási képek* hozzátesz valamit a korábbi konstrukciókhoz,³¹ és ezt az illesztést nemcsak a szűkebben vett tudományos nyilvánosság, hanem egy tágabb befogadó réteg számára is igyekszik megfogalmazni.

³⁰ Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 6.

³¹ „A napjaink fizikusai által felépített valóság nem hasonlít a múlt századi fizikus világgképéhez. Ezen valóságok mindegyike mindenkor megerősített a kortársak – hétköznapi emberek vagy szakemberek – konszenzusa révén. [...] A tudományos valóság állandóan változik, minden új könyv vagy cikk kissé – ámbár néha alapjaiban – megváltoztatja. A változások érvényességének feltétele a korábbi konstrukciókhoz való illeszkedés.” Maquet, Jacques: *Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek antropológus szemmel.* (Antropos. A Csokonai Kiadó és Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék sorozata). [Debrecen]: Csokonai Kiadó, 2003, 19.

LAGZI GÁBOR

Egy konferencia margójára, avagy mit tudunk ma az 1932–1933-as ukrainai éhínségről

Kiseb vitát gerjesztett a honi sajtó berkeiben a Terror Házában december 9-én megrendezett konferencia, amely az 1932–1933-as ukrainai éhínséggel (ukrán szóhasználat: *holodomor*) foglalkozott. Vita, de nem dialógus alakult ki, s egyben jellemzi a magyar viszonyokat, hogy egy látszólag érdektelen (mert tudományos) találkozót ily hevesen védelmeznek vagy támadnak (politikai opciótól függően) a sajtóorgánumokban.¹ De szintén nem alakult ki vita magán a nemzetközinek kikiáltott konferencián sem, ahol a magyar oldalt *Kun Miklós* s részben a találkozó egyik fő-szervezője, *Hartyányi Jaroszláva* képviselte (a többi résztvevő Ukrajnából érkezett). Így a magyar tudományos élet más képviselője nem tudott (vagy nem akart) állást foglalni a kérdésben. Pedig van miről vitát folytatni, hiszen a 20. század egyik legnagyobb, több millió emberéletet követelő tragédiájáról van szó.

De mi is történt Szovjet-Ukrajna területén 1932–1933-ban? Sztálin a kollektivizálás megkezdését és a kulákság mint osztály megsemmisítését 1929 december végén jelentette be, amely azt jelentette, hogy a szocialista át-alakulás a falut is elérte, szétzilálva ezzel a faluközösségeket és felszámolva a magántulajdont. Az ukrán területeken villámgyorsan lezajlott a kollektivizálás (gyorsabban, mint az orosz területeken): 1929 végén a parasztok alig 9%-a volt kolhoztag, míg ez az arány 1932 közepén 70%, 1935-ben pedig 92% volt.

¹ Krausz Tamás: Egy hamisítás története. Az ukrainai éhínség a Terror Házában, *Népszabadság*, 2003. december 19; Kormos Valéria: Golodomor – a cinkosság hatalma. *Magyar Nemzet*, 2003. december 11; Pelle János: A tragédia neve: holodomor. *Heti Válasz*, 2004. január 2.; Vida László: Az ítélet: éhhalál. Az ukrán holodomor 1923–1933. *Heti Világgazdaság*, 2003. december 13.

Ilyen eredményeket persze kizárólag erőszakkal lehetett elérni, a kivезényelt katonai és OGPU-osztagok kemény kézzel léptek fel az ellenállókkal szemben (pl. több százezer ukrán parasztot hurcoltak el a GULAG-ra).

Az új rendszer bevezetése azonban megfelelő szakmai és technikai adottságokat feltételezett, amelynek eleinte híján voltak a frissen létrehozott kolhozokban. Ugyanakkor Moszkva növelte az ukrainai élelmiszerkontingenseket: 1930-ban Ukrajnában 23 millió tonna gabonát arattak, ebből 7,7 milliót vittek ki a tagköztársaságból. Egy évvel később csak 18,3 millió tonna gabonát tudtak betakarítani, de a kivitel nagysága változatlan maradt. Az eredményeket lehetett még fokozni agitációval és erőszakkal (letartóztatások, deportálások pl. az állami, azaz a kolhoz-vagyon ellopása esetén), a betakarítások azonban így is az előírányzott kvótának csupán kétharmadát érték el 1932-ben. Az ukrán parasztoktól nem csak a learatott gabonát, hanem még a vetőmagot is elvették, útlevél hiányában pedig nem utazhattak a városokba, ahol egyébként is jegyrendszert vezettek be a főbb élelmiszerekre.

Az éhínség immáron elkerülhetetlenné vált, amely nem csak az ukrán, hanem a doni, kubanyi (kozákok által kolonizált) területeken is felütötte a fejét. A parasztok eleinte a maradék élelmet és a megmaradt állatokat ették meg, majd idővel mezei állatokat (egeret, madarat, vakondokot), leveleket, makkokat, sőt, kannibalizmus is előfordult. Egész falvak pusztultak ki, amelyeket katonai egységek vettek körül, megelőzendő nagyobb embercsoportok kijutását a városokba vagy a szomszédos tagköztársaságokba (Oroszország, Belarusz). Állami segítség nem érkezett az éhezőknek, s mivel a szovjet államnak szüksége volt valutára a nagyszabású ipari fejlesztésekhez, ezekben az években fokozódott a nyugatra irányuló gabonaexport.² Közben a hivatalos szovjet vezetés nem egyszerűen elhallgatta az éhínség tényét, hanem tagadta is (a szovjet vezetők az éhínséget egymás között csak „ideiglenes ellátási nehézségeknek” nevezték). A konferencián többször is elhangzott (negatív kontextusban) Walter Duranty neve, aki a *New York Times* moszkvai tudósítójaként a szovjet propaganda eszközévé válhatott – bár jól tudott az ukrainai katasztrófáról, cikkeiben azt nem említette. Munkásságát az USA-ban Pulitzer-díjjal, míg a Szovjetunióban Lenin-érdemrenddel honorálták.

Külön érdekesség, hogy az ukrainai éhínségről a hetvenes-nyolcvanas években a szovjet historiográfia alig, vagy a tényeket bagatellizálva („a kom-

² A helyzet abszurditását nem csak a nagypolitika szintjén lehetett tetten érni: „Az a paraszt, aki lopás miatt börtönben ült, 300 gramm kenyeret és ételt kapott, és túlélte az 1933-as éhínséget, a becsületes szomszédja viszont éhen halt a falujában.” Ivan Majsztrenko: *Izstorija moho pokolinnja. Szpohadi ucsasztznika revolucijnih pogyj v Ukrajini*. Edmonton, 1985, 254.

munizmus felépítése áldozatokat követel” jelszóval) foglalkozott.³ Az igazi át-törést külföldi (részben angolszász, részben ukrán származású) tudósok munkái hozták meg – itt elsősorban Robert Conquest alapművére kell gondolni.⁴ A jelenlegi ukrán történetírás (mind helyi, mind országos tekintetben) bőven foglalkozik az éhínség tematikájával, de e kutatási eredményeknek még be kell hatolniuk a köztudatba.⁵

Mind a mai napig nem lehet pontosan megállapítani, mennyien is pusztultak el az említett területeken. Hivatalos statisztikák nem készültek, mert nem is készülhettek, így csak a népszámlálási adatok egybevetésével lehet kalkulálni.

1. táblázat⁶

	1926-os népszámlálás	1939-es népszámlálás	különbség
Szovjetunió	147 027 900	170 557 100	+15.7%
Oroszok	77 791 100	99 591 500	+28.0%
Belaruszok	4 738 900	5 275 400	+11.3%
Ukránok	31 195 000	28 111 000	-9.9%

Míg a másik két szláv nemzet tagjainak száma a két háború közötti időszakban szignifikánsan nőtt, addig az ukránoké egy tizeddel csökkent – az ukránok szó szerint meg lettek tizedelve. Ha az ukrán etnikai lakosság ugyanolyan mértékben növekedett volna, mint a belaruszok (akik nem szenvedtek az éhínségtől), akkor 1939-ben (valószínűleg) kb. hétmillióval több ukrán lett volna.

³ Vö. Janusz Radziejowski: Collectivization in Ukraine in the Light of Soviet Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*, 1980/9, 3–17. Voltak olyan történészek, akik állították, hogy az éhínséget a második világháború után a Nyugatra menekült (mellesleg, a náciakkal kollaboráló) ukrán nacionalisták találták ki, volt olyan szakember, aki e természeti katasztrófa kialakulását magukban az ukrán parasztokban kereste, akik a kolhozosítás nyomán nem voltak hajlandók megművelni földjeiket és saját élelmiszerkészleteiket is felélték.

⁴ Robert Conquest: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York 1986, valamint James Mace: *The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why?* In *Toward the Understanding of Genocide. Proceeding of the International Conference on the Holocaust and Genocide*. Ed. by Israel W. Charny. Boulder-London, 1984, 67–83, valamint *Famine in Ukraine 1932–33*. Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, Edmonton 1986.

⁵ Az 1923–1933-as éhínségről szóló legutóbbi gyűjteményes munkák: *Holod 1932–1933 rokiv v Ukrajini: pricsini ta naszlidki*. Szerk. Valerij Szmolij, Kijiv, 2003, valamint *Politicsnij terror v Ukrajini – XIX-XX sztolittja – isztoricsnij nariszi*. Szerk. Valerij Szmolij, Kijiv 2002. Egyébként az 1932–1933-as ukrán éhínség talán legmegrázóbb szépirodalmi, magyarul is olvasható, feldolgozása: Vaszilij Grossman: *Pantha rhei*. Ford. Enyedy György. Bp. 1989.

⁶ Forrás: James Mace: i.m. 77.

De érdemes összehasonlítani az Ukrán SzSzK városi és falusi lakosságának különbségét:

2. táblázat⁷

	1926-os népszámlálás	1939-es népszámlálás	különbség
Falusi lakosság	23 644 000	19 765 000	– 16%
Városi lakosság	5 374 000	11 196 000	+ 108%
Összesen	29 018 000	30 961 000	+ 6,6%

Az adatokból kitűnik, hogy a falusi lakosság lélekszáma az említett korokban drámai mértékben csökkent, amit csak a városi népesség felduzzadása tudott egyensúlyozni. A fentebb idézett számok önmagukért beszélnek – manapság annyi bizonyosnak látszik, hogy az Ukrán SzSzK területén, valamint más ukrán etnikai területeken (Kubany, Don-vidéke) az éhínség, a kuláktalanítás és a deportálások során több millió ember pusztult el (a konferencia szervezői, valamint a résztvevők többsége hét millióban állapította meg az áldozatok számát).

Az egyik előadó, *Jevhen Szversztjuk* úgy fogalmazott, hogy a *holodomor* során Sztálin a saját népe ellen folytatott háborút, amely az ukrán nemzet vitális erőit volt hivatott gyengíteni. Egy másik résztvevő, *Szerhij Bilokiny* szerint az éhínség célja a társadalmi struktúrák szétzilálása, s végső soron a *homo sovieticus*-réteg minél hamarabbi létrehozása volt. Abban egyetértettek az előadók, hogy az éhínséggel Sztálin és a szovjet vezetés az *ukrán parasztoikat* akarta térdre kényszeríteni – s itt a jelzős szerkezet mindkét tagját alá kell húzni.

A szakirodalomban egyébként nincsen egyetértés a tekintetben, hogy egy sorba lehet-e állítani az 1932–1933-as ukránjai éhínséget a történelem más genocídumaival (Holocaust, örmények kiirtása). Az amerikai kutató, James Mace húsz évvel ezelőtt megjelent tanulmányában a következőket írta: „Az ukránoknak úgy kell felfogniuk az éhínséget, mint az ellenük irányuló tudatos politika legszörnyűbb elemét: a kulturális és szellemi elitjük megsemmisítését, amely az Ukrán Felszabadítási Szövetség elleni perrel vette kezdetét, folytatódott a kommunista párt hivatalos ukrán szárnyának likvidálásával, és a vidéken élő társadalmi bázisának megsemmisítésével fejeződött be. Úgy tűnik, hogy az éhínség az ukránok ellen megtervezett kampány eleme volt, mely arra irányult, hogy elpusztítsák őket mint politikai tényezőt és mint társadalmi organizmust.”⁸ Hasonlóképpen ír az éhínség mibenlétéről az

⁷ Idézi Piotr Eberhardt: *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa 1994, 136.

⁸ James Mace: *The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine*. In: *Famine in Ukraine...*, 12.

ukrán származású kutató és publicista, Vasyl Hryshko, aki összefüggést lát a kollektivizálás és az ukrán nemzeti elit elleni támadásban: „Oroszországban a kollektivizálás arra korlátozódott, hogy felszámolták a parasztságot mint az államiól független társadalmi osztályt. Ukrajnában azonban a kollektivizálás az ukrán nemzeti kérdés mint olyan „megoldásának” a kezdetét jelentette, amely a parasztságnak mint az ukrán nacionalizmus fő forrásának elpusztításán alapult”.⁹ A már idézett Mace egy későbbi írásában a *holodomort* nem genocidiumnak, hanem „genocidiális természetűnek” nevezi a népiértásoknak szentelt enciklopédiában.¹⁰ Teszi mind ezt annak tudatában, hogy az áldozatok száma hasonló nagyságú, mint a Holocaustus esetében, igaz, Sztálin nem törekedett minden egyes ukrán likvidálására.

Kétségtelen: akárhogy is nevezzük a dolgokat, Ukrajna területén az 1930-as évek elején nemzeti tragédia történt, és ezt a tragédiát napjainkban (sem politikai, sem tudományos szempontból) nem lehet megkérdőjelezni. A konferencia során az is nyilvánvalóvá vált, hogy Budapesten nem a szovjet vagy az orosz, de nem is az amerikai álláspontot mutatták be, hanem a legérinthettebbek, tehát az ukránok foglalhattak állást a kérdésben. Azért is fontos hangsúlyozni a nemzeti látószöveget, mert a szovjet korszak nem csak a politikában, a társadalomban, s a gazdaságban hagyott nyomot, hanem a tudományokban, különösképp a társadalomtudományokban, amely talán a legerőteljesebben volt kitéve az ideológiai nyomásnak és ellenőrzésnek.

Bizonyosnak tűnik, hogy a jó értelemben vett ukrán nemzeti álláspontnak sikerült hangot adni a konferencia kapcsán. Mindez persze nem feledteti azt a tényt, hogy az 1932–1933-as események nem foglalták el az őket megillető helyet az ukrán kollektív emlékezetben (pl. emlékművek, iskolai tananyag)¹¹, amelyet csak fokoz az a tény, hogy napjaink ukránjai publicisztikájában (is) vita van a *holodomor* mibenlétéről.

A konferencia a modern kori ukrán történelem egy vékony szeletét mutatta be. A magyarországi politika szempontjából kényes helyen, a Terror Háza Múzeumban rendezték meg, a téma pedig a sztálini diktatúra egyik

⁹ Vasyl Hryshko: *The Ukrainian Holocaust of 1933*. Toronto, 1983, 114. Macet és Hryshkot idézi Yaroslav Bilinsky: Was the Ukrainian Famine of 1932–1933 Genocide? *Journal of Genocide Research*, 1999/1, 147, 149.

¹⁰ James Mace: *Ukrainian Genocide*. In: *Encyclopedia of Genocide*, vol. II. Ed. by Israel W. Charny. Santa Barbara – Denver – Oxford 1999, 565.

¹¹ Egy külön tanulmány, de akár egy vastkosabb könyv témája lehetne, mennyiben lehet napjainkban (kiforrott, egységes) ukrán nemzeti tudatról beszélni, amikor pl. a független Ukrajnában a hivatalos államnnyelvet a társadalom kisebb hányada használja, s a szovjet örökség nem csak fizikailag, hanem szellemileg is jelen van.

agyonhallgatott rémtette volt. Mindazonáltal az 1932–1933-as ukrajnai éhínséget további kutatásoknak kell vizsgálniuk, hangzott el a konferencián, nem csak politikai aspektusait illetően, hanem gazdasági, szociológiai, demográfiai és pszichológiai szempontból is.

BALÁZS MIHÁLY

Magyar vonatkozású kora újkori nyomtatványok és kéziratok kutatása erdélyi és nyugat-európai gyűjteményekben

A magyar vonatkozású határon túli hagyatéki gyűjtemények, könyvtári anyagok mentése és feldolgozása című program keretében a szegedi egyetem régi magyar irodalommal foglalkozó szakemberei – mintegy kis korai újkori szekciót létesítve – az ezen a területen hagyományossá vált munkamódszerekkel és keretek között dolgoztak olyan témákban, amelyek kutatása e program megindulása előtt már komoly hagyományokkal rendelkezett. A szervezeti keretek specialitásán elsősorban azt kell érteni, hogy az adott korszak kutatói és műhelyei között a hazai átlagot bizonyosan meghaladó együttműködési formák alakultak ki, amelyek kimunkálójá a korábbi évtizedekben Klaniczay Tibor volt, s amelyeknek csak nevet adott az a rendszerváltás előtti legjelentősebb társadalomtudományi támogatási forma, amelyet „nemzeti hagyományok” főirányként tartunk számon a közbeszédben.

Az együttműködés legintenzívebb formái az Országos Széchenyi Könyvtár szakembereivel alakultak ki. Erre támaszkodva a mostani programban a következő eredmények születtek.

1. Felvételek készültek a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) soron következő kötetei számára. Mivel a hazai nyomdászat és könyvtörténet szakemberei korábbi kutatóútjaik során – legalább a régi katalógusok alapján – maguk is informálódhattak, illetve természetesen számíthattak a határainkon kívüli gyűjtemények magyar munkatársainak adatszolgáltató közreműködésére, nem okozott nehézséget azoknak a 17. századi nyomtatványoknak a kijelölése, amelyekről az erdélyi gyűjtemények példánnyal rendelkeznek. Így Borsa Gedeon és munkatársai listája alapján mintegy húsz, kisebb terjedelmű régi magyarországi nyomtatványról készült digitális fotómásolat,

majd CD a marosvásárhelyi Teleki-téka, illetve a kolozsvári akadémiai könyvtár anyagából. A Szebenben folyó munkálatokat különösen bonyolulttá tette a nyomtatványok helyének folytonos cseréje az elmúlt évszázadban. Borsa Gedeon útmutatásai alapján folytattunk munkálatokat a Samuel Brukenthal Könyvtárban. Az ott lévő hallatlanul gazdag hungarica nyomtatványok mintegy tizenöt olyan tételéről készítettünk másolatokat, amelyeket az RMNy elkövetkező kötetei semmiképp sem nélkülözhetnek.

2. Kevesebb szervezett előzményre támaszkodhatott a kutatásnak az a része, amely a 16–18. századi kéziratokra koncentrált. Az OSzK Kézirattárában őrzött vagy részben publikált beszámolók (Földesi Ferenc, Horváth Iván, Keserű Bálint, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal), illetve a duplázások elkerülése végett az MTA Könyvtár Mikrofilmtára anyagának áttanulmányozása után állítottuk össze azokat a listákat, amelyek alapján a fényképezés munkálatai megindulhattak. Egy gyűjtemény esetében ugyanakkor magunk teremtettük meg korábban az alapos tájékozódás lehetőségét a hazai és a nemzetközi tudományos élet számára azzal, hogy közzétettük az egykori unitárius kollégium kézirattára anyagának Lakó Elemér által készített, s általunk kiegészített katalógusát angol nyelven (*The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Compiled by Elemér Lakó, I–II. Szeged, 1997.). Az alábbiakban gyűjtemények szerint haladva felsoroljuk azokat a kéziratok kolligátumokat, amelyekről digitális fényképfelvételek készültek, esetenként utalunk azokra a publikációkra is, amelyek már munkálkodásunk eredményeképpen születtek meg. Jól kivehető az alábbiakból, hogy a munkálatokat az egyes gyűjteményeken belül nem a jelzetek diktálta sorrendben végeztük, hanem az első ütemben a válogatást a szegedi kollektíva érdeklődése diktálta. Ez azt jelenti, hogy előtérbe kerültek a protestantizmusnak a nemzetközi szakirodalomban radikálisnak mondott áramlatai. Közismert, hogy az erdélyi reformáció legjelentősebb hozadéka e tekintetben egy nyitottságot sokáig megőrző antitrinitárius mozgalom, majd unitárius felekezet jelenléte. Mivel az is eléggé ismertnek látszik, hogy a szegedi régi magyarosok ezzel régebb óta foglalkoznak, ehhez szakmai kommentárt nem fűztünk. Újabb fejleménynek számít ugyanakkor, hogy a nemzetközi tudományosságban is jegyzett módon lett Keserű Bálint kezdeményezésére tanszéki téma a 17. századi protestantizmus belső ellenzéki törekvéseinek (spiritualizmus, radikális pietizmus) kutatása, a jelzett eszmeáramlatok kelet-közép-európai recepciója. Újdonsága miatt erről megfogalmaztunk néhány reflexiót, amelyet a nyugat-európai forráscsoport ismertetése előtt látszott legcélszerűbbnek közölnünk.

Vegyük sorra tehát a legfontosabb gyűjteményeket:

Teleki-téka, Marosvásárhely
(*Biblioteca Documentară Teleki și Bolyai, Țirgu Mureș*)

Ms 37. Szenci Molnár Albert omniárium¹

A székelykeresztúri Unitárius Kollégium anyagából bekerült 17–18. századi teológiai értekezéseket, prédikációkat, egyháztörténeti feljegyzéseket tartalmazó alábbi kolligátumok:

Ms 0469. Kozma Mihály teológiai munkái

Ms 0603. Névtelen szerzők által összegyűjtött imádságok és elmélkedések

Ms 0604. Névtelen szerzők által összegyűjtött imádságok és elmélkedések

Ms 0471. Sándor István alkalmi beszédeinek gyűjteménye

Ms 0494. Árkosi Benedek imádságos könyve és elmélkedései

Ms 0483. 17. századi teológiai értekezések gyűjteménye

Ms 0433. Fejérvári Sámuel teológiai munkáinak gyűjteménye

Biblioteca Brukenthal, Szeben

Ms 652; Ms 654 Dokumentáció Andreas Teutsch és a radikális pietizmus tárgyában²

A Fekete templom levéltára, Brassó

A weigelianizmussal vádolt brassói Johann Bayer 1676-os perének iratanyaga
(IV F 147 V/1; I F 15/33; T f 4/134)

A kolozsvári egykori Unitárius Kollégium Kézirattára
(*Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Republicii Române, Anexa III.*)

MsU 14/A. In genere contra omnes locos controversos argumenta. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 1–220.

¹ Ez a gyűjtemény egyik legérdekesebb darabja. Legfontosabb részlete az általunk készített fotómásolat felhasználásával azóta megjelent kétnyelvű, a latin szöveg magyar fordítását is közlő kiadásban: *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: Szabó András. Budapest, 2003. (Historia Litteraria 13.)

² Felhasználva: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001.

- MsU 14/B. Liber secundus ut veritas magis eluceat, videatur an Christus sit unus ille Deus, quemadmodum Trinitarii dicunt. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 221–233.
- MsU 14/C. Summa doctrinae christianae de Deo Patre Fili eius Jesu Christo et Spiritu Sancto. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 233–245.
- MsU 14/D. Destructiones regularum quas Trinitarii excogitarunt ad errorem suum confirmandum. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 246–365.
- MsU 20. Bíró András: „Az kereszteni vallásról való rövid tudakozodás”, 1742. 94.
- MsU 77/A. Bartók János, [Torockói]: A büződi és kis sárosi unitar[ius] ek[lésia]kban vezetett magán Anyakönyve ottani pap Bartók Jánosnak 1753-tól. 1–106, 129–144.
- MsU 77/B. [Radecke, Valentin]: Néhai Tisztes Radecius Bálinth Unitarius Püspök Könyörgései Reggel s Estve mondando. Magyarra Deakboll fordította J[ohannes] B[artók]. 107–122.
- MsU 77/C. Series Librorum. 1814. 122–129.
- MsU 80/A. A Sz[en]t Háromság Origioja. 12.³
- MsU 80/B. Catechesis, az az: Az Idvességnek fundamentumáról ki-adatott tanuságnak... meg-mutogatása... 1782. 27.
- MsU 80/C. [Ágh István]: Modus Rerum Agendarum in culto Divino, apud Ecclesias... az az Az Isteni Szolgálatnak az Erdélyi Unitaria Eklésiakban való Végben vitelének Modgya. Kissáros, 1768. 38.
- MsU 80/D. Az Ur Vatsorajáról 1759. In Schola Kis Sarosiana. Kissáros, 1759. 12.
- MsU 80/E. Calvinus Jánostol Gyenevában ártatlanul megégettettet Servetus Mihálynak utolsó tisztetség tétele. 13.
- MsU 80/F. Apostolicae Religionis ex Scriptura Sacra brevissima Demonstratio. 11.
- MsU 80/G. [Rác János]: Rövid Beszélgetés egy Unitarius és Unitariusbol katolikussá lött Attyafiai között. Kolozsvár, 1763.
- MsU 122. Geyza József: „Sacrarum Dissertationum ad Christi Fideles passim habitarum Tomus Quintus...” 1771–1779. 489. f.
- MsU 140. Vergilius, Publius Maro: „Virgilius Énéassa, kit Blumauer németre traversált, most magyarosan Szalkai antal ur által öltöztetett...” Kolozsvár, 1794. 281.

³ Felhasználva a Balázs Mihály által Toroczka Mátéról készített biobibliográfiai összefoglalásban: *Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. Édité par André Séguenny. Tome XXIII. Baden-Baden, 2003. (A továbbiakban: Balázs: Toroczka Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*.)

- MsU 141/A. Hornius, [Georgius]: *Annotata ad Severum Sulpicium. Ex Commentariis Hornii.* 1664. 1–96.
- MsU 141/B. Maimonides, Mosis: [...] *Excerpta ex libro cuius titulus est: Rabbi Mosis Majemonidis [...] Liber...* in *Linguam Latinam, perspicue et fideliter conversus a Joh[annae] Buxtorfio, Fil. etc. Basilea etc.* 1629. 97–144.
- MsU 141/C. Molin[a] P[etrus], F[elix de]: „*Reverendo Clarissimoque Viro Domino Henrico Wickhamo SS. theologiae Doctori, Archidiacono Eboracensi, Regiae Majestatis... Sacris et Omnibus Titulis Majori: Gratiam et pacem precat P M F.* 1631.” Kolozsvár, 1669. 145–169.
- MsU 141/D. Jewell, John: *Excerpta ex Apologia Ecclesiae Anglicanae scripta a Joanne Iuvello.* Kolozsvár, 1670. 170–184.
- MsU 141/E. Stegmann, Joachim [Jr.]: „*An communicatio bonorum, qualis est inter fratres moravos, omnibus generaliter Christianis sit necessaria ad salutem?*” Kolozsvár, 1676. 185–190.
- MsU 141/F. Przytkowski, Samuel: „*Ad Comment[arium] Jonae Schlichting. Demonstratio, quod neque Pater Domini Nostri Jesu Christi per Metaphoram Pater...* Kolozsvár. 191–198.
- MsU 141/F–I. Preuss, Johann–Stegmann, Joachim. 198–205.
- MsU 141/G. Celsius Julius [Przytkowski, Samuel]: „*Responsio ad Postulatum Fratrum Manhemiensium...*” 206–215.
- MsU 141/H. Steg[man], Joach[im]: „*Brevis Demonstratio quod Christus sit proprie dictus Dei Filius.*” 216–218.
- MsU 141/I. Przytkowski, Samuel: „*Hyperaspistestes seu Defensio Apologiae ab extorribus et afflictis Regni Polo[nici] et Magni Ducatus Lithvaniae Ecclesiis, in Prussia periclitantibus, Serenissimo Principi, Electori Brandenburgico etc. oblatae, et Illustrissimi Ducatus Prussiae Ordini-bus traditae. A. domini 1665.*” 1675. 223–291.
- MsU 141/J. [Przytkowski, Samuel]: „*In Commentarios ad Epistolas Apostolicas Joanae Schlichtingii notae.*” 292–302.
- MsU 141/K. *Meditatio Libera in Carcere de Usu gladii inter Christianos.* 303–318.
- MsU 141/L. *Annotata quaedam diversi argumenti de Scepticis Philosophis.* Kolozsvár, 1675. 319–348.
- MsU 141/M. *Epistola amici ad Amicum.* 1675. 349–357.
- MsU 141/N. *Fundamentum Disputationis de SS Trinitate eversum.* 1676. 358–365.
- MsU 141/O. *Amica Responsio ad Theses Theologicas de S[ancta] Trinitate.* 366–457.

- MsU 157/A. Losonczy B. András: „Arma Militiae.” 1740. 1–92.
- MsU 157/B. [Losonczy B. András]: „Vitézségünknek Fegyvere.” 1743. 93–198.
- MsU 157/C. „Catechesis in Usus (sic!) Unitariarum in Transylvania existentium Ecclesiarum et Scholarum, Hungarico Idiomate prelo submissa Claudiopoli Anno 1698. ejusdem Claudiopolitanae Unit[ariae] Ecclesiae Typis publicis, et Anno 1719 Latinitate donata.” Kolozsvár, 1750. 199–232.
- MsU 157/D. Tertullianus, Quintus Septimus Florens. Kolozsvár, 1750–1751. 233–302.
- MsU 157/E. Le Clerc, Jean: „De eligenda inter Dissidentios Christianos Sententia.” 303–341.
- MsU 157/F. Religionis Chr[istia]nae Veritatis et Scripturae S[acrae] Authori[at]is Brevissima Demonstratio. 343–348.
- MsU 157/G. Stegmann, Joachim: Joachimi Stegmanni Junioris Questio: „De Judice et Norma Fidei summe necessaria.” 349–394.
- MsU 157/H. [Szentábrahámi Lombard Mihály]: Az Kristus Halálának erejéről való Elmékedés. 395–408.
- MsU 157/I. De Loco Joan[nis] 8.7.58. Notanda. Nyárádszentlászló, 1759. 409–420.
- MsU 157/J. U[zoni] F[osztó] S[ephanus]: Dubia Desperata, az az Ketségben esett Ketségek az Irás kívül való Isten felől. 1768. 421–458.
- MsU 162. Az Örökkévalóságnak Postája Az Halálnak Követe. Kolozsvár, 1759. 318.
- MsU 189/A. Olly Tüköretske Mellyből lehessen valakinek ha tsak homallyoson is magát meg esmerni. 1768. Aranyosrákosi Székely István. 42.
- MsU 189/B. [Acidalius, Valens] Disputatio Perjucunda Qua Anonymus probare nititur Mulieres Homines non esse. 1595. 48–99.
- MsU 189/C. Szent Irásbéli Tanubizonyosságoknak Lajstroma; mellyekből főképpen az Istennek és az ő Szent Fiának az Jesus christusnak isméreti véttetetik. 1635. 100–112.
- MsU 189/D. Catechesis Seu Brevis Institutio De Religione Christiana Secundum Unitarios. 1764. 116–171.
- MsU 189/E. Becius, Johannes: Dubia Theologica in genere Trinitatis mota... 1740. 176–195.
- MsU 189/F. Medela Spiritualis. Kolozsvár, 1764. 196–311.
- MsU 189/G. Az Unitariusoknak Hütökről való Vallás tételek. 1744. 314–322.

- MsU 189/H. [Thoroczka Máté?]: Rövid leírása annak, hol és mikor kezdtek az Emberi vegezések az I[ste]nt Háromsagnak nevezni Az Apostolok halála után. 1744. 323–329.⁴
- MsU 189/I. Az Unitariusok[na]k Hütbéli Fundamentumok. 1744. 330–345.
- MsU 189/J. Zalányi László: Bellum Pacificum quo tumultuaciones religionum inter Christianos ad unionis statum invitantur. 346–355.
- MsU 308. Kaposi Sámuel: „Ideae Concionum”. 406.
- MsU 332. Mellierus Lucas [Crell, Samuel]: „Fides primorum Christianorum ex Barnaba, Herma et Clemente Romano demonstrata defensionis fidei Niceanae D. Georgii Bulli opposita Auctore Luca Melliero, V. D. M.” Londini impressa Anno 1697. 92.
- MsU 410. Márkos György: Historia ecclesiastica. Kolozsvár, 1784. 472. p.
- MsU 491. „Constitutiones Synodales et Consistoriales ab anno 1626...” 1780. 1–67-
- MsU 515/A. Unitárius értekezés 1–5.
- MsU 515/B. [Wiszwoty, Benedykt?]: Benedicti Wissowatii Medulla historiae ecclesiasticae, seu De origine et processu verae et falsae de Deo Patre et Filio eius Iesu Christo Domino nostro nec non Spiritu Sancto doctrinae. 1–233.
- MsU 530/A. „Zlote obiecadlo”. 3–14.
- MsU 530/B. [Moskorzewski, Hieronim–Schmalz, Valentin]: „Institutio Religionis Christianae Libri I–III.” 1680. 15–174.
- MsU 530/C. Brevissima Christianae Religionis Institutio. 1680. 175–230.
- MsU 530/D. Chwalymy Boga (lengyel nyelvű imádságok). 231–234.
- MsU 584. Tsikfalvi Gergely: Contiones (prédikációk) Kolozsvár. 1–228, 235–610.
- MsU 610. Arca Concionum quondam a Civibus Togatis Scholae Racovianae Conscriptarum. 1626–1630. 1330. p.
- MsU 614. Boiemus Aretius [Czechowicz Marcin]: Liber de Paedopastorum Erroribus eorumque origine et de eorum opinione qua infantes baptisandos in primo statim eorum exortu statuunt. Aretio Boiemo Auctore. 416. p.
- MsU 1072. Benczédi Márton: Külömb különbféle Vallásbeli Dolgotak magában foglaló Gyűjtemény. 1867. 336.
- MsU 1105/A. Az Istenben való igaz huet és bizodalom által való meg Tartásnak Példája. 1–8.

⁴ Felhasználva: Balázs: Toroczka Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*.

- MsU 1105/B. Cromer, Petrus: „Excerpta ex Petri Cromer Textoris Claudio-politani Annotatis, vel Diario (1598–1618)” 241–256.
- MsU 1121/A-1. Felbinger, Jeremias: „Doctrina De Deo, et Christo, et Spiritu Sancto ipsis Scripturae Sanctae verbis... in sermone Germanico concinnata, nunc vero in gratiam exterorum latine edita.” Anno 1657. 1–13.
- MsU 1121/A-2. [Stegmann, Joachim]: Sequitur nunc Brevis disquisitio inter duas de S. Trinitate disputantium partes. 1657. 14–32.
- MsU 1121/B. [Crell, Samuel]: Cogitationes Novae De Primo et Secundo Adamo, Amstelodami, 1700. 79. f.
- MsU 1121/C. Szlichtyng, Jonasz: „Apologia Pro Veritate Accusata ad Illustrissimos et Potentissimos Hollandiae et Vest Friziae Ordines Conscripta Jona Slichtingio Equite Plono.” [1654] ff. 80–107.
- MsU 1121/D. Ex Joanne Barna. Kissáros, 1719. ff. 108–113.
- MsU 1121/E. Stanihurst, William: Az Ó Embernek négy utolso végeknek megh fontolása által el változása, és az Uy Embernek születése. Colonia, 1674. ff. 114–178.
- MsU 1135. Toroczkai Máté, Az Istennek és az ő szent Fiának az Jesus Krisztusnak igaz ismeretiről, es az Szent Lélek felöl valo igaz értelemről...⁵
- MsU 1176/A. [Fichte, Johann Gottlieb]: „A gondolkodásbeli Szabadságnak az Európai Fejedelmektől, kik azt eddigelé elnyomták, vissza kívánása.” 1792.
- MsU 1176/B. Paine, Thomas: Excerpta ex T[homas] P[aine]. ff. 21–40.
- MsU 1176/C. [Blumauer, Aloys]: „Phosphorus Polgárfejedelem avagy Világ minden Papjai Bolondsága.” ff. 42–64.
- MsU 1176/D. Martinovics Ignác: „Oratio Funebris, quam praesente Cadavere Perillustris ac Clarissimi Domini Aloisii De Capuano... dixit...” 1791. ff. 65–72.
- MsU 1200. Thoroczkai Máté: Az Keresztyeni Tudománnak rövid sommában keoteot fundamentoma.⁶
- MsU 1207/A. Déisi (?) István: Diarium Elegans Honoratissimi D. Stephani [Déisi?]...., Thordae, 1770.
- MsU 1207/B. Jesus Christus igaz Tanítványinak lelki vígasztaló jelei. ff. 9–18.
- MsU 1207/C. Wiszowaty, Andrzej [Sr.]: Epistola andreae Wissovatii ad Baronem Boineburgium. Mahemio, 1665. ff. 19–24.

⁵ Felhasználva: Balázs: Toroczkai Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*; a teológiai összefüggéseket kibontó tanulmány: Balázs Mihály: A kolozsvári unitárius kollégium 1135. kéziratáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2002/5–6.

⁶ Felhasználva: Balázs: Toroczkai Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*.

- MsU 1207/D. Lelki Ajándékoksa Melly ajándékoztatik és sáfároltatik azoknak hasznokra, kik az Istent nem színmutatásból, hanem elkészült szível a Gyülekezetekben, lélekben és igasságban kivánnák imádni. ff. 25–41.
- MsU 1207/E. A' Felséges Ur Isten Rettenetes Itéleteinek A mellyek Ezer hét Száz ötven ötödik Esztendőnek vége felé A Föld Kerekségének egy nevezetes Részét Föld Indulásokkal és aszt követő egyéb Romlásokkal ostromták. Rövid és Hiteles Le Irása a Novellák szerént Anno 1756dik Esztendőben. ff. 42–56.
- MsU 1227/A. „Külömb-külömbféle vallásbéli dolgokat magában foglaló gyűjtemény.” Vallásos vetélkedés melly röviden elő-adja: Miben különböznek az Unitária Szent Vallás minden egyéb Vallásoktól. Kőrispatak, 1819. 1–142.⁷
- MsU 1227/B. Stegmann, Joachim, [Jr.]: Következik a Szent Háromság felett vetélkedő két felek vetélkedéseinek rövid megvissgálása... 1819. 143–162.⁸
- MsU 1227/C. [Baumgart Valentin]: A reformátusoknak és Unitáriusoknak vallások között való külömbség, mely huszonnyolc egymással ellenben tétetett Artikulusokban... meg mutattatik. 1819. 163–178.
- MsU 1227/D. Válaszúti György: Az Erdélyi Unitáriusok püspökének Dávid Ferentznek Cháriánus Jánosnak és olasz doktor Blándráta Györgynek a M. Országí pápistákkal... való vallásos vetélkedések. 1819. 179–214.⁹
- MsU 1227/E. Epitaphium ex manuscripto Anonymi cujusdam... 1819. 215–216.
- MsU 1227/F. Koporsó-kövi irás, mely le-frattatott egy nevetlen Embernek kéz-írásiból. 1819. 217–220.
- MsU 1227/G. A Jésus Krisztusnak igaz esméretiről és tiszteletiről a római catholica Ekklézsiának tisztelendő (Anonymus) Plébánusa által az Unitáriusok ellen írott... Könyvetskéjének... meg-vissgálása... 1732. 221–312.
- MsU 1399/A. Brevissima Christianae Religionis Institutio... 1676.
- MsU 1399/B. Brevissima Religionis Institutio de Uno Deo.

⁷ Felhasználva: Pap Balázs: Eine unbekannte Streitschrift von Pál Csanádi. In Mihály Balázs, Gizella Keserű (szerk.): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*. . Budapest, 2000. 269–273. (Studia Humanitatis 11.)

⁸ Felhasználva: Keserű Gizella: Religiones rationales in Transylvania. In *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*, i. m.

⁹ Felhasználva a Németh S. Katalin által Válaszúti Györgyről készített biobibliográfiai összefoglalásban. In *Bibliotheca Dissidentium*, i. m.

- MsU 1399/C. Az Üdvességről való Keresztyeni Vallásnak Rövid Fundamenta az Egy Istenről. 62–79, 78–79.¹⁰
- MsU 1399/D. De Religione Christiana. 1682. ff. 80–110.
- MsU 1399/E. Imadszagos Könyveczke, melyben szep halá adasok és könyörögések vadnak... ff. 111–180.
- MsU 1405/A–1. Tanulo gyermekek erköltsi regulái. 1654.
- MsU 1405/A–2. Argumenta in genere contra omnes locos controversos. 1585. 163 f.
- MsU 1405/B. Antitesis doctrinae Christi et Antichristi de Uno Vero Deo. 1654. ff. 165–212.
- MsU 1763. Körmöczi János: „Preces Philosophi ad Deum.” Kolozsvár, 1789.
- MsU 1663. Szentábrahám L[ombard] Mihály: Az Isten Ekkleszaijának sokféle változásairól... iratott szent Historia... Torockószentgyörgy, 1760–1763. 675.¹¹
- MsU 2145. Bíró Sámuel, Homoródszentmártoni [Letter], Szeben, 1709. 4f.

A beszámoló elején említett második témakör felvezetése gyanánt a következőket célszerű elmondanunk. Főként a külföldi együttműködés érdekében határoztuk meg a választott témakört a lehető legtágabban, s neveztük el így: *Spiritualista és kegyességi irodalom, váradalmas-profetikus publicisztika a Duna-medence középső térségében*. (Ez kedvező volt azért is, mert munkánk során a két Duna-menti Ausztria maradék protestánsainak sorsa és eszmei orientációja a magyarországiakkal szorosán összefüggőnek bizonyult – legalábbis a választott időszakban, az 1620 utáni évszázadban.) A tárgykör forrásanyagának máig megmaradt része hihetetlenül sokféle szóródott, s alig maradt egy-egy dokumentum a keletkezése helyén. Jó példa erre, hogy a spiritualista és háborúellenes-váradalmas irodalom Kelet-Közép-Európában leghatékonyabb terjesztőjének, Johann Permeiernek a páratlanul gazdag kézirat- és levelezés-gyűjteményét két, ma Halléban s egy-egy, Gothában illetve Weimarban található kódex őrizte meg, s az ő és levelezőpartnerei működési helyein semmi nem maradt fenn tőlük vagy róluk. (Mellesleg: bizonyos ma már,

¹⁰ Felhasználva a Keserű Gizella által Várfalvi Kósa Jánosról készített biobibliográfiai összefoglalásban. In *Bibliotheca Dissidentium*, i. m.

¹¹ Felhasználva a Kénesi Tözsér – Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet modern kiadásának Balázs Mihály által írott bevezető tanulmányában: János Kénesi Tözsér – István Uzoni Fosztó: *Unitario-eclesiastica historia Transylvaniae. Liber I-II*. In János Káldos János (szerk.), bevezetőt írta: Mihály Balázs, Miklós Latzkovits. Budapest, 2002. (Bibliotheca Unitariorum IV/1–3.)

hogy a legálisan Pozsonyban, illegálisan főleg Alsó-Ausztriában összeszerkesztett kódexek Hollandián keresztül jutottak mai őrzési helyükre.)

Kiválasztott példaként ennél az esetnél maradván lássunk néhány szűkebb értelemben magyar vonatkozású mozzanatot. A bécsi születésű – magyar ügyekben sokáig abszolút érdektelennek tűnő – Permeier figyelme attól fogva fordul a Kárpát-medence felé, amikor fölbukkan, s mindjárt középpontba kerül gazdag levelezésében Melchior Beringer von Königshofen udvari tanácsos. A császár volt udvari hadiszámvevője (*kaiserlicher Hofrat und gewesener Hofkriegszahlmeister*) 1637-ben új otthonából, Pozsonyból, frissen számol be Bécsben maradt barátjának az őt és az alsó-ausztriai féllegalitásban élő protestánsokat hevesen érdeklő magyar eseményekről, különösen a magyar rendek határozott föllépéséről a pozsonyi országgyűlésen. Az így kezdődő politikai együttműködésnél számunkra fontosabb, a bécsi-pozsonyi kör fő érdemének tartjuk az új eszmék iránti érdeklődés ébresztését s fönntartását. Nem lehet túlbecsülni annak jelentőségét, hogy a királyi Magyarország fővárosába, majd hamarosan felvidéki centrumokba, végül Erdélybe is eljutottak – nem egyszer Hollandiából, Angliából, jókora kerülővel, Danckán, Boroszlón át – a levelekkel együtt érkező könyvcsomagok, amelyekben aktuális híradások, fölhívások mellett jutott hely a súlyosabb mondanivalónak is, így chilisztta elméleti okfejtéseknek és Jacob Böhme filozófiai értekezéseinek. Az értesülés- és gondolatforgalom föllélénküléséhez képest kevesebb siker kísérte a fordítási és kiadási terveket. Az ötlet-szinten maradó s a megvalósulás küszöbéig eljutottak is megérdemlik azonban a számbavételt.

Protestáns-heterodox nyomda Pozsonyban vagy környékén való alapításának csak a terve állapítható meg 1638 derekán, s a háborúellenes spirituális irodalom vezető német szerzőjének, Joachim Betkének fő művét is valószínűleg csak javasolták magyarrá fordítani. A Johann Arndt-féle nevezetes *Evangelienpostillen* két folio-kötetének újrakiadása része volt az – immár végképpen nem Bécsből irányított, hanem Pozsonyból, Melchior Beringer által finanszírozott és szervezett – nagyszabású irodalmi vállalkozásnak. Részletes ismeretekhez jutottunk arról, mikor indult el útjára a Johann Arndt összes kegyességi munkájának átjavítására és újrakiadására irányuló terv: Beringer 1641 májusi levelében az ekkor Bécsben lakó Johann Permeier számára ad megbízást a feladat előkészületeinek megszervezésére. Beringer Arndtot a háborúban annyit szenvedett egyszerű nép egyedül aktuális és fontos szellemi táplálékának nyilvánítja. Rekonstruálható, hogy elvégzik Frankfurtban a két vaskos kötet szöveggondozását, korrektúrával s a latin szövegek német fordításával; aktuális mellékletekkel és gazdag képanyaggal ellátva kinyomtatják.

Az anyag krúdában, hordókba csomagolva jutott le a Dunán Pozsonyba; ott kötötték be a példányok többségét, s különös gondot okozott a terjesztés, a szétküldés, főleg katolikus országokba, hitüket jórészt titokban megőrző protestánsoknak, köztük Ausztria olyan urainak, s főleg úrnőinek, akik kezdetől fautorai voltak a vállalkozásnak. Magyar és cseh Arndt-fordítás elkészítésének és kiadásának gondolata is hamarosan fölmerült, s ennek során Erdély is a figyelem középpontjába kerül. Pozsonyban 1642 márciusában kelt levélben Beringer már arról tudósít: „remélem, Bisterfeld úr a magyar és cseh nyelvre fordítás ügyében az erdélyi fejedelemmel nem kevesse fog működni.” Két magyarországi arisztokratának, Nádasdy Ferencnek és Illésházy Gáspárnak címzi Beringer latin nyelvű ajánlását. A fordítások nyomdai előkészületeiről ez az utolsó tudósítás, bár másutt még szó van „a magyar királyság rendjei és városai támogatásáról”. Ma nem ismerjük a valószínűleg kiadásra nem került fordítások kéziratait, az átültetések azonban elkészültek, s a magyar közel száz évvel megelőzte Arndt fő művének, a *Wahres Christentum*nak megjelenését nyelvünkön.

Ezekhez a kiemelt példákhoz hasonlóan a sziléziai spiritualisták jelentékeny szerzője, Augustin Fuhrmann fő műve magyarra fordításának és kiadásának javaslatát se tudtuk volna rekonstruálni és adekvát módon bemutatni a Bázelen lévő mikrofilmnyag segítségével.

Bibliotheca Hermetica, Bazel

CD: Mikrofilmkatalog der Bibliotheca Hermetica (Amsterdam–Basel)
Paul Oskar Kristeller: Iter Italicum

Mikrofilmek:

Acta regni Christi, 1638 (Halle, Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Ms B 17a)

Johann Permeiers Briefwechsel, 1638–1644 (Ms B 17b)

Permeiers Briefwechsel (Stiftung Weimarer Klassik, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Ms. Q. 286.)

Abdruck unterschiedlichen Sendschreiben, Frankfurt/M. 1642/1643.¹²

¹² A dokumentumokat felhasználó tanulmányok: Keserű Bálint: Spiritualismus und neue Frömmigkeit im mittleren Donauraum. In M. Gaál–Baróti, P. Bassola (szerk.) „*Millionen Welten*”. *Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*. Szeged, 2001. 184–198; Keserű Bálint: Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische

Archiv und Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Halle

Magyarországi és erdélyi vonatkozású levelezés (válogatás a Franckesche Stiftungen levéltárának magyar vonatkozású anyagából, főképpen levelezés ill. kisebb terjedelmű írások)

A 167: 2t1; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann; Empf. 1. Dez. 1714.

A 167: 2t1; Voigt, Christoph – Francke, A. H., Wien, 12. Dez. 1714.

A 167: 2v; Schliermann, Samuel – Johann Treitmann, Leutschau, 2. Jun. 1714.

A 168: 110; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 1715. dec. 14.

A 168: 3; Voigt; Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 14. Jan. 1716.

A 168: 31b; Voigt, Extract aus Herr Voigts Schreiben, Wien, 20. Maerz. 1715.

A 168: 97a; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 10. Okt. 1715.

A 169: 20; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 11. Jan. 1716.

A 172: 9; Németh, Georg Praeceptor Scholae Germ. – Francke, August Hermann, Halle, 5. Aug. 1718.

A 173: 40a; Toperczer, Petr. Paulus – Francke, August Hermann, (lat.) Eperjes, 15. Jun. 1719.

A 174: 133; Bél, Matthias – Francke, August Hermann, Posonii, 12. Sept. 1712.

A 174: 174; Bél, Matthias – Francke, August Hermann, Posonii, 31. Oct. 1720.

A 174: 74; Bél, Matthias – Francke, August Hermann, Pressburg, 31. Okt. 1720.

Version der Rettung Augustin Fuhrmanns. In „*Swer sinen vriumt behaltet, daz ist lobelich*” L. Jónácsik et al. (szerk.) *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Piliscsaba – Budapest, 2001. 271–280; Keserű Bálint: In den Fusstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken. In *Die Rosenkreuzer*. Hrsg. Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, 2002. 287–306; Font Zsuzsa – Keserű Bálint: Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730). In *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai, tanítványai*. Budapest, 2003. 277–287; Viskolcz Noémi: *Politika és profécia*. PhD-disszertáció. Szeged 2002.; Johann Arndt: Oratio über die uralte Philosophie. Kiadva: *Johann Arndt az ősi filozófiáról. Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával*. Fordítás, jegyzetek: Hankó Péter. Szeged, 2003; Henricus Nollius: *Parergi philosophici speculum*, 1623. Kiadva: *Afilozófiai parergon tüköre. Henricus Nollius rózsakeresztes regénye*. Ford. Kasza Péter, Jegyzetek, mutató: Fazekas Sándor. Szeged, 2003.

- A 176: 127; Francke, August Hermann – Torkos András, Halle, 6. Nov. 1722.
 A 116: 769–770; Dialogus zwischen Wernsdorf und Joh. Lehotzky, Dresdae, 2. Sept. 1727. (lat.)
 C 828: 36; Hosmann von Rothenfels, Johann – Francke, August Hermann, Wien, 10. Apr. 1709.
 C 828: 53; Habermann, Johann Baptist – Francke, August Hermann, Wien, 22. Mai 1709.
 C 830: 54, 55; Hosmann von Rothenfels, Johann – Francke, August Hermann, Wien, 1. Okt. 1709.
 D 90: 910–917, 1101–1105: Gespraech Siebenbürger Studenten, Wittenberg, Camburg 1721.
 D 121: Nr. 83 (320–340); Honterus, Johannes, Closius, Petrus: Series Pastorum Primariorum Coronensium – Heinrich Milde (lat.), Kronstadt, 1727.
 D 27: Bl. 104v–108v; Mezner, Joh. Georg – Beer, Fr. W. (lat. Copia) Bartfae, 16. Dez. 1724.
 D 27: Bl. 111–116; Treitmann, Joh. – Anon., 1. Sept. 1714.
 D 27: Bl. 116–118; Leutschauer, Protestation, einiger Herren. Copia. Leutschau, 19. Oct. 1723.
 D 27: Bl. 122; Leutschauer – Schwartz, Johann. Copia. (1723)
 D 27: Bl. 125–129; Leutschauer Vorsteher gegen d. Pietisten, Leutschau, 19. Okt. 1723.
 K 3: 23, 58–58; Johannes Filstich: Antwort auf die Fragen v. A. Freylinghausen über die Valachen in Siebenbürgen. Kronstad, 1729.¹³

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen

Michael Gottlieb Hansch kéziratosa hagyatékára vonatkozó iratanyag (Hansch Köleséri Sámuel barátja, levelezőpartnere volt.)¹⁴

¹³ Felhasználva: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001; Hankó Péter: *Adalékok Christoph Nikolaus Voigt magyarországi tevékenységéhez*. Szakdolgozat. Szeged, 2003.

¹⁴ Felhasználva: Font Zsuzsa – Keserű Bálint: Erdélyi szász rajongók a 17. században; A brasói Jóhann Bayer, Lübeck prófétája. In *Kiss András-émlékkönyv* (előkészületben)

KOVAI MELINDA

Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika.*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

A kötet a 2002. január 1-én hatályba lépett törvényt megelőző és a törvény kapcsán a 2002-es parlamenti választások első fordulójáig napvilágot látott dokumentumokból, tudományos publikációkból, publicisztikából készült válogatás, minden kommentár nélkül. A „státustörvény” azonban mind a mai napig tárgya a bel- és külpolitikai, hírlapi, tudományos, kávéházi és kocsmai vitáknak határon innen és túl. Így persze felmerül a kérdés, mire használható egy ilyen szöveggyűjtemény? Lehetséges-e „objektív” válogatást készíteni *A státustörvény* címmel, amikor az *objektív* szót is csak idézőjelek között ízléses leírni, lehet-e határt húzni a vitában egy dátummal (2002. április), kik és mire használhatják ezt a vaszkos kötetet, kezébe lehet-e adni a képezelbéli marslakónak, ha megkérdezi valamelyikünkötől, hogy mi az a státustörvény? Leghelyesebb, ha a marslakó hátulról kezdi: olvassa el a kötet végén a törvény létrejöttének kronológiáját, majd az elejétől az egész kötetet, és ha még mindig nem érti, akkor lapozzon megint hátra, ott megtalálja a témában született irodalom egybegyűjtött bibliográfiáját, aztán menjen a könyvtárba. Földi és magyarul olvasó érdeklődő szemezgethet a kötetből: a szerkesztő ügyelt arra, hogy ki-ki megtalálja a szívéhez közel álló szerző véleményét Csurka Istvántól TGM-ig; ha mazochista alkat, dühönghet az ellenvéleményeken, ha a „higgadt politizálás híve”, türelmesen végigolvashatja a „másik oldalt”. Vagy létezhet olyan is, hogy valaki az 1999 és 2002 közötti intervallumban valahol elvesztette az ügy fonalát, mert mondjuk hetekig nem olvasott politikai napi- vagy hetilapot, esetleg társadalomtudományi folyóiratot, s akkor számára ez a kötet igazi hiánypótló. És persze lehetséges olvasóként még érdemes számon tartani az utókort: 10, 50, 100, 200 stb. év múlva a „Fejzetek a rendszerváltozás utáni magyar történelemből” című egyetemi kurzusok hallgatóit, oktatóit, történészeit és politológusait.

Mindezekon túlmenően a könyv egésze szól is valamiről. Arról, hogy a „státustörvény” nem pusztán a *2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról* köznyelven meghonosodott, praktikusán rövidített elnevezése. A szöveggyűjteményben a nevezett törvénycikk csak egy a sok szöveg közül. Bár nehéz volna eltekinteni attól a tényről, hogy a törvény szövege előkelő helyen, közvetlenül a szerkesztő által írt előszó után áll, mégis az utána következő (a törvény szövegét kronológiai rendben megelőző) tervezetek, a tervezetekhez és az elfogadott törvényhez kapcsolódó hivatalos kommentárok, szakmai vélemények, tudományos publikációk, hírlapi viták, publicisztikai írások éppen úgy a „státustörvény” részei, mint a törvény szövege, amely hivatalosan nem a „státustörvény” címet viseli. A szerkesztő az előszóban ismerteti a válogatás szempontjait: releváns vitakérdésnek tekinti a nemzetfogalom problematikáját, a jogalany és a területen kívüli hatály kérdését, a magyar-magyar viszonyt, a diszkrimináció problémakörét, illetve a törvény várható hatásaival, nemzetközi visszhangjával kapcsolatos kérdéseket.

A kötet címe lehetett volna *A kedvezménytörvény* is, hiszen az 1999 és 2002 áprilisa közti időszakban ez az elnevezés is közszájon forgott, éppen úgy, mint a *státustörvény*, mégis: a Magyarország határain kívül élő, magukat magyarnak valló emberek státusa az, ami Trianon óta foglalkoztatja az érintetteket, és tárgya e kötet összes dokumentumának és cikkének – kivétel nélkül. *A státust* körbe lehet járni jogi, társadalomtörténeti, politikatörténeti, szociológiai, külpolitikai, belpolitikai, politikai filozófiai, szociálpszichológiai és még nyilván sok más egyéb szempont szerint. Lehet nézni légi felvételtől, történeti távlatokból, és fel lehet fogni úgy is, mint egy „örök kérdésnek” az aktuálpolitikai, üzleti stb. érdekek mentén történő kisajátítását. A 2001. évi LXII. törvény kapcsán keletkezett tanulmányok, cikkek és maguk a dokumentumok is (beleértve a törvény elfogadott szövegét) semmi újat nem tematizálnak, a *státustörvény* alkalom arra, hogy újra felvonuljanak a régi témák és megmutassák magukat a velük kapcsolatos álláspontok.

A státustörvény kapcsán kirajzolódó tudományos diskurzus (értve itt ez alatt a kötetben a *Tanulmányok* fejezetben szereplő szövegeket) része a politikatörténetnek: azaz felfogható úgy is, mint a határon túl élő magyarság helyzetével kapcsolatos koncepciók története Trianontól az alapszerződéséig és a Fidesz-kormányig. Ennek kapcsán – a kötet dokumentumait elemezve – rekonstruálható az elmúlt 80 év magyar nacionalizmusának eszmei folytonossága, illetve töréspontjai. A külpolitikai elemző szemszövegéből e kötet segítségével a „reális viszonyokról és a reális viszonyok nemzetközi, szomszédos országokbeli és magyarországi megítéléséről”, a geostratégiai pozícióvál-

tozásról lehet beszélni, kiemelve, milyen érdekeket szolgálhat a NATO, az Európai Unió és a schengeni határok felől nézve a „magyar kisebbség helyzetének rendezése”, hogyan lehet hatékony nemzetpolitikai stratégiát kidolgozni. Ebben a diskurzusban élő és releváns (magyarázatra nem, legfeljebb fogalmi tisztázásra szoruló) fogalomná válik a *nemzetpolitika* (azaz az a politika, amely a magyar állam és a magyar nemzet határainak meg nem feleléséből fakadó problémákra keres megoldást).

A törvénybe foglalt státus a különféle bevándorláspolitikák felől is elemezhető: támaszkodhatunk reprezentatív, nagy mintán felvett kérdőíves felmérések adataira, amelyek megmutatják a határon túl élő magyarok „bevándorlási hajlandóságát” és ennek „motivációs hátterét”. A kötet felhívás a nacionalizmus klasszikus és modern elméleteinek, mi több, a közép-európai liberalizmusnak az újragondolására is; a dokumentumok segítségével olyan fogalmakat lehet újra tisztázni, mint a diszkrimináció, autonómia, asszimiláció stb. A státustörvény végiggondolása elvezet azokhoz az eszmetörténeti kérdésekhez, melyek a modernitást és a modernitás utáni nemzetkonceptiókat érintik.

A kötetet lapozgatva érdemes elgondolkodni azon, hogy a státustörvény kapcsán milyen sokféle határ tematizálódik. Talán nem volt még törvénytervezet vagy törvény, amely ennyire alkalmas lett volna arra, hogy ennyi égető kérdést tegyen fel egyszerre. A két világháború között feltett körkérdés, a „mi a magyar” a státustörvény kapcsán újra lefutja köreit: a *magyar* lehet minőség, kötelesség, identitás, választás eredménye, sors, egy ország állampolgára, egyén, csoport, egyének egy csoportja stb. A „mi a magyar?” kérdés elválaszthatatlan a „mi a nemzet?” kérdésétől. Ez ügyben szintén megmutatják magukat a hagyományos érvrendszerek, miszerint a nemzethez való tartozás szabad akarat, választás dolga, míg máshonnan nézve a nemzet organizmus, önálló minőség, mely az egyén fölött, de az egyénbe mélyen beleégve valóságosan létezik. A státustörvény kapcsán azonban nemcsak az merül fel, hogy mi, hanem az is, hogy ki a magyar. A kérdést csak ki kell mondani, és máris sokféle határ olvadozni kezd. A cikkek, dokumentumok, tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy ki, vagy mi döntheti el egy egyén vagy csoport nemzeti hovatartozását. A személyi hatály, illetve a „ki lehet a törvény jogalánya” kérdés kapcsán a jog határai válnak képlékennyé: vitatható lesz, hogy a jog szabályozhatja-e az egyén identitását. Hol húzódnak az állampolgári jog határai? Mi tesz valakit állampolgárrá? A személyes identitás határait keresztülszelik az akarat határai: a törvény, tervezetei, a tanulmányok, publicisztikai írások egyaránt tematizálják a különbséget az „akaratum ellenére az or-

szághatáron kívül került” és az önszántukból az ország határain kívül élő, magukat magyarnak vallók között; a trianoni határokat a schengeni határok halványítják: különbség keletkezik az Ausztria területén akaratum ellenére élő és a többi szomszédos ország területén akaratum ellenére élő magyarok között. Képlékennyé válnak az állami, a civil és a magán szféra határai: a kötetben érvek és ellenérvek sorakoznak fel azzal kapcsolatban, hogy külföldön bejegyzett civil szervezet vagy egyház egy másik állam hatalmi jogosítványaiával felruházva magánszemélyeket kedvezmények igénybevételére jogosíthat-e fel azon ország határain kívül, amelyben az illető egyén él. Kérdéses, hol a határ állam és nemzet között: meddig terjed az állam felelőssége, és hol kezdődik a nemzeté, és egyáltalán: van-e a nemzetnek felelőssége, s ennek kapcsán hol húzódik a *polgár* szó jelentésének határa. A *citoyen* és a *bourgeois* mellett megjelenik a *nemzetpolgár*, az államnemzet – kultúrnemzet amúgy is képlékenynek tűnő határait végképp összemossa a *szerződéses nemzet*. És hogy még homályosabb legyen a kép: a *nemzet* ellenfeleként megjelenik a *kultúra*, amely természeténél fogva nem veszi figyelembe az állam határait. Problematikus-sá válik a *diszkrimináció* is. A kötet szövegeiben tematizálódik a „ki kit diszkriminál?” kérdése: Magyarország más ország állampolgárait, másik állam a magukat magyarnak vallókat vagy a schengeni határok a magukat magyarnak vallókat, vagy esetleg ebből kettő vagy mindhárom együtt diszkriminál. Ennek kapcsán felmerül az ún. pozitív diszkrimináció ismert kérdése: nem szülemindez esetleg negatív megkülönböztetést más csoport(ok) felé (jelen esetben a magyar állampolgárok munkaerő-piaci helyzetéről van szó).

Az itt tematizált „határkérdések” a dokumentumokban, tanulmányokban, publicisztikákban explicit és implicit elméletek, gondosan kidolgozott koncepciók és irodalmi ihletettséggű merengések formájában jelennek meg a jog, a tudomány és a publicisztika nyelvén. Úgy tűnik, a státustörvény minden határsértése és határegyesítése diszkurzív határokat von össze vagy húz újra: a kötet bemutatja, hol mosódnak össze, illetve hol keresztezik egymást fogalmaink határai. Ettől persze a képzeletbeli marslakó még mindig a könyvtáros segítségére lesz utalva.

REFLEXIÓK

MELEGH ATTILA – SIK ENDRE

Kritikai reflexiók a népszámlások használatának társadalomtudományi módjára

A „*Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*”
című a TLI, Közép-Európai Tanulmányok Központjában
2002. november 7-én megrendezett konferenciához *

A népszámlálás a 18. században létrejött biopolitikai rezsिम terméke, amely újfajta hatalmi rendként érdeklődni kezdett a születés és halálózás, epidémia és endémia tömeges folyamatai iránt, illetve célul tűzte ki, hogy azokba beavatkozzon valamiféleképpen elgondolt egyensúlyok érdekében. Azóta a census egy szinte minden országban megismételt aktus, amelynek során a politikai folyamatok szerves részeként társadalmi, nyelvi, demográfiai, nemzetiségi és sok esetben faji térképet készítenek az adott állam területén élőkről. És ahogy a térképek sem ártatlanok (már a területek elnevezése is uralmi aktus), úgy a censzusok is az adott állam és az adott állam lakói közötti rendkívül egyenlőtlen tárgyalási folyamatok eredménye.

Ki ne tudná ezt Közép-Európában, ahol a népszámlálások államok közötti vitákat eredményeznek, ahol nincs olyan kisebbség, amely ne beszélne népszámlálási csalásról, vagy ahol emberek millióit lehet elhurcolni és meggyilkolni, mert más államhoz kötődik nemzetiségi alapon, vagy mert nemkívánatos fajként rontja a térgazdasági „egyensúlyokat.” Más szavakkal talán a gyarmati területekhez hasonlóan itt kell a legkevésbé elmagyarázni, hogy a census társadalmi konstrukció. Mégis úgy tűnik, hogy a számok közlésével és elemzésével eltűnnek a fenti szempontok, vagy még pontosabban kevesen

* A konferencia anyaga azóta megjelent. Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003.

próbálnak meg utána járni, hogy a tárgyalási folyamatban kialakuló állami és állampolgári összeírás-kontaktusok miképpen adják ki a kemény tényként kezelt számokat. És talán ez az első fontos pont az alábbi elemzések kapcsán. Mit kezdünk a többes kötődéssel, a szórvánnyal és a „foszlánnyal”, ahogy Sebők László nevezi? Hogyan közelítjük meg az etnikailag és fajilag diszkriminált roma lakosság census döntéseit, amelyik népesség a leggyengébbek pozíciójából tárgyal az állammal az identitásáról. Egyáltalán van-e a globális nemzetiségi census számoknak valamiféle értelme, azonkívül, hogy körülbelül ennyi ember hajlandó identitás politikailag egy adott besorolást elvállalni és abban megmutatkozni (láthatóvá válni) a népszámlálás időpontjában?

Ez utóbbi kérdés már csak azért is fontos, mert főképp az elvándorlás, tehát a régióban élő magyarokat igencsak sújtó demográfiai folyamat következtében az adott időpontokra vonatkozó népességszám jelentősen, több százalékkal is eltérhet attól a kisebbségi számtól, amely az adott területhez kötődik. A kilencvenes évek elején a térségből igen sok magyar és nem magyar nemzetiségű polgár tartózkodott például Németországban, ahonnan a kinti adatok alapján úgy tűnik igen sokan visszaáramoltak. Az ilyen ingadozó elvándorlás magyarországi szinten több százezer fő lehet és ezzel a számoláshoz, sőt indirekt módon a migráció becsléséhez alapul használt népességszámok meglehetősen bizonytalanok. Félreértés ne essék: az ilyen típusú érvek nem a népszámlálást próbálják illegitimé tenni, hanem inkább azon számmisztika ellen hadakoznak, amelyek a „valós” és statisztikailag csak nehezen ellenőrizhető folyamatok leírása helyett számokat vetnek fel mechanikusan, azokkal üdvözölnek politikai folyamatokat vagy kiáltanak farkast. A legfontosabb kérdés az itt következő népszámlálási értékelés kapcsán az, hogy az elemzés során a népszámlálás elfedi a köröttünk zajló folyamatokat, vagy pedig segít azok kontúrjait feltárni.

A számokat csak eszközként használó leírásban különösen fontos lenne, hogy a homogén kisebbségek és anyaország képzete helyett, demográfiai is társadalmilag erősen rétegzett, sőt urambocsa’ osztálytársadalmakban gondolkozunk a piacviszonyok által uralt térségünkben. Ez nemcsak azért fontos, mert szinte nincs olyan komoly szociológus, aki ilyen társadalmi viszonyok esetén ne gondolkozna el legalább ezekről a kérdésekről, hanem azért is, mert úgy tűnik, hogy a demográfiai viselkedés nagyon erős társadalmi meghatározottságot mutat például Magyarországon a kilencvenes években. Ebből a szempontból különösen érdekes Gerhard Baumgartner elemzése az Ausztriában élő magyar nemzetiség kapcsán, amely karakteres felekezeti-rendi csoportokat különít el ezen viszonylag kisebb közösségek közül. Úgy tűnik, komolyabban meg

kell néznünk, hogy a magyarság milyen töréspontok mentén tagozódik bele a térség társadalmába és hogy ezen csoportok mennyiben mutatnak más és más demográfiai magatartást. Mely csoportok vállalkoznak a vándorlásra? Kiből lesz globális kiszolgáló személyzet, kiből lesz szezonmunkás vagy éppen határon átnyúló üzleti kapcsolatokat építő „transznacionális” vállalkozó? Mekkora pontosan az a népesség a magyar kisebbségen belül, amelyik a rendszerváltással járó legnagyobb sokkot kapta, pl. ipari szak- és segédmunkásként és ez a réteg hogyan reagált demográfiai szempontból? Úgy tűnik, már régen eljött az ideje annak, hogy ne fedjük el ezeket a töréspontokat a censusban megadott kisebbségi státuszúak homogenizációja révén.

A fenti általánosabb észrevételek után nézzük meg egy sajátos szemszögből, mégpedig a migrációkutató szempontjából, hogy milyen korlátokra kell tekintettel lennünk, ha a népszámlások segítségével akarjuk a vándorlás társadalmi jelenségét vizsgálni. Tételünk az, hogy a népszámlálás a migráció szociológiai elemzése számára nagyon fontos kiindulópont, de számos olyan jellemzővel bír, ami miatt érvényessége korlátozott. Másként: paradox módon miközben a népszámlálás adatai a migrációs kutatások számára megkerülhetetlenek, ennek ellenére csak gyanakodva és kritikusan szabad ezen adatokat felhasználni.

A következő érveket ajánljuk az olvasó figyelmébe:

A. Mivel a népszámlálás drága dolog, ezért legfeljebb tízévenként kerül rá sor. Emiatt minden évtized felében legalább öt évvel korábbi viszonyítási pontot jelent, amit nem lehet elhanyagolni, amikor a népszámlálást gyorsan változó jelenségek esetében használjuk viszonyítási alapként (mintavételhez, súlyozáshoz), mint pl. a migráció.

B. Mivel a népszámlálás egy eszmei időpontban mért állapotra érvényes csupán, ezért két népszámlálás idősoros elemzése (még teljesen azonos kategóriarendszer esetében is, pedig azok is tudnak ám változni) nem alkalmas a közte eltelt tíz év történéseinek pontos regisztrálására. Ez természetesen olyan társadalmi jelenségek esetében okozhat nagy hibát, amikor a jelenség hirtelen növekvő és eltűnő hullámok formáját öltheti. Mint a migráció, ami például azt eredményezheti, hogy egy tíz éves ciklusú transmigrációt két népszámlálás adatainak összevetéséből nem rekonstruálhatunk.

C. A migrációs tervek vizsgálatára a népszámláson alapuló véletlen mintavétel (ez minden statisztikus álma) azért alkalmatlan, mert ez azt feltételezi,

hogy a teljes népességre érvényes a migrációs hajlam, illetve, hogy a népszámláláskor felmérték a migrációs kutatás idején mind „otthon vannak”.

Az előbbi feltételezés nem állja meg a helyét, amennyiben a gyerekek és az idősek, a képzetlenek esetében igaz az, hogy nem vehetőek komolyan számításba migrációs tervek alanyaiként, akkor ezekre a csoportokra nem szabad a migrációs hajlam becslését kiterjeszteni. (Különösen, ha ezek a jellemzők egyidejűleg jellemzik az egyént – és persze a társadalom más csoportjait is, pl. betegeket, életfogytiglani börtönbüntetésüket töltőket stb.) Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor az ebből fakadó torzítás természetesen nem a népszámlálás, hanem az elemző hibája. Ez a hiba különösen akkor nagy, ha a migrációképtelen népességcsoportok aránya nagy a teljes populációban.

A második feltételezés, hogy mindenki ott él, ahol a népszámlálás alapján ezt véljük, a migrációs potenciál alulbecslését eredményezi. Ha ugyanis feltételezzük, hogy aki egyszer migrált, az újra vándorlásba kezd, akkor az éppen külföldön dolgozók, élők, akik a migrációs kutatásban hiányoznak a kérdőívek kitöltői közül, de valószínűleg a népszámlásban szerepeltek, az átlagosnál nagyobb migrációs potenciállal rendelkeznek. Következésképpen hiányuk miatt a népszámlálás véletlen mintája a valóságosnál alacsonyabb migrációs potenciált eredményez.

Persze ezen a súlyozás segít, amennyiben a fiatalabb városi férfiak – akik körében az átlagosnál magasabb a migrációs hajlam – alulreprezentáltságát alkalmas súlyozással helyre lehet állítani. Ez azonban csak erre a néhány alapvető szocio-demográfiai változóra érvényes, miközben pl. a migrációs burok hatásával nem tudunk mit kezdeni? Tehát azzal, hogy az egyébként teljesen azonos szocio-demográfiai jellemvonásokkal rendelkezők közül azok, akiknek ismerősei között sok a (potenciális) migráns, azok maguk is hajlamosabbak a migrációra? Erre súlyozni nem lehet.

KÖNYVISMERTETÉSEK

A délibábtól a „fradikalizmusig”

A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002.

A nemzet- és nemzettudat-elemzések hazai szakirodalma egyre szélesebb körű, sőt, éppen az átmenetek korában sokasodnak meg az értelmezések, érvelések, emlékeztetők, memoárok is. Számos kitűnő kiadvány jelent meg a rendszerváltás korszakában, amikor a nemzeti tudat ismét felszabadulhatott a politikai nyomás alól, s a történeti vagy politikatudományi szakirodalom is új értékelések, értelmezések körébe vonta a szuverén, független nemzetet. Ám jó részük – éppen a történeti tudományok és a politikatudomány leíró, eseménykövető vagy szélesen áttekintő jellege miatt – igencsak következetesen mellőzi az etnikulturális és multikulturális megközelítéseket, olyan jelenségek kapcsán, amelyek a kisközösség- és csoport-szintű társadalmi körökben élnek tovább, vagy kerülnek konfliktusba a korábbi interpretációkkal. A nemzet-kérdést talán kisajátíthatja az uralkodó pártpolitika, a nemzeti érzületet meglovagolhatja akár a forradalmas lelükületű reformerek köre, vagy a konzervatív jobboldali irányzatok valamelyike, de a politikai retorika mellett, mögött és „fölött” kínálkozik egy további lehetőség: az interpretatív értelmezés, melyet a politikai és a kulturális antropológia saját területéhez tartozónak tekint. A szóban forgó kötet a szakemberek széles körétől gyűjtött írásokkal illusztrálja a nemzettudat egyes megnyilvánulásait – vagy a nemzetalkotó etnikai közösségek számára fontos reprezentációs formákat –, ide értve a mikrokultúrákban sajátos formát öltő identitás-kreációkat, a mindennapi élet antropológiai arculatait, a nemzeti kulturális örökség (színház, irodalom, vizuális kultúra, jelképek, hatalmi szimbolikák, temetkezési kultúra, csoportközi kommunikációs technikák stb.) szélesebb tartományát is.

Nincs talán egyetlen tudományterület sem, ahol mindeme kérdéseket egyszerre tennék fel. A kulturális antropológia nem válaszolni akar, hanem kérdezni próbál a nemzet-átélések módjaival, kulturális mintáival, megjelenésformáival kapcsolatban. Kérdezni, belátni, értelmezni – másoknak is megengedve a legkülönbélebb értelmezéseket, és elfogadva ezek értékelő szempontjait. A nemzet-tematika, mint a hetven esztendőös néprajztudós tevékenységi körének egy utóbbi korszakát jellemző témakör, alkalmat kínál arra, hogy a pályatársak, munkatársak, publikációképes egyetemi hallgatók szélesebb köre vegyen részt hosszabb-rövidebb írásokkal a kötet szerzői között. Amerikai, francia, német egyetemeken oktató szakemberek és kutatók, valamint a hazai bölcsészet- és politikatudomány megannyi elismert szakembere ajánlott föl tematikus írást a születésnapjához kötötten, több Ph.D.-programban részt vevő hallgató, vagy leendő doktorandusz adott elemzéseket. A könyv megjelentetése így nem minősíthető pusztán „társasági” eseménynek, az elemző írások pedig éppen az egyetemi-főiskolai oktatásban hiányzó szakmai kooperációt építik azáltal, hogy a kiadvány bekerülhet az oktatási anyagok közé – nemcsak a magyar néprajzi, szociológiai, politikatudományi szakirodalom új opuszaként, hanem forrásértékű tanulmányok foglalataként is.

E kötet szemléletmódjában a nemzetlét és változása nem a közhelyekből, politikai toposzokból építkezik. A szerzők írásai alapján a nemzetfogalom egyfajta permanens rítusként fogható fel, állandósult szertartásként, amelynek szereplői közös térben, közös eszmékkel és közös kollektivitás-vízióért cselekszenek ugyan, de nem abban a formális miliőben, amelyben a „naponta megismélt népszavazás” szavatolja az együvé tartozók jogos közérzetét. Inkább olyan komplex kultúra részeseiként, alkotóiként, akik számára a tárgyi világon keresztül megközelíthető kultúra, vagy éppen az intézményesített identitásérzés, vagy a gépies átnevelés nem „generálója” az individuális és kollektív hovatartozásnak, hanem méltatlan „lefokozója,” megmerevítője, kiüresítője. Az antropológiai nemzetfogalom nem próbál össztársadalmi származás-egészben gondolkodni, sem territoriális kötöttségekben, s még ennél is kevésbé „követeli” a nemzetlét feltételeit – inkább megkeresi azokat az empirikusan is megfigyelhető témaköröket, amelyek a maguk létformájában hordozzák, reprezentálják egynemely területét a nemzet jellemzőinek. Ezeket találják meg a szerzők például a nemzeti romantika művészeti produktumaiban, a focimeccsekben, a revüszínpadon, a temetőekben, a menekültek körében vagy az emigránsok egysületeiben, egy falu vallási és vagyoni rétegződésének modelljében, vagy egy polgári lakóház használatának történetében, regényekben, népszokásokban, földtulajdon-viszonyokban és társadalmi cserekapcsolatokban. Mindezek te-

hát nemcsak többes használatot, sokszorosan rétegzett jelképtárat, hétköznapi és ünnepnapi „nemzettudatot” formálnak, de ezáltal befolyásolják a nemzeti sajátosságokról kialakuló egész diskurzust.

Schöpflin György: *A modern nemzet.*
Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2003.

Schöpflin György tanulmánykötete a nemzet, a nacionalizmus és az etnicitás kérdéskörét járja körül. A tanulmányok angol nyelven születtek, de egyes írásokkal a magyar olvasó már találkozhatott a magyarországi folyóiratok hasábjain. Így összegyűjtve, egy kötetben, átfogó képet adnak Schöpflin György nemzeti kérdésekre vonatkozó, az utóbbi évtizedben végzett munkájáról. A szerző elsősorban a nemzet társadalmi konstrukciójának folyamatára és ennek következményeire kíváncsi. A nacionalizmus fejlődéstörténetének bemutatása után a civil társadalom, az etnicitás és az állam összefüggéseit mutatja be. Ezután az identitás és hatalom kérdését vizsgálja, rámutatva, hogy tévesek azok a vélemények, amelyek a nacionalizmust, a nemzethez való kötődést irracionálisnak tekintik. A múlt felhasználására, valamint a mítoszok funkcióira vonatkozó fejezetek bemutatják, hogyan értelmezik újra és újra a nemzeti alapon szerveződő csoportok a saját múltjukat, és hogyan alakult ki, illetve erősödött meg az egyazon csoporthoz való tartozás. Egy másik fejezetben a nyelv és etnikum viszonyát elemzi. A kötet tartalmazza Schöpflin György azon írásait is, amelyek az 1989 utáni időszak nemzeti alapú politikáját elemzik.

Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita
(szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában.*
Piliscsaba, PPKE BTK Pázmány Péter Katolikus
Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003.

A nyolcvanas években a szocialista világrend bomlása nyomán, s különösen az 1989-es politikai változások hatására Magyarországon örvendően megnőtt az érdeklődés a közép-európai országok, illetve nemzetek iránt. Számos aktuálpolitikai és gazdasági elemzés jelent meg a sajtóban, néhány össze-

foglaló munka is napvilágot látott a többpártrendszer kialakulásáról, az új alkotmányokról, ezek az írások azonban a korrekt tényközlésen nemigen jutottak túl, nem tudták megrajzolni a mélyebb folyamatokat, a politikai kultúra alakító tényezőit, egyes társadalmi rétegek, vagy adott régiók és felekezetek választói magatartásának mozgatórugóit. A történészek szintén több ország-történeti összefoglalót tettek le az asztalra, ám ezek – már csak terjedelmi korlátaik miatt is – szintén megmaradtak az országos vagy össznemzeti szintű vizsgálódásoknál, nem tudták tehát jelentősen meghaladni a vulgármarkista korszak monolit szemléletét, rámutatni az egyes nemzeteken belül húzóóó, sokszor mély történelmi gyökerű törésvonalakra.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara által nemrégiben megjelentetett átfogó tanulmánykötet célja ezért az, hogy megpróbáljon képet adni a tágabban értelmezett Közép-Európa nemzetté válási folyamatainak főbb csomópontjairól, másrészt e nemzetek mára kialakult regionális megosztottságáról, a lokális identitásokról és az egyes országok politikai földrajzáról. Ha minden vonatkozásban nem is kívánta vizsgálni, de nem hagyhatta ki a kötetből magát a magyarságot sem, amelyről Közép-Európában leginkább elmondható, hogy millióinak két kötődés, vagy ha úgy tetszik, kettős törésvonal jutott osztályrészül: a többségi nemzethez fűződő viszony, kisebbségi sorban pedig a magyarországi anyanemzettel való kapcsolat.

A kötet négy fejezetre tagolódik. *I. Közép-Európa kulturális és vallási régiói.* Az első írás az elmúlt negyedszázad szakirodalmának csokorba gyűjtésével próbálja megvilágítani a *kulturális régió* és a *regionális tudat* fogalmának és tartalmának a változásait, Közép-Európa újrafelfedezését és vitatását. A másik két írás a szociológus objektivitásával a térség népeinek vallásosságát méri föl, illetve vallás, felekezet és nemzeti identitás összefüggéseit foglalja össze.

II. A nemzetfejlődés főbb csomópontjai. Ezek az áttekintő esszék azon eseményeket, folyamatokat, személyiségeket emelik ki, amelyeknek mint hívószavaknak a hatása tetten érhető a mai tömegreakciókban, jelen vannak az oktatásban, a kulturális sajtóban és a tömegmanipuláció különböző szintjein. A társadalom- és a művelődéstörténet elemzési szempontjaiból kiindulva hívták segítségül a többi részdiszciplínát, mindenekelött az irodalom- és nyelvtörténetet, és próbálták meghatározni az adott nemzet (össznemzeti) kulturális kódját. Az identitásvizsgálat természetsszerűleg egybeesett a Másikhoz, a legnagyobb hatást gyakorló szomszéd etnikumokhoz fűződő viszony kibontásával (németek, oroszok, magyarok, olaszok). A magyarság-tanulmányt az osztrák, a lengyel, a cseh, a szlovák, a ruszin, a román, a szlovén, a horvát, a bosnyák és a szerb nemzet fejlődésének vázlata követi.

III. *Regionális tudatok, kishaza-, tájhaza-kötődések.* A tanulmányok igyekeznek föltérképezni ezek gyökereit (a helyi középkori autonómiák, a tartományi státusz, az államiság emléke, az egyházi intézmények és az egyházmegyei határok, másrészt a felekezeti megosztottság tudatformáló hatása, a korábbi írásbeliség hagyományai), s kimutatni a regionális és össznemzeti („hivatalos”) tudat vetélkedését, összvetüléseit. A felsorolt államalkotó etnikumok mellett itt kaptak helyet a morvák, a ruszinok és a montenegróiak, nem szerepel viszont a mesterségesen egybentartott Bosznia-Hercegovina, hiszen boszniai nemzettudat nem létezik, maga a három etnikum képviseli a regionalizmust.

IV. *Az 1989 utáni politikai törésvonalak a választói magatartások tükrében.* A tanulmányok itt is olyan szempontokat igyekeznek érvényesíteni, mint a múlt politikai hagyományainak, kötődéseinek átöröklődése, az egyes régiók társadalmi szerkezetének és gazdasági helyzetének hatása, az urbanizációs szint, a lakóhely (nagyváros-kisváros-falu), az iskolázottság szerepe, a felekezeti meghatározottság, a térség etnikai összetételének hatása, illetve hogy a választási kampány során e tényezők miként jelennek meg. A tanulmányok természetesen nem a nemzeti, hanem az állami kereteket veszik alapul, így van Bosznia-tanulmány, viszont nem szerepelnek a ruszinok.

A szerkesztők a kötetet minden olyan, régióink iránt érdeklődő olvasónak ajánlják, aki a napi publicisztikánál mélyebb ismereteket kíván szerezni – különösen annak reményében, hogy a történelemtanárok, történészek, irodalomtörténészek, néprajzosok, szociológusok és politológusok, valamint a külpolitikai döntéshozók számára jól használható kézikönyv válhat belőle.

Bodó Barna: *Talpalatnyi régióink* (Ariadné Könyvek).
Kolozsvár, KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság,
2003.

A kötetben szereplő írások összetartó keretét a közép-kelet-európai térség meghatározó – társadalmi, kulturális és politikai – folyamatainak a rekonstrukciója alkotja, az 1989-es forradalmi változásokkal indult átrendeződések sodrában, a modernitás–posztmodernitás határterületén. A szerző azokra az ütközési felületekre összpontosít erőteljesebben, amelyeken egyrészt a modernitás történelmi hagyományaiban gyökerező előítéletek, politi-

kai beidegződések, érdekeltségek, ideológiák, sztereotípiák, másrészt a velük ellentétes irányban ható, a jövőre nyitott európai átrendeződési törekvések találkoznak. Vizsgálódása horizontjában megjelenítődnék mind a modernitásra jellemző történelmi rendező elveknek és domináns politikai modelleknek – nacionalizmus, liberalizmus, totalitarizmus – a jelenkori életkörülményekre gyakorolt hatásai, mind pedig a posztmodern európai törekvések által megnyitott globalizáció, multikulturalizmus, regionalizmus lehetőség-feltételei, kibontakozási irányai. A szerzőt leginkább az utóbbiaknak az előbbiektől túlélési képességei és ellenállási ereje folytán keletkező zavarai, csapdái, paradox tünetegyüttesei foglalkoztatják.

A szemléleti keretet adó tulajdonképpeni vizsgálódások köre itt a romániai társadalomra, azon belül a kisebbségi magyar társadalomra, s ezzel kapcsolatban a kisebbségi lét problémás lehetőség-feltételeire és kritikus gyakorlati élethelyzeteire szűkül. Az esszék és tanulmányok a földrajzilag, történelmileg, politikailag, kulturálisan betájolható *kisebbségi peremlét* kérdéskörére, s mindennek a *bánásági régió* sajátos világában való megjelenítődéseire összpontosítanak.

A kötetben található írásokat a szerző két témakör köré csoportosította: az egyik a bánásági régiónak a regionalizmus kérdéseit mintegy „kicsiben”, laboratóriumi áttekinthetőségükben megjelenítő problémaköre, a másik pedig a *regionalizmus*nak átfogóbb, általánosabb, különböző konkrét vetületeit tágabb összefüggéseikben felölelő kérdésköre. A két témakör közös nevezője adja a kötet írásainak a voltaképpeni témáját: a meggyökerezett előítéleteknek, a rossz beidegződéseknek, a bejártatott minősítési-értékelési sémáknak, a rögzült értelmezési horizontoknak a valós tényállásokkal, a napi politikai gyakorlat felszíni jellemzőivel és a mélyebben meghúzóódó állandóival való szembesítése a hamis képkalkotás technikáinak, a korszerűtlen állapotok újratermelését szolgáló, öngertjesztő mechanizmusainak a kimutatása érdekében.

A könyv két fejezete egymás értelmét is kölcsönösen megvilágítja. A Bánáság példája egyben a régiókban meghonosodó „sajátos” regionalizmus-gyakorlat kritikáját is előrevetíti, mivel kimutatja mindazokat a belső problémákat, ellentmondásokat, csapdákat, amelyeket manapság ez a vidék a sikeres régió látszata mögött magában hordoz. A regionalizmus átfogó tárgyalása pedig rámutat azokra a történelmi tapasztalatokból és a sok évtizede meghonosodott politikai gyakorlatból származó korlátokra, amelyek egy olyan sajátos, multikulturálisnak tűnő régió esetében is behatárolják a regionális fejlődés lehetőségeit, amilyen a Bánáság.

Feischmidt Margit: *Ethnicizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im siebenbürgischen Cluj* [Az etnicitás mint konstrukció és mint tapasztalat. Szimbolikus küzdelem és mindennapi kultúra Kolozsváron]. Münster-Hamburg-London, LIT Verlag, 2003.

A könyv az etnicitásról szóló – antropológiai elemzést nyújtó – etnográfia.* Egyetlen helyről szól, mint az etnográfiai művek általában: Kolozsvárról, illetve e város etnikus viszonyairól. A szerzőnek azonban analitikus célja is volt: hogy az etnicitást mint politikai jelenséget, és mint a mindennapi életet strukturáló tapasztalatot egyszerre ragadja meg, mint egyazon jelenség két különböző, egymással folytonos kölcsönhatásban lévő aspektusát. A kötet ennek megfelelően két nagyobb szerkezeti egységre oszlik.

Az első rész, mely a *Rivalizáló nacionalizmusok szimbólumai és terei* címet viseli, azoknak a közelmúltbeli eseményeknek a leírásával és elemzésével kezdődik, amelyek a város közttereinek, illetve az ott álló nemzeti emlékműveknek az újradefiniálását – vagy a velük szembeni ellenállást – célozták meg. Ezeknek a mai szimbolikus küzdelmeknek a történeti hátterét kívánják rekonstruálni azok a fejezetek, amelyek mindegyike egy-egy politikai korszakra jellemző, kolozsvári szobor- vagy emlékezet-vitát tár elénk. Az egymással versengő, historizáló beszédmódok, valamint az egymással felelő nemzeti rítusok két nemzetépitési, nacionalizálási folyamatnak a részei – mondja a szerző –, amelyek a városról, a közterekről és közügyekről való beszéd domináns módját alkotják Kolozsváron. E fejezet erőssége és újszerűsége abban rejlik, hogy a szerző a román és a magyar nacionalizmust és nemzetépitési folyamatokat egymás viszonylatában vizsgálja egy olyan helyen, ahol a két nemzeti diskurzus és politika valóban állandó interakcióban áll egymással.

A könyv második részében a szerző azt vizsgálja, hogy milyen további tényezők határozzák meg az etnicitás társadalmi jelentését; a társadalmi intézmények hatásának és az etnicitás diszkurzív reprezentációinak egy-egy fejezet szán. *Az etnicitás intézményi meghatározottságáról* címet viselő fejezet a kérdés három aspektusát vizsgálja: (1) az állam által ellenőrzött javakhoz való hozzáférés (illetve az erről folyó társadalmi beszéd) milyen mértékben teremti társadalmi különbségeket románok és magyarok között; (2) a gazdasági viszonyok, a vállalkozások, és a munkaerőpiac milyen mértékben, hogyan

ágyazódnak be az etnicitás által meghatározott társadalmi kapcsolatokba; (3) az etnikai intézmények, különösen az oktatási intézmények milyen hatással vannak a társadalmi kapcsolatokra. A fejezet központi kérdése a társadalmi integráció és etnikai szegregáció viszonya, legfőbb megállapítása pedig az, hogy míg az állam integráló szerepe csekély, a gazdaságban, a munka világában és a társadalmi élet sok más területén jelentős, spontán integrációs folyamatok zajlanak. Ezzel egy időben az etnikai intézmények, különösképpen az oktatási intézmények körül párhuzamos társadalom épül, mely az utóbbi tíz évben mind több feladatot tud ellátni, és ezzel mind teljesebb, külön „magyar világot” alkot.

A harmadik fejezet, az előző kettővel ellentétben nem azt vizsgálja, amiről a terepen megfigyelhető identitás-diskurzusok tudósítanak, hanem magukat a diskurzusokat elemzi, még pontosabban annak a módját, ahogy ezekben a diskurzusokban azonosság és különbözőség reprezentációi létrejönnek: az etnikai kategóriákat, sztereotípiákat és a társadalmi emlékezet etnicitás-specifikus narratíváit. A szerző célja nem az volt, hogy leltárt készítsen az etnicitás Kolozsváron fellelhető reprezentációiról, hanem hogy a maguk természetes társadalmi kontextusában vizsgálja őket, különös tekintettel azokra a hatalmi viszonyokra, amelyek implicit módon létrejönnek e kategóriák és narratívák használata közben. Kétféle narratíva fontosságát emeli ki: egyfelől azokat, amelyek a kulturális különbségekről és/vagy egy mitikus múltról ideologikus és sztereotip megjelenítéseket hoznak létre, másfelől azokat, amelyek az egymással szembeni történelmi sérelmeket tematizálják.

A könyv negyedik, záró fejezetében visz bennünket legközelebb a kolozsváriak mindennapi életéhez a szerző, azáltal, hogy az azonosulás és elhatárolódás mindennapi gyakorlatát állítja vizsgálódása középpontjába. A fejezet négy megközelítést alkalmaz: az egyik a kétnyelvűséggel együtt járó nyelvhasználati formákra, valamint ezeknek az identifikációs folyamatokra való hatására koncentrál, a másik a társadalmi kapcsolatok etnikai meghatározottságáról szól, vagy a kérdést másként megfogalmazva arról, hogy milyen helyzetekben jön létre kontaktus románok és magyarok között (és milyenekben nem). A harmadik részben azt vizsgálja, hogy a rendszeres interakciókban milyen módozatai vannak az etnicitás megjelenítésének.

A szerző azt állítja, hogy ezeknek a helyzeteknek jelentős részében az etnikai különbség szubjektív, tapasztalati értelemben nincsen jelen. Az etnikai különbségek tematizációjának hiánya azonban nemcsak a közömbösség következménye lehet, hanem egy többé-kevésbé tudatos elkerülő stratégia eredménye is. Ám a kényesnek tekintett kérdések elkerülésére vonatkozó normát

nem mindig sikerül konkrét helyzetekben érvényesíteni. Ilyenkor általában humoros, játékos formában kerülnek felszínre, illetve fogalmazódnak meg ezek a témák. A legritkább az, hogy verbális incidensre, vitára kerülne sor.

Mindeddig az etnicitás reprodukciójának mindennapi gyakorlatai álltak az előtérben. A negyedik fejezet utolsó részében a reprodukció korlátaira kérdez rá a szerző, és a hibridizáció mikro-folyamatait mutatja be, az etnikai szempontból „vegyes” életvilágokat, identitásformákat és azokat a döntési helyzeteket, amelyekkel egy etnikailag nagyon is determinált társadalom az eldöntetlen identitású embereket szembesíti.

* A könyv eredetileg a szerzőnek a Humboldt Egyetem Európai Etnológia Intézetében 2001 júliusában elfogadott doktori disszertációja volt.

Gál Kinga (szerk.): *Minority Governance in Europe* (Series on Ethnopolitics and Minority Issues, Vol. I.) Budapest, European Centre for Minority Issues – Local Government and Public Service Reform Initiative, 2002.

A kötet első részében elméleti írások szerepelnek, a másodikban az Európában működő autonómiák témája kapott helyet, a harmadikban pedig az önrendelkezés kérdését járják körül a szerzők. Bevezetőjében Gál Kinga abból indul ki, hogy a demokratikus rendszer önmagában nem képes rendezni a nemzeti kisebbségek követeléseit. Az etnikailag/nemzetileg megosztott társadalmakban, térségünkben különösképp, mindig létezik törésvonal a különböző nemzetekhez, etnikumokhoz tartozók között. A többségi demokrácia keretében a kisebbségnek gyakorlatilag nincs lehetősége hosszú távon dönteni sorsáról, mindig a többségi jóindulattól függ. A II. világháború utáni emberjogi rendszer sem tudta, tudja biztosítani a nemzeti kisebbségeknek, de még a hozzájuk tartozó személyeknek sem a jogait. Gál Kinga, másokkal egybehangzóan, állítja, hogy a kisebbségek bevonása a döntéshozatalba, a kisebbségi önkormányzatiság, az állami hatalommegosztás csökkentheti valamelyest a többség és kisebbség közötti feszültségeket, konfliktusokat. A kiindulópont természetesen az, hogy a nemzeti kisebbségek az államon belüli kisebb egységek kialakítására törekcsenek, és önálló intézményrendszer kialakítását tartják kívánatosnak. Ezek tulajdonképpen az autonómia alappillérei. Olyan egységek és intézmények megteremtéséről van szó, amelyekben a kisebbség által választottak,

az adott nemzeti csoporthoz tartozók, demokratikus felhatalmazással hozzák meg a döntéseket a kisebbség számára központi kérdésekben. Ennek természetesen több formája ismert. Erről szól Georg Brunner és Herbert Küpper tanulmánya, akik megkülönböztetik a területi és a kulturális autonómiát. Az előbbiben a kisebbség által lakott terület élvez különleges státust. Ennek csak abban az esetben van értelme – lévén, hogy a modern Európában demokratikus önkormányzásról beszélünk –, ha a kisebbség a kérdéses területen többségben van. Kiemelik, hogy csak abban az esetben nevezhetjük ezt kisebbségi területi autonómiának, ha jóval több joggal rendelkezik, mint az egyéb, adminisztratív alapon szerveződő területek, egységek. A lényeg, hogy a területen a kisebbség olyan jogokkal rendelkezzen, amelyek nemzeti identitásának, kultúrájának, jellegének megóvásához, fejlesztéséhez szükségesek. A perszonális autonómia nem körülhatárolható területhez kötődik, hanem egy nemzeti kisebbség tagjaira vonatkozik.

Vizi Balázs a nemzetközi kapcsolatok szemszögéből vizsgálja az autonómia kérdését, hangsúlyozva, hogy kezelésére nincs nemzetközileg elfogadott, standard módszer. Éppen ezért nem létezik olyan nemzetközi fórum, amely szankcionálná a kisebbségi jogok be nem tartását. Ugyanakkor az utóbbi időben a kisebbségi kérdés iránti fokozott figyelemnek lehetünk tanúi. A nemzetközi szervezetek szemlélete viszont elsősorban a kisebbségi mobilitációban látja a problémát, és nem a nemzetállami politikában. Ennek a szemléletnek a megváltozása lehetne az első lépés afelé, hogy a kisebbségi kérdés rendeződjön.

Csurgai Gyula geopolitikai szemszögből elemzi a térség kisebbségi kérdéseit. Kiemeli, hogy a hidegháború utáni időszakban a kisebbségi kérdésnek nem csupán regionális, hanem európai és biztonsági vetülete is van. A stabilitás szemszögéből elengedhetetlen a belső önrendelkezésen alapuló autonómiák kialakítása, ami az átjárható határokkal párosítva elvezethet a különböző nemzetek, etnikai csoportok „békés együttéléséhez”.

A kötet második fejezete az Európában működő autonómiákat mutatja be. A szakmai közösség előtt ismert dél-tiroli (Karl Rainer), skóciai (Douglas Chalmers) és számi (Kristian Myntti) autonómia mellett bemutatásra kerül a Moldovai Köztársaság-beli gagauz területi autonómia (Claus Neukirch), és a magyarországi kisebbségi önkormányzatok rendszere (Eiler Ferenc és Kovács Nóra).

A harmadik rész központi kérdése az önkormányzat, mint lehetőség a konfliktusok rendezésére. Ebben a fejezetben a korzikai (Farima Daftary), a vajdasági (Korhecz Tamás), koszovói (Marc Weller) és a bosznia-hercegovi-

nai (Florian Bieber) esetekkel ismerkedhet meg az olvasó, valamint összehasonlító elemzést talál a határon túli magyarság önkormányzati elképzeléseiről (Pataki Gábor Zsolt)

A következtetésekben Kovács Petra és Ulrich Schneckener összegzi a kötet tanulmányainak tanulságait. Kovács Petra rámutat, hogy az autonómia nem tekinthető univerzális megoldásnak, de konfliktusforrásnak, a térség destabilizációját veszélyeztető jogi eszköznek sem, hanem egy lehetséges válasz a kisebbségi kérdés rendezésére. Ulrich Schneckener kiemeli, hogy a kisebbség és a többség politikai elitjei kulcsszerepet játszanak a kisebbségi kérdés rendezésében. Az elitcsoportok megegyezése nélkül nincs esély a kisebbségek önkormányzása, az autonómia megvalósítására.

A kisebbségek önkormányzása, az önrendelkezés, az autonómia megoldást jelent(het) a nemzeti kisebbségek számára, de térségünkben – a kötetben elemzett esetek is ezt mutatják – jelenleg nincs ok a túlzott optimizmusra. Az elméleti modellek léteznek, nem kell kitalálni a kereteket, csupán a honosításukra lenne szükség. A kisebbségek önkormányzása esetében nem lehet arra hivatkozni, hogy nem létezik modell a kisebbségek bevonására a döntéshozatalba, a kisebbségi jogok biztosítására. Itt a nemzetközi szervezeteknek, és a magukat még mindig nemzetállami terminológiában meghatározó államoknak a szemléletével van gond.

Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai (Dokumentumgyűjtemény)*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

A kisebbségi jogok nemzetközi szabályozásának tartalmát illetően számos téves elképzelés él a köztudatban. E dokumentumgyűjtemény a hazai szakirodalomban elsőként tesz kísérletet arra, hogy a tényleges helyzetet tükröző dokumentumok közül a jelentősebbeket, úgy a szakmai közönség, mint az érdeklődők számára egy kötetben tegye hozzáférhetővé. A kötetben a szerkesztők egységesítették a jogi terminológiát, és lábjegyzetekben jelölték a nemzetközi dokumentumokat kihirdető magyar jogszabályokban található félrefordításokat, hogy a dokumentumok jobban értelmezhetővé és egymással összevethetővé váljanak.

A könyv a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését tiltó, és a védelmüket támogató nemzetközi és közösségi jogi okmányokkal ismerteti meg olvasóit. A kötet az egyetemes szinten elfogadott dokumentumokat, valamint az európai, illetve részben európai szervezetek által elfogadott szabályozásokat tartalmazza. A gyűjteménybe bekerült néhány, Európán kívüli régióban elfogadott okmány is, továbbá – a jogi szabályozás rokon vonásai miatt – szerepel az őshonos és törzsi népekkel foglalkozó legismertebb egyezmény is. E kötet – a terjedelmi korlátok miatt – a jogi kötő erővel nem rendelkező dokumentumok közül csupán azokat tartalmazza, amelyeket az államok jelentősebbeknek ítélték, s így az idők során viszonylag széles körben elfogadottá válva komolyabb politikai jelentőségre tettek szert. Emellett helyet kapott egy kizárólag a roma kisebbség helyzetével foglalkozó dokumentum, valamint az ún. Velencei Bizottság, az „anyaállamok” határon túli kisebbségeiket támogató politikáiról szóló jelentése, és az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének legutóbbi, a regionális politikákról szóló ajánlása, jelezve azokat a kisebbségvédelemhez kapcsolódó kérdéseket, amelyek a közelmúltban élénk érdeklődést váltottak ki a nemzetközi szervezetekben. A könyv az olyan okmányoknak, melyek nem kizárólag a kisebbségi jogokkal foglalkoznak, csak a témával kapcsolatos, illetve az általános szabályozási elvekre és az ellenőrzési mechanizmusokra vonatkozó részeit adja közre.

A dokumentumok előtt bevezető tanulmány segíti az eligazodást a kisebbségek jogainak nemzetközi szabályozásában: röviden foglalkozik a nemzetközi és közösségi szabályozás jogi jellegével, illetve a létrejött normák tartalmával, s a betartásuk felett őrködő ellenőrzési mechanizmusok hatékonyságával.

Halász Iván – Majtényi Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet, 2003.

A kötet a 2002. október 7–8-án – az MTA Jogtudományi Intézet és a Kisebbségkutató Intézet közös rendezésében – megtartott *Regisztrálható-e az identitás? (Az identitásválasztás szabadsága és a nemzeti hovatartozás regisztrálása)* című nemzetközi konferencián elhangzott előadások alapján készült tanulmányokat tartalmazza. A könyvbe ezen kívül bekerült néhány később szüle-

tett, a konferencia által felvetett kérdésekre és a 2002. évi kisebbségi önkormányzati választások visszásságaira reagáló írás.

A téma aktualitását a magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszer hiányosságai és a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény, közismertebb nevén a státustörvény által bevezetett „regisztrációs” rendszer elméleti kérdései adják. A könyvben szereplő tanulmányok a magyar szakirodalomban elsőként járják körül a regisztráció által felvetett elvi és gyakorlati problémákat, s mutatnak be különféle, a regisztráción alapuló, jelenkori és történeti szabályozási modelleket. Ezt a következő szerkezeti megosztásban teszik: előbb az általánosabb jogelméleti kérdésekkel, majd a regisztráción alapuló modellekkel foglalkoznak, végül a magyarországi jogi szabályozás részletes elemzését és a módosítás lehetséges irányait tárják az olvasó elé.

A kötet szerzői a következő elméleti kérdésekre keresik a választ: Szükséges-e a kisebbségi külön jogok megadásához a jogalanyok azonosítása? Egy döntően személyi elven szerveződő autonómia- modellt megvalósulhat-e a kisebbségi névjegyzékek hiányában? Összeegyeztethető-e a kisebbségi hovatartozás regisztrálása az adatvédelmi szabályozással? Megengedhető-e a nemzetiségi hovatartozás meghatározásának objektív kritériumokhoz való kötése? Létrejöhetnek-e kisebbségi választói névjegyzékek a negatív történelmi tapasztalatok ellenére az állami hatóságok szerepvállalásával? Milyen lehetőségek kínálóznak a már tíz éve működő kisebbségi önkormányzati rendszer reformjára? A kötet összességében inkább regisztrációpárti – miképp szerzői is –, mégsem kíván végleges válaszokat adni e kérdésekre, inkább végiggondolásukhoz kínál támpontokat az olvasóknak.

Bakk Miklós – Bodó Barna: *Státusdiskurzus* (Diaszpóra Könyvek). Temesvár, Szórvány Alapítvány, 2003.

Kétségtelen, hogy az erdélyi magyar nyilvánosságban a magyarországihoz képest jóval szűkebb pázmát fogott át a státustörvény vitája. Ennek okai nyilvánvalóak: míg Magyarországon a kérdés a nemzet új politikai definíciójának az esélyét kínálta az integráció küszöbére érkező országnak, Erdélyben a kritikai reflexió csupán a román politika elutasító vehemenciájára irányult, amelyet mindössze az RMDSZ taktikázó álláspontjának eltérő megítélése színeztet olykor. Teoretikus értelmezés nem sok született; a Provincia, a két nyelven megjelenő, havi folyóirat szentelt tematikus számot a státustörvény

vitájának, az erdélyi magyar lapokban lefolyt viták inkább a napi aktualitáshoz álltak közel. A Bakk Miklós és Bodó Barna szerzőpáros által jegyzett, *Státusdiskurzus* című kötet így a hiányzó teoretikus reflexió pótlásának is tekinthető. A két szerző összesen hat tanulmányt publikált a kötetben. Ezek többsége korábban már megjelent az erdélyi és magyarországi sajtóban.

Bakk Miklós az *Egy törvény és jövőképeiben* a nyugati etnicitás-értelmezések korlátaira figyelmeztet a státustörvény kapcsán, Bodó Barna *Státustól státusig* című írása többek között a státustörvény jellegű szabályozások és a stabilitás összefüggéseit elemzi. Ezt Bakk Miklós *Két nemzetkonceptió európai versenye zajlik* című tanulmánya követi, mely a nemzetpolitológiák klasszikus sémájára vetíti rá a státustörvény kérdésében kibontakozó román-magyar vitát. A kötet legátfogóbb tanulmányát Bodó Barna jegyzi, *Felelősség és törvény* cím alatt: annak a szociológiai felmérésnek az eredményeit értelmezi, melyet a Szórvány Alapítvány készített a státustörvény fogadtatásáról az erdélyi román lakosság körében. A felmérés kimutatta, hogy a törvény lakossági elutasítása távolról sem volt olyan vehemens, mint a román politikai elit gondolta.

A két szerző még egy-egy értelmező tanulmányt tett közzé a kötetben, amelyhez Marius Cosmeanu, marosvásárhelyi román szociológus írt, igen eredeti – az erdélyi életvilágokat idéző – előszót. Az utószó A. Gergely András, magyarországi politológus munkája, aki a modernitás és a politikai antropológia alapkérdéseire vetíti rá a kötet problémavilágát. A kötet román és angol nyelvű kritikái bemutatójának szerzője Szász Alpár Zoltán, kolozsvári politológus.

SZÁMUNK SZERZŐI

- Bakk Miklós, politológus,
Babeş-Bolyai Egyetem Politológia tanszék adjunktusa, Románia
- Balázs Mihály, irodalomtörténész,
Szegedi Tudományegyetem, Régi magyar irodalom tanszék, Szeged
- Frazon Zsófia, néprajzkutató,
PTE BTK Néprajz Tanszék
- Halász Iván, jogász,
MTA Jogtudományi Intézet
- Kovai Melinda, szociológus
- Lagzi Gábor, történész,
Teleki László Intézet
- Majtényi Balázs, jogász,
MTA Jogtudományi Intézet
- Melegh Attila, szociológus,
tudományos főmunkatárs, KSH NKI
- Öllős László, politológus,
a Fórum Intézet elnöke, Szlovákia
- Pap András László, jogász, szerkesztő,
Belügyi Szemle, Belügyminisztérium
- Rátkai Árpád, önkormányzati képviselő,
Szeged
- Sik Endre, szociológus, egyetemi tanár,
ELTE Szociológiai Intézet
- Varga Attila, jogász,
az RMDSZ parlamenti képviselője

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 30. SZÁM

SZÁNDÉK-OK

Angelusz Róbert–Tardos Róbert: Miért mennek el mégis? Választási részvétel, kapcsolathálózatok, társadalmi integráció

TÖRVÉNYSORSOK

Szabó Dániel: Ki maradhat a parlamentben?

A képviselői összeférhetetlenség kérdése a dualizmus korában

Németh György: A magyar narancs. Az egészségpénztárak tíz éve

VITA

Benda Gyula: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához

Kovách Imre: Paraszttalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa István-nak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának

GONDOLKODÓK

Egedy Gergely: Nemzeti egyház vagy értelmiségi establishment?

Coleridge a „nemzeti klerikusságról”

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely

Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi
Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49. Lapexport.

ÁRA: 760 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3040 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők.).

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

MEGRENDELEM

a REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj: 760 Ft/db
vagy 3040 Ft/egy évre, postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat
hozzácsatolni. Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlí-
tem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

.....

Dátum Aláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5726, fax: 391-5759,
e-mail: regio@tla.hu

